

घटक १
इतिहास : अर्थ स्वरूप व व्याप्ती
(History : Meaning, Nature and Scope)

अनुक्रमणिका

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रास्ताविक
- १.२ विषय विवेचन
- १.२.१ इतिहासाच्या व्याख्या
- १.२.२ इतिहासाचे स्वरूप व व्याप्ती
- १.२.३ इतिहासाचे प्रकार
- १.३ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ
- १.४ स्वय-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- १.५ सारांश
- १.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- १.७ संदर्भ ग्रंथ व अधिक वाचनसाठीची पुस्तके
- १.० उद्दिष्टे :

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास खालील माहिती स्पष्ट करता येईल.

- इतिहास या ज्ञान शाखेचे स्वरूप समजून घेता येईल.
- इतिहास म्हणजे काय याचा अर्थ सांगता येईल.
- विविध इतिहासकारांनी केलेल्या इतिहासाच्या व्याख्यांचे चिकित्सक परिक्षण करता येईल.
- या व्याख्यांद्वारा मानवी इतिहासाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन विविध कालखंडात कसा विकसित होत गेला हे सांगता येईल.
- इतिहासाची व्याप्ती समजून घेता येईल.
- इतिहासाचे विविध प्रकार व त्याचे महत्त्व अधोरेखित करता येईल.

१.१ प्रस्तावना :

इतिहास या ज्ञान शाखेने मानवाच्या कल्याणाच्या व विकासाच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. इतिहास हा विषय मानवाच्या दैनंदिन जीवनाशी निगडीत आहे. मानवने त्याच्या जीवनात केलेले बरे वाईट कार्य हा इतिहासाचा केंद्रबिंदु आहे. मानवाच्या भाव-भावना, त्याच्या जीवनातील चढ-उतार, खाचखळगे, चमत्कृतीपूर्ण घटना यांचा विचार इतिहासामध्ये केला जातो. थोडक्यात, मानवाच्या प्रगतीची गोष्ट इतिहासात सांगितली जाते. मानव समाजाच्या प्रगतीच्या दृष्टीने घडणाऱ्या प्रत्येक घटनेचा विचार केला जातो. घटना का घडली? कशी घडली? तसेच, समाजजीवनावर पडलेल्या परिणामांचा विचारही केला जातो. म्हणूनच इतिहास भूतकाळ व वर्तमान काळ यातील अखंड संवाद आहे, असे म्हटले जाते. एकंदरीत इतिहासामध्ये मानवी समाजाच्या वैशिष्ट्यपूर्ण घटना, त्यामागील तत्त्व, विचार व व्यक्तीची वृत्ती यांचा विचार केला जातो. राजकीय घटनाबरोबरच मानवी संस्कृती, सामाजिक चालीरीती, रूढी, सामाजिक संस्था, आर्थिक स्थिती, धर्म इत्यादींचा विचार इतिहासात होतो. आजच्या आधुनिक काळात तर इतिहासातील जुन्या त्रुटी टाळून वैज्ञानिक पद्धतीने इतिहासाचे लेखन केले जात आहे. त्यामुळे इतिहासात मानवी संस्कृतीच्या सर्व अंगाने विचार केला जात आहे.

मानवाला आपल्या भूतकाळाबद्दल जाणून घेण्याची उत्सुकता असते. आपल्या भूतकाळाबद्दल कुतुहल असते. आपल्या अस्तित्वाची माहिती पुढील पिढीला करून देण्याची धडपड तो त्याच्या अस्तित्वापासूनच करत आलेला आहे. त्याच्या या स्वभाव वृत्ती मधून इतिहासाची सुरुवात झाली आहे. त्याची जशी-जशी बौद्धिक प्रगती झाली तस-तसे त्याचे इतिहासासंबंधित आकलन बदलत गेले. मानवी विकासाच्या विविध टप्प्यावर इतिहासासंबंधित त्यांच्या धारणा व आकलन वेगळे असल्याचे दिसून येते. विविध देशातही इतिहासाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोनही भिन्न आहे. इतिहास या ज्ञान शाखेचे योग्य आकलन करून घेण्यासाठी त्या विषयाचा अर्थ, व्याख्या, स्वरूप, व्याप्ती व मर्यादा समजून घेणे आवश्यक आहे. इतिहासाच्या स्वरूपावरून त्याचे प्रकारही सामावून घेता येतील. इतिहासाच्या प्रकाराबरोबरच त्याचा इतर ज्ञान शाखांशी असलेला संबंधही समजावून घेता येईल. त्यामुळे इतिहासाचे एकंदरीत सम्यक आकलन होण्यास प्रस्तुत प्रकरणातून मदत होईल.

१.२ विषय विवेचन

१.२.१ इतिहासाचा अर्थ, व्याख्या

अ) इतिहासाचा अर्थ

इतिहास म्हणजे काय? हे जाणून घेण्यापूर्वी इतिहास (History) या शब्दाची व्युत्पत्ती अथवा अर्थ पाहू. इतिहास या संस्कृत शब्दाचा अर्थ असे - असे घडले, अशा प्रकारे घडले (इति + ह + आस) असा होतो. म्हणजे भूतकाळात जे घडले ते सर्व इतिहास विषयाच्या कक्षेत समावते. इंग्रजी भाषेतील 'History' या शब्दाचे मुळ 'Istoria' या ग्रीक शब्दात सापडते. या शब्दाचा अर्थ जिज्ञासेने केले जाणारे संशोधन व त्या

द्वारा नव्या माहितीचा शोध असा आहे. तर जर्मन भाषेत इतिहासासाठी 'Geschichte' हा शब्द असून त्याचा अर्थ गतकालीन घटनांचे तर्कशुद्ध व अर्थपूर्ण विवेचन असा आहे. इतिहासासाठी वापरलेल्या विविध भाषेतील शब्दांच्या अर्थावरून इतिहासाची व्याख्या स्थूलमानाने भूतकाळातील माहितीचा शोध घेऊन जे घडले त्याचे जसेच्या तसे वर्णन तर्कशुद्ध व अर्थपूर्ण रित्या करणे अशी केली जाऊ शकते. 'History' या शब्दाचा सर्वप्रथम वापर ग्रीक इतिहासकार हेरोडोटस याने केला. होरोशिट्सला इतिहासाचा जनक मानले जाते. त्याच्या मते इतिहासाचा अर्थ जाणून घेणे अथवा ज्ञात होणे होय!

इतिहास लेखनाची सुरुवात इ.स. पूर्व सहाव्या शतकात ग्रीसमध्ये झाली. हे लिखाण इसवी सनाच्या दुसऱ्या शतकापर्यंत चालू होते. हिकॅटिअस, डायोनियस, हेरोडोटस, थ्युसिडाईडस या ग्रीक इतिहासकारांनी इतिहास लेखनाची सुरुवात केली. हेरोडोटस यास इतिहासाचा जनक मानले जाते. त्याने ग्रीक-इराण संघर्षाचा इतिहास युद्धाचे प्रसंग प्रत्यक्ष पाहिलेल्या व्यक्तीकडून माहिती जमवून ९ भागामध्ये लिहिला. इतिहासाची व्याख्या “भूतकालीन मनोरंजक व संस्मरणीय घटनांचा शोध म्हणजे इतिहास होय” अशी केली आहे. या व्याख्येनुसार मनोरंजकता व संस्मरणीय हे इतिहासाचे प्रमुख निकष मानले आहे. तो इतिहासातील संस्मरणीय घटनांची निवड करण्याची जबाबदारी इतिहासकारावर टाकतो. हिकॅटिअस म्हणतो इतिहास लेखनात परंपरागत मिथकांचा अंतर्भाव नसावा. जे प्रत्यक्षात घडले त्याचेच वर्णन इतिहासकारांनी करावे. डायोनियस यांच्या मते, इतिहास प्रत्यक्ष जीवनातील उदाहरणे पुढे मांडून धडे शिकवितो. म्हणजे इतिहास हे मौल्यवान ज्ञानभांडार आहे. त्यातून माणसाला अनेक महत्त्वाच्या बाबी शिकता येतील. 'History is philosophy teaching by examples.' तर थ्युसिडाईड्स (इ.स. पूर्व ४६०-३९६) इतिहास म्हणजे संस्मरणीय घटनांचे निवेदन होय असे मानतो. 'History is story of things worthy to be remembered.' अॅरिस्टॉटल हा ग्रीक तत्त्वज्ञ इतिहास न बदलणाऱ्या भूतकाळाची कथा आहे असे मानतो.

इतिहास लेखनाच्या दुसऱ्या टप्प्याचे (मध्ययुगीन समाजाचे) वैशिष्ट्य म्हणजे मानवी विकासाच्या या टप्प्यावर हा ख्रिस्ती धर्माचा व पुढे सहाव्या शतकात इस्लाम धर्माचा झालेला उदय व या धर्माचा समाजावर पडलेला प्रभाव. या प्रभावातून युरोपात झालेले इतिहास लेखन धार्मिक तत्त्वज्ञाने प्रभावित झाले होते. अशा इतिहास लेखनाची सुरुवात इ.स. च्या तिसऱ्या शतकापासून झाली. इस्लाम धर्म तत्त्वांचा प्रभाव अरब इतिहास लेखनावरतीही झालेला दिसतो. परमेश्वर सर्व व्यापी आहे तो करता करविता आहे, विश्व निर्माता व विश्व चालक तोच आहे. ह्या पृथ्वीवरील जीव हे त्याच्या हातातील बाहुले आहेत तोच सूत्र संचालक असल्यामुळे मानवाला स्वतंत्र इच्छा शक्ती अगर कार्य कर्तृत्व नाही. अशी वैचारिक धारणा काही अपवाद वगळता त्या काळातील इतिहास लेखनात प्रतिबिंबित झाली आहेत. थोडक्यात, धर्म विचार व धर्मनिष्ठा हाच इतिहास लेखनाचा प्रमुख प्रेरणा स्रोत असल्याचे आढळून येते. या काळातील आत्यंतिक धर्मनिष्ठा यामुळे मानवाच्या स्वतंत्र प्रज्ञेचा व जिज्ञासु वृत्तीचा लोप पावला. मध्ययुगीन समाजाची इतिहासासंबंधित अशी धारणा १५ व्या शतकापर्यंत प्रभावी होती.

१५ व्या शतकात उत्तरार्धात जगाच्या इतिहासाला कलाटणी देणाऱ्या तीन घटना घडल्या. त्या म्हणजे वैचारिक प्रबोधन, धर्म सुधारणा व अज्ञात जगाचा शोध. कॉन्स्टॅन्टिनोपॉल तुर्कांनी जिंकून घेतले तेथे वसलेले

ग्रीक पंडित युरोपात स्थलांतरित झाले. त्यांनी ग्रीक वाङ्मयाचा आणि तत्त्वज्ञानाचा तेथे प्रसार केला. त्यातून युरोपात विद्येच्या पुनरुज्जीवनाची लाट पसरली. प्राचीन ग्रीक विद्येच्या पुनरुज्जीवनामुळे ज्ञानाची नवी दालने खुली झाली. त्यातून धर्माचा प्रभाव कमी होऊन नवे ज्ञान प्राप्त करण्याची जिज्ञासा, स्वतंत्र विचार शक्ती जागृत झाली. मानव हा सर्व विचाराचा केंद्रबिंदु बनला, यातून मानवी जीवनाकडे पाहण्याची नवी दृष्टी निर्माण झाली. या घटनाचा परिणाम इतिहासावर झाला. मानवी कर्तृत्वाचे महत्त्व ध्यानात घेतले जाऊ लागले. इतिहासात मानवी कर्तृत्वाला स्थान मिळाले आणि इतिहास हे मानवाला उपयुक्त ठरणारे, शहाणपण शिकवणारे ज्ञानभांडार आहे असा विचार व्यक्त होऊ लागला. येथून पुढे इतिहासाचा विचार हा मानवकेंद्रित होऊ लागला व त्या पद्धतीने इतिहासाच्या व्याख्याही पुढे येऊ लागल्या. १७ व्या शतकातील फ्रान्सिस बेकन याने इतिहास ही मानवाला सुज्ञ बनवणारी शाखा आहे, अशी इतिहासाची व्याख्या केली. तर सर वॉल्टर रेले याने गतकाळातील उदाहरणे देऊन माणसाला शहाणपण शिकविणे व मार्गदर्शन करणे हे इतिहासाचे उद्दिष्ट्ये असल्याचे मत मांडले.

इतिहासाविषयीची नकारात्मकता :

१८ व्या शतकापर्यंत इतिहासाचा समावेश साहित्याच्या क्षेत्रामध्ये केला जाई. या शतकात युरोपात बुद्धिप्रामाण्यवाद शिगेला पोहचला होता. प्रत्येक गोष्ट बुद्धीच्या निकषावर तपासून पाहण्याची वृत्ती या काळात प्रचलित झाली होती. त्यातूनच बुद्धिवादी विचारवंत इतिहासाची चिकित्सा करू लागले. त्यातून त्यांना इतिहासातील सत्याविषयी शंका उत्पन्न होऊ लागली. त्यातून इतिहासाविषयी नकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण झाला की इतिहासातून शिकण्यासारखे काहीही नाही.

फ्रेंच तत्त्ववेत्ता व्होल्टेअर आपला सर्व इतिहास हा केवळ काल्पनिक आहे असे इतिहासासंबंधी नकारात्मक दृष्टिकोन मांडू लागला. अनेक असत्य गोष्टीतून सत्याशी सादृश्य असलेल्या बाबींची निवड करण्याची कला म्हणजे इतिहास अशी इतिहासाची व्याख्या रूसोने केली. गिबन हा ब्रिटीश तत्त्ववेत्ता इतिहासासंबंधी म्हणतो, इतिहास म्हणजे मानव जातीने केलेले गंभीर गुन्हे, मूर्खपणा आणि दुर्दैव यांच्या कथेशिवाय काही नाही. हेगेल हा जर्मन तत्त्ववेत्ता इतिहासापासून कोणी काही धडे घेतल्याचे आढळत नाही असे विधान करून इतिहासाची निरूपयोगिता सिद्ध करतो.

इतिहासाकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनातील स्थित्यंतरे :

१८ व्या शतकात इतिहासातील घटनाकडे बुद्धिवादी दृष्टिकोनातून पाहिले जाऊ लागले. इतिहासातील त्रुटी दूर करून शास्त्रीय दृष्टिकोनातून इतिहास लिहिला जाऊ शकतो अशी भूमिका घेऊन १९ व्या शतकात इतिहासाकडे पाहण्याचा नवा दृष्टिकोन निर्माण झाला. त्याच बरोबर या शतकात मात्र युरोपियन जगतात अनेक विचार प्रवाह प्रचलित झाले. त्याचा परिणाम इतिहासाच्या आकलनावर होऊ लागला. अठराव्या शतकातील निखळ बुद्धिवादाविरुद्धची प्रतिक्रिया म्हणून इतिहास लेखनात कल्पना शक्तीला स्थान मिळाले. साहित्य क्षेत्रातील रोमँटिसिझमचा प्रभाव इतिहास लेखनावर झाला. तसेच विज्ञानाच्या विकासाबरोबर इतिहासाचे शास्त्रीय लेखन व्हावे असा आग्रह धरणारे इतिहास तज्ज्ञ पुढे आले. लोकशाहीच्या

विकासाबरोबरच मानवी प्रगतीचा व स्वातंत्र्याचा विचार प्रभावी ठरू लागला. वसाहतवाद, साम्राज्यवाद, राष्ट्रवाद, अशा नव्या राजकीय विचार प्रणाली प्रचारात आल्याने राजकारणाचे महत्त्व इतिहासाच्या क्षेत्रात मांडले गेले आणि औद्योगिक व श्रमिक वर्गाचे शोषण यामुळे इतिहासाच्या मांडणीत आर्थिक हेतुमूलकतेच्या सिद्धांताला व सामाजिक संघर्षाला स्थान मिळाले. आज मानवी जीवनाचे यथार्थ आकलन होण्यासाठी राजकीय इतिहासाबरोबरच आर्थिक सामाजिक सांस्कृतिक घटकांचा विचार ही इतिहासात केला जात आहे. आज इतिहासाच्या व्याप्ती व स्वरूपातही मोठ्या प्रमाणात बदल होत आहेत.

ब) इतिहासाच्या व्याख्या

इतिहासाच्या व्याख्या समाज परिवर्तनशील आहे. समाजाचे स्वरूप काळानुरूप बदलत असते. समाजाच्या बदलाची प्रक्रिया समाजाच्या गरजेनुसार होत असते. समाज बदलाच्या मुळाशी विचार असतात. आणि त्या काळाच्या विचाराला अनुसरून गरजेनुसार इतिहास लिहिला जातो. समाजाच्या संबंधित वरील धारणा लक्षात घेऊन इतिहासाच्या व्याख्या याचा विचार करता येईल. विविध इतिहासकार राजकीय व्यक्ती समाजशास्त्रज्ञ, अर्थशास्त्रज्ञ यांनी इतिहासाच्या व्याख्या केल्या आहेत. या व्याख्या त्या-त्या काळाचे प्रतिनिधित्व करतात. या व्याख्यांचा अभ्यास करत असताना आपणास इतिहासाच्या आकलनामध्ये प्राचीन काळापासून आधुनिक काळापर्यंत झालेले बदलही लक्षात येतात.

इंग्रज इतिहासकारांनी केलेल्या व्याख्या

- १) फ्रान्सिस बेकन : “मानवाला शहाणी बनवणारी विद्याशाखा म्हणजे इतिहास.”
- २) हेन्री जॉन्सन : “ज्या घटनांचा मानवी मनावर खोल ठसा उमटतो त्याला इतिहास म्हणतात.”
- ३) प्रो. एच. डब्ल्यू. गेटलँड : “मानवाने जे कार्य केले किंवा ज्याच्या संबंधाने त्याने विचार व्यक्त केले, त्या पेक्षा त्याने एकंदर परिस्थितीसंबंधी जे विचार व्यक्त केले त्याला इतिहास म्हणतात.”
- ४) प्रो. मेटलँड : “इतिहास ही एक वैचारिक प्रक्रिया आहे अशा प्रक्रियेमध्ये माणसाला स्वतःच्या मनाचे प्रतिबिंब दिसत असते. विविध घटना मध्ये असणारे संबंध इतिहासकार ज्ञानाच्या आधारे प्रस्थापित करीत असतो.”
- ५) प्रो. जी. आर. एलटन : “मानवाने जी आपली भावना व्यक्त केली, विचार व्यक्त केला किंवा जे कार्य केले अथवा त्याने जे आघात सहन केले ते सर्व म्हणजे इतिहास होय!”
- ६) एडमंड बर्क : “इतिहासात सतत घडणाऱ्या बदलाचा संबंध मानवी जीवनाशी असतो. इतिहासाचा संबंध वस्तूशी नसतो. एखाद्या घटनेचा परिणाम हा व्यक्तिसापेक्ष, स्थल सापेक्ष असतो. असा बदल कोणत्याही तत्त्वज्ञानाच्या चौकटीत बसविता येत नाही. ऐतिहासिक व्यक्तीने तत्त्वानुसार हालचाली केलेल्या नसतात तर प्रत्येक बदल हा गरजेतून निर्माण झालेला असतो. त्यामुळे इतिहास हा तत्त्वाचा मार्गदर्शक नसतो तर दूरदर्शीपणाचा मार्गदर्शक असतो.”
- ७) लॉर्ड अँक्टन : “इतिहास म्हणजे मानवी स्वातंत्र्याची कथा आहे. साम्राज्याची मुहुर्तमेढ रोवणे हा इतिहासातील श्रेष्ठ क्षण नव्हे तर ज्या वेळी मानवी स्वातंत्र्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न केला जातो तो

क्षण श्रेष्ठ होय! प्रत्येक मानवाच्या ठिकाणी ही सुप्त शक्ती असते आणि अशा शक्तीचा विकास स्वातंत्र्यातच होत असतो. म्हणून इतिहास म्हणजे मानवी स्वातंत्र्याची कथा होय!”

८) प्रो. ए. एल. राऊस : “इतिहास म्हणजे विशिष्ट अशा भौगोलिक व प्राकृतिक परिस्थितीमध्ये समाज करून राहणाऱ्या मानवी जीवनाची कथा आहे. त्या मानवी समाजाच्या सामाजिक व सांस्कृतिक वातावरणाची निर्मिती त्याच्या परस्परांतील अंतरप्रक्रियेतून आणि सामाजिक व भौगोलिक परिस्थितीच्या देवाणघेवाणातून होत असते.”

९) प्रो. एडवर्ड कार : “इतिहास हा गतकाळ व वर्तमानकाळ यांच्यात अखंडपणे चालणारा संवाद आहे.”

जर्मन इतिहासकारांच्या व्याख्या :

१) इमॅन्युल कांट : ‘निसर्गाने मानवामध्ये काही शक्ती दिल्या आहेत. त्या शक्ती जरूर भासेल त्या प्रमाणे दृग्गोचर होत असतात. इतिहासाची कारक मानवामधील विवेक शक्ती आहे. म्हणून मानवाच्या विवेक शक्तीला आवाहन करणारा विषय म्हणजे इतिहास होय!’

२) फॉन हार्डर : ‘निसर्गाच्या उत्क्रांती मधून इतिहास निर्माण होतो. इतिहासात घटनांची मालिका असते.’ फॉन हार्डरने मानवी जीवनाचा नैसर्गिक विकासाशी अविभाज्य संबंध आहे सर्व वस्तू अदृश्य परिवर्तनाने एकमेकांच्या मागे व एक दुसऱ्याच्या आंत प्रवाहित असतात इतिहास आणि निसर्ग दोन्हीही कालमय, गतीशील व सजीव आहेत.

३) फ्रेडरिच हेगेल : ‘इतिहास म्हणजे मानवी समाज एका विशिष्ट ध्येयाप्रत जात असताना चढत्या क्रमाने प्रगती होते यालाच इतिहास प्रक्रिया म्हणतात.’

४) लिओपोल्ड फॉन रान्के : रान्के यास आधुनिक इतिहास लेखनशास्त्राचा जनक असे म्हणतात. त्याने इतिहास लेखनात साधनांना खूप महत्त्व दिले आहे. त्याचे एक विधान प्रसिद्ध आहे ते म्हणजे, ‘सत्य जे काही आहे तेच नोंदवले पाहिजे, अर्थात, The facts must be produced as actually they were.’ तसेच, No documents no history रान्केचे हे विधान देखील प्रसिद्ध आहे. “ऐतिहासिक घटना परमेश्वराच्या प्रेरणेने घडत असतात. व्यक्ती व राष्ट्रे परमेश्वरी इच्छांचे प्रकटीकरण करीत असतात. जगात घडणाऱ्या प्रत्येक घटनेमागे अदृश्य शक्तीचा हात असतो.”

५) कार्ल मार्क्स : ‘इतिहास म्हणजे वर्गकलह’ अशी व्याख्या मार्क्स यांनी केली आहे. मानवी जीवनाच्या वाटचालीचा सखोल अभ्यास केला. मानवी प्रगतीच्या अवस्था सांगून मानवी समाजाची भौतिक मीमांसा केली. त्याने समाजाचा विकास हा उत्पादन पद्धतीचा इतिहास आहे असे प्रतिपादन केले, त्याने मानवी जीवनाच्या वाटचालीचा शास्त्रीय व सखोल पद्धतीने अभ्यास करून थांबला नाही तर त्या संदर्भाने त्याने वर्तमानाचा अर्थ लावला आणि भविष्यातील सर्वसामान्य माणसाचे जीवन सुखी करण्यासाठी मार्गदर्शन केले. दुर्लक्षित व शोषित समाज गटांच्या समस्यांचे निराकरण करण्याचा व त्यांच्या कल्याणाचा मार्ग दाखविला. “पूर्वीच्या तत्त्ववेत्त्यांनी जगाचे केवळ आकलन करून घेण्याचा प्रयत्न केला, परंतू मुख्य मुद्दा

आहे तो त्यात परिवर्तन करण्याचा”. असा विचार त्याने मांडला. समाजाचा इतिहास हा उत्पादन पद्धतीचा इतिहास आहे. समाजात शोषक व शोषित दोन गट कार्यरत असतात. शोषित वर्ग आपल्या श्रमाची विक्री करून आपली उपजीविका करणारा असतो. शोषक वर्ग शोषित वर्गाच्या श्रमावर जास्तीचा नफा कमवत असतात. या दोन वर्गांच्या संघर्षातून समाजाचा विकास होत असतो या संदर्भाने त्यांनी द्वंद्वात्मक विकासाचा सिद्धांत मांडला. त्याने केलेली मानवी समाजाची भौतिकवादी मिमांसा दोन गृहितकांवर आधारित आहे. पहिला विचार म्हणजे वर्ग संघर्षातून इतिहास घडतो आणि दुसरा विचार म्हणजे सामाजिक घटकांच्या संबंधांना भौतिक व्यवहारांचा आधार असतो. त्याच्या तत्त्वज्ञानाच्या आधारावर रशियन साम्यवादी क्रांती व चीनची साम्यवादी क्रांती झाली आहे. इतिहासाची भौतिकवादी मिमांसा करणारा एक प्रवाह इतिहासामध्ये प्रचलित झाला. भारतीय इतिहासाची भौतिकवादी मिमांसा रोमिला थापर, इरफान हबीब, इत्यादींनी केली.

फ्रेंच इतिहासकारांनी केलेल्या व्याख्या :

१) डी. व्हॉल्टेर : “मृत व्यक्तीवर जिवंत व्यक्तीने केलेली किमया म्हणजे इतिहास. इतिहासामध्ये कल्पना शक्तीला जास्त वाव आहे. मानव कसा आहे हे आपणास शिकविले तो विषय म्हणजे इतिहास होय!”

२) कॉन्डरसेट : “इतिहास म्हणजे मानवाची बौद्धिक व कल्पनात्मक प्रगती नसून जागतिक मताधिकार व शिक्षण, भाषण व विचार स्वातंत्र्य, घटनात्मक ऐक्य व संपत्तीचे समान विभाजन करणारा विषय होय!”

३) ऑगस्ट कॉम्ट : “ख्रिश्चन धर्माचा त्याग करावा व त्या ठिकाणी विवेक शक्तीचा उदय व्हावा. कोणत्याही एका धर्मापेक्षा जगात सर्व धर्म समभाव असावा. मानव जातीची प्रगती तीन टप्प्यांमधून होते.

इतर देशातील इतिहासकारांच्या व्याख्या :

१) व्हिको : “मानवाची सामाजिक प्रगती म्हणजे इतिहास होय!”

२) क्रोचे : “सर्व इतिहास समकालीन असतो. इतिहासामध्ये भूतकाळ व वर्तमानकाळ एका विशिष्ट घटनाक्रमाने जोडलेले असतात अशा साखळीमुळे गतकाळातील घटना समकालीन वाटतात.”

३) डॉ. आर. सी. मुजुमदार : “इतिहास म्हणजे पुराण, इतिवृत्त, आख्यायिका, उदाहरण, धर्मशास्त्र व अर्थशास्त्र होय!”

● **स्वयं अध्ययन प्रश्न-१**

अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) इतिहास या संस्कृत शब्दाचा अर्थ सांगा?
- २) हिस्ट्री या शब्दाचा सर्वप्रथम वापर कोणी केला?
- ३) इतिहासाचा जनक कोणास म्हटले जाते?

मानवी जीवन हे परिवर्तनशील आहे. या मानवी जीवनाच्या परिवर्तनाचे स्थायी व गतिमान स्वरूप उलगाडून दाखविणे हे इतिहासाचे स्वरूप आहे. निसर्गातील विविध बाबींचा मानवी जीवनावर होणारा परिणामाचा अभ्यास इतिहासकार करतो परंतु त्या बाबींचा स्वतंत्र अभ्यास इतिहासाच्या कक्षेत येत नाही.

इतिहासामध्ये मानवी जीवनातील लक्षवेधी संस्मरणीय घटनांचा अभ्यास केला जातो. सर्वसामान्य घटनाला इतिहासात स्थान नाही कारण अशा घटनापासून काही शिकवण मिळत नाही. म्हणजे इतिहासकार गतकाळात घडलेल्या घटनांमधील महत्त्वाच्या वाटणाऱ्या घटनांचे वर्णन करतो म्हणून निवड हे इतिहासाचे स्वरूप आहे. विसाव्या शतकात इतिहासाच्या कक्षा रुंदावल्या आहेत. पूर्वी राजा हा इतिहासाचा नायक होता. तर कालौघात इतिहासाच्या स्वरूपामध्ये अनेक स्थित्यंतरे होऊन आज सामान्य माणूस हा इतिहासाचा नायक बनला आहे. मानवी जीवनात सर्वसामान्य वाटणाऱ्या घटनांची वर्णने करू लागला आहे. त्यातून सर्व सामान्यांचे जीवन दर्शन घडवू लागल्याचे आढळून येत आहे. या सर्व घडामोडीतून इतिहासाचे स्वरूप कसे बदलत चालले आहे ते लक्षात येते.

घटनांचा अन्वयार्थ लावणे हे इतिहासाचे स्वरूप आहे. इतिहासाचे स्वरूप केवळ वर्णनात्मक अगर निवेदनात्मक नाही. इतिहासात वर्णन केलेल्या घटनांचे स्पष्टीकरण करणे त्यावर भाष्य करणे. त्याचे मर्म उलगाडून दाखविणे. थोडक्यात, त्या घटनांचा अन्वयार्थ इतिहासकाराला लावावा लागतो. म्हणूनच ई. एच. कार म्हणतात, “घटना बोलत नाही तर इतिहासकार त्यांना बोलते करतो.”

घटनांच्या वास्तव स्वरूपाचे वर्णन हे इतिहासाचे स्वरूप आहे. इतिहासात वास्तव घटनांचे वर्णन पुराव्याच्या आधारे करावे लागते. ऐकीव काल्पनिक गोष्टींना, मिथकांना इतिहासात स्थान नाही. ज्या साधनांच्या आधारे इतिहासाचे लेखन करावयाचे त्याची सत्या-सत्यता पडताळून पाहून हाती आलेल्या सत्यच इतिहासात मांडावे लागते. म्हणजे सत्य शोधन व सत्य कथन हा इतिहासाच्या स्वरूपाचा आत्मा आहे.

वस्तुनिष्ठता हे इतिहासाचे स्वरूप आहे. इतिहासात गतकालीन घटना वास्तवदर्शी मांडण्यासाठी इतिहासकारांमध्ये वस्तुनिष्ठता असणे महत्त्वाचे आहे. पण अशी वस्तुनिष्ठता प्रत्यक्षात शक्य होत नाही. कारण इतिहास म्हणजे गतकाळ व वर्तमान काळ यात अखंड चालणारा संवाद आहे. म्हणून इतिहास विषयाचा अर्थ लावत असताना वर्तमानात राहणारा इतिहासकार काही अंशी त्यात डोकावणे हे अपरिहार्य आहे. हा विचार इ. एच. कार यांनी मांडला.

इतिहासाचे स्वरूप ठरवित असताना आपल्याला इतिहासा संबंधित पुढील संकल्पना समजावून घेतल्यास इतिहासाचा स्वरूपाची विविधता समजू शकेल.

इतिहासाची पुनरावृत्ती होते :

‘इतिहासाची पुनरावृत्ती होते’ या विचाराचे काही इतिहासकारांनी जोरदार समर्थन केले आहे तर काही इतिहासकार हे अर्धसत्य मानतात. इतिहासाची पुनरावृत्ती होते याचा साधा अर्थ म्हणजे ऐतिहासिक घटनात साम्य दिसते. मात्र त्या घटना घडण्याचे मार्ग भिन्न असतात. तसेच एखादी घटना जगाच्या पाठीवर घडत

असताना मानवी कृतीमध्ये एकवाक्यता असते. कारण कोणत्याही देशातील व्यक्ती ठराविक परिस्थितीमध्ये तशीच वागत असते.

इतिहासामध्ये मूल्यमापन असावे की नसावे ?

इतिहास लेखन करताना इतिहासकार घडून गेलेल्या घटनांचे वर्णन करत असतो. पण त्या घटनेचे मूल्यमापन इतिहासकाराने करावे की नाही या संदर्भात मतभिन्नता आढळते. लॉर्ड अँक्टन यांच्या मते, इतिहासामध्ये मूल्यमापन, चर्चा, निर्णय घेणे अनिवार्य असते कारण त्याचा त्या विषयाचा अभ्यास असल्याने तो त्या विषयाचा भाष्यकार असतो. अँक्टन म्हणतो, “इतिहासाची सर्वात मोठी कामगिरी कोणती असेल तर त्याने माणसाची सद्सदविवेकबुद्धी ही सतेज केली पाहिजे.” म्हणजेच प्रत्येक गोष्टीचे मूल्यमापन इतिहासकाराने करावे जेणे करून लोकांना योग्य मार्गदर्शन होईल. मात्र रान्के आणि ब्यूटी, या इतिहासकारांना इतिहासामधील मूल्यमापनाचा विचार मान्य नाही. संशोधकाने फक्त घटना मांडल्यात, त्यावर भाष्य करू नये त्यामुळे एखादे वेळी गैरसमज निर्माण होण्याची शक्यता असते. आधुनिक काळात मात्र इतिहासामध्ये मूल्यमापन असावे असा विचार पुढे आला आहे.

सर्व इतिहास समकालीन असतो

इटालीयन तत्त्ववेत्ता बेनेडेटो क्रोचे (Benedetto Croce) म्हणतो की, “सर्व इतिहास समकालीन असतो.” भूतकाळ व वर्तमान काळ विशिष्ट क्रमाने जोडलेले असतात अशा या साखळीमुळे गतकाळातील घटनासुद्धा समकालीन वाटतात. क्रोचे पुढे म्हणतो की, “इतिहास म्हणजे दुसरे तिसरे काही नसते तर गतकाळातील घटना नव्याने सांगितलेल्या असतात.” थोडक्यात, याचा अर्थ असा की भूतकाळात घडलेल्या घटना या कालौघात घडत असल्या तरी त्याचे कारणे व परिणाम यामध्ये सारखेपणा दिसतो. तसेच इतिहासकार हा वर्तमान काळात राहून भविष्यकाळातील घटनांचे मूल्यमापन साधनांच्या सहाय्याने करत असतो या घटनांचा अन्वयार्थ लावताना समकालीन विचारांचा प्रभाव पडत असतो.

इतिहासात भवितव्य वर्तविण्याची क्षमता

इतिहास हा भूतकाळाचा अभ्यास असला तरी ती वर्तमान काळाची गरज असते. त्यामुळे भूतकाळाचा नवा अर्थ वेळोवेळी लावला जातो. इतिहासकाराला भूतकाळात जाऊन भूत व वर्तमान यांच्यात सुसंवाद साधायचा असतो. हा सुसंवाद साधत असताना त्याला भूतकाळात घडलेल्या घटना का घडल्या कशा घडल्या हे शास्त्रीय दृष्टिकोनातून त्या घटनांचे विश्लेषण करून त्यांचा अन्वयार्थ लावावा लागतो. २० व्या शतकात इतिहास हे एक शास्त्र आहे हा विचार सर्वश्रुत झाला आहे. अन्य शास्त्रे जशी नियम तयार करून भविष्य वर्तववितात तसे इतिहासात ही शक्य आहे हा विचार पुढे येत आहे. पण मानवी प्रवृत्ती गुंतागुंतीच्या असतात त्यामुळे त्याच्या मनाचा अंत आपणास लावता येत नाही परिणामी भूतकाळाचा मागोवा घेऊन भवितव्य वर्तवविणे अवघड होणार आहे. असाही एक विचार मांडला जातो.

इतिहासाची गती सरळ की चक्राकार ?

इतिहासाची गती सरळ आहे की चक्राकार आहे हे ऐतिहासिक घटनेकडे पाहण्याचे दोन दृष्टिकोन आहेत. इतिहासाची गती सरळ आहे या संदर्भात असे म्हणतात की, अज्ञात भूतकाळात इतिहासाची गती सुरू होते. ती वर्तमान काळातून भविष्यकाळात जात असते याला प्रगती असे म्हणतात. म्हणजेच असे म्हणता येईल की मानवाची बौद्धिक व भौतिक प्रगतीची दिशा ही चढत्या क्रमाने होत असते. दुसऱ्या चक्राकार विचार प्रवाहाप्रमाणे असे म्हटले जाते की, ज्या ठिकाणाहून गती प्राप्त होते तेथे ती पुन्हा येऊन मिळते. पण मानवी प्रगतीचा आलेख पाहिला तर इतिहासाची गती सरळ रेषेत आहे हे विधान अधिक योग्य वाटते.

इतिहास अनन्यसाधारण आहे

गार्डिनर यांनी इतिहास स्वयंपूर्ण शास्त्र आहे असा विचार मांडला. आज इतिहासात शास्त्राचे निकष आणण्याचा प्रयत्न केला जात आहे म्हणजेच इतिहासात शास्त्रशुद्ध सिद्धांत मांडणे, विषयाच्या दृष्टीने साधने जमा करणे, त्याचे अंतरंग व बहिरंग परिक्षण करून त्या घटनांचा अन्वयार्थ लावणे व नंतर भवितव्यता वर्तविण्याचा प्रयत्न केला जातो हे इतिहासाचे स्वरूप आज निश्चित झाले आहे. आज इतिहासाला शास्त्राचे स्वरूप प्राप्त झाले असले तरी इतिहास स्वयंपूर्ण आहे. कारण त्याचा मुख्य आधार मानवी मन व मानवी चेतना आहे. शास्त्रा प्रमाणे इतिहासाला ठोकळबाज चौकट नसते. इतिहासातील विविधतेमुळे तो अनन्य आहे.

इतिहासाची स्वायत्तता

इतिहासाचे स्वरूप खुप व्यापक आहे, त्यात विविधता आहे. इतिहासाचे सर्व व्यवहार मनुष्य निर्मित, मनुष्य प्रेरित, मनुष्य पुरस्कृत असल्याने मानव समाज हाच इतिहासाचा केंद्रबिंदु राहिला आहे. इतिहास हा भूतकाळाचा अभ्यास असतो, इतिहास हा विचारांचा असतो, इतिहास हा संस्कृतीचा असतो. इतिहास हा मानवी जीवनाच्या वाटचालीचा असतो. इतिहास हा भूतकाळ व वर्तमान काळ यांना जोडणारा दुवा आहे.

ब) इतिहासाची व्याप्ती

इतिहासाचा संबंध मानवी जीवनाशी असल्यामुळे मानवी जीवनाप्रमाणेच इतिहासाची व्याप्ती ही मोठी आहे. इतिहासाचा संबंध मानवी जीवनाशी असल्यामुळे त्याचा संबंध सर्व विषयांशी आहे. राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, मानसशास्त्र, विज्ञान, भाषा, साहित्य, लिपी, नाणकशास्त्र, पुरातत्त्व इ. सर्वच विषयांचा इतिहासाची जवळचा संबंध आहे. मानवाच्या जीवन संबंधी कोणत्याही विषय हा इतिहासाचा विषय आहे. आधुनिक काळात तर सर्वसामान्य जनतेतील लोककथा, दंतकथा व मिथके यांच्या मार्फत वंचितांचा व स्त्रियांचा इतिहास लिहिला जाऊ लागला आहे. यावरून आपल्या लक्षात येते की, इतिहासाची व्याप्ती मानवाच्या विकासाबरोबरच विकसित होत आली आहे. मानवी जीवनाची सर्व क्षेत्रे इतिहासाच्या कक्षात येतात.

इतिहासाच्या व्याप्तीत समाविष्ट करण्यात येणाऱ्या बाबी

इतिहास केवळ गतकालीन गोष्टी सांगत नाही तर वर्तमानाचे आकलन करून भविष्याविषयीच्या वाटचालीचे दिशा दर्शनही करतो. थोडक्यात, इतिहास म्हणजे, 'भूतकाळाचे आपण किती ऋणी आहोत? वर्तमान स्थिती आपणास कशी प्राप्त झाली? व भविष्यकाळात आपले काय कर्तव्य आहे? या बाबतचे स्पष्टीकरण होय! म्हणजे मानवी जीवन हे गतकाळातील अनुभवांनी समृद्ध झालेले आहे. अनुभवाने मिळालेल्या शहाणपणाने मानवी जीवन प्रगतीच्या पुढच्या टप्प्यात पदार्पण करत असते. हे जे अनुभव आहेत ते इतिहासाची व्याप्ती दर्शवतात. प्रत्येक प्रकारचा अनुभव इतिहासाचा विषय होतो. या अनुभवाचा अभ्यासावरून सारांशरूपाने इतिहासाच्या व्याप्तीत पुढील बाबींचा समावेश करता येईल.

१. गतकालीन वाटचाल रेखाटणे.
२. ही वाटचाल कशी झाली हे सांगणे.
३. या वाटचालीतील घटनांचे विश्लेषण करणे.
४. घटनांची कारण मिमांसा करणे.
५. घटनांचा अन्वयार्थ लावणे.
६. घटनांचा अर्थ लावून सामान्यीकरण करणे.
७. घटनांच्या परिणामांची चर्चा करणे.

इतिहास म्हणजे गतकाळातील माहिती देणारे शास्त्र आहे हे मान्य केली की, मानवी जीवनासंबंधीची सर्व क्षेत्रे या व्याप्ती मध्ये येतात. यात नीति, धर्म, अर्थ, सामाजिक रूढी परंपरा, कला, साहित्य इ. सर्वच बाबी इतिहासाच्या व्याप्तीत येतात.

इतिहासाची व्याप्ती निश्चित करणारी तत्त्वे

वर्तमानातील प्रश्न सोडविण्यासाठी गतकाळाचा अभ्यास आपण करत असतो. भूतकाळातील घटना व वर्तमान कलातील घटना याचा आपण परस्पर संबंध लावत असतो म्हणजे या प्रक्रियामधून माणूस अनुभव समृद्ध बनत असतो. यातून आपणास असे म्हणता येते की एक प्रकारे इतिहासाची शिकवण ही मानवी जीवनाच्या विकासाला पूरक होते.

प्रो. बाँदिन यांच्या मते, इतिहासाची व्याप्ती आपणास पुढील तत्त्वानुसार निश्चित करता येते.

- १) ज्या शाश्वत तत्वांवर इतिहासाची बैठक आहे, त्या तत्त्वाची मानवी मनास ओळख होणे आवश्यक आहे.
- २) इतिहासाने भविष्य वर्तविण्याच्या क्षमतेचा अधिकाधिक लाभ घेतला पाहिजे.
- ३) मानवाच्या इतिहासात त्याच्या वाटचालीत कोणती शाश्वत मूल्ये दडलेली आहेत हे ओळखता आले पाहिजे.

मानवी जीवनातील शाश्वत मूल्य समजून घेऊन त्या मुल्यांच्या आधारे मानव जातीची प्रगती कशी झाली हे ओळखून मानसाला भविष्याचा अंदाज वर्तवता येतो. ही सर्व शाश्वत मुल्ये इतिहासाची व्याप्ती दर्शवतात. इतिहासातील विविध प्रकारचे संघर्ष हे मूल्यांच्या अधारेच होत असतात.

इतिहासाच्या व्याप्तीची तत्त्वे

आधुनिक काळात इतिहास फक्त घटनांपुरता मर्यादित राहिला नसून मानवी जीवनातील कला, धर्म, वास्तुकला, परंपरा सौंदर्य विषयक दृष्टिकोन, इ. विषयक अभ्यास करणारी स्वतंत्र शाखा म्हणून उदयास येत आहे. इतिहासाच्या अभ्यासाने ज्ञानात भर पडते, तत्त्व बोध होतो, मुल्यांची जोपासना होते, स्थळ, काळ, समाजाची जान निर्माण होते. वादग्रस्त प्रश्न शांततेने हाताळता येतात. राष्ट्रनिष्ठा निर्माण होते. थोडक्यात, उत्तम नागरिक निर्माण करण्यासाठीचे सर्व संस्कार इतिहासातून मिळतात. म्हणून इतिहास हा सर्वार्थाने व्यापक विषय बनला आहे. इतिहासाची व्याप्ती ही सतत बदलत जाणारी विकसित होणारी संकल्पना आहे. कालौघात इतिहासाची व्याप्ती बदलत गेलेली आहे. प्रो. सलिकी यांच्या मते, “जी व्यक्ती गतकालीन घटनांचे वैशिष्ट्य जाणण्यात निष्णात असते, ती व्यक्ती स्वतःच्या समकालीन घटनांचे मूल्यमापन करण्यास फारशी चूक करत नाही.” म्हणजे इतिहासाची व्याप्ती अशा प्रकारे व्यक्तीचे मूल्यमापन करण्यास पात्र असते. चांगल्या वाईटाची जाण इतिहासातून घडत असते. ‘जे घडले त्याचे वर्णन करणे’ व ‘जे घडले त्याचे मूल्यमापन करणे’ या दोन तत्त्वामध्ये वेगळ्या स्तरावर आपणास इतिहासाची व्याप्ती स्पष्ट करता येईल.

प्रो. ट्रिव्हेलियन (Trevelyan) यांचे इतिहासाच्या व्याप्तीचे स्तर

इतिहासाची व्याप्ती ही साहित्याप्रमाणे अतिशय व्यापक आहे. प्रो. ट्रिव्हेलियन यांच्या मते १) शास्त्रीय २) काल्पनिक व ३) साहित्यिक अशा तीन वेगवेगळ्या अंगांना स्पर्श करणारा विषय आहे, असे प्रो. ट्रिव्हेलियन यांचे मत आहे. हे तिन्ही स्तरावर इतिहासाची व्याप्ती दर्शवतात. इतिहासाच्या व्याप्तीमध्ये आर्थिक घडामोडी व समाजशास्त्रीय बदल यामुळे वाढ होत गेली आहे. इतिहासाची व्याप्ती ही मानवाच्या उत्क्रांतीशी संबंधित आहे. इतिहासात मानवाच्या विविध क्षेत्रात केलेल्या प्रगतीचा आढाव्याचा आलेख येणे आवश्यक आहे. व्यक्ती इतिहास वाचत असताना तो आपले प्रतिबिंब इतिहासात शोधण्याचा प्रयत्न करत असतो व अशा तऱ्हेचे प्रतिबिंब ज्या वेळी इतिहासात दिसले त्या वेळी खऱ्या अर्थाने इतिहास लेखन झाले असे म्हणता येईल.

इतिहासाच्या व्याप्तीचा आलेख

ग्रीक इतिहासकार हेरोडोटस यास इतिहासाचा जनक म्हटले जाते. History या शब्दाचा वापर सर्वप्रथम हेरोडोटस याने केला होता. History अर्थात His Story म्हणजे त्याची म्हणजे ‘मानवाची गोष्ट’ होय! म्हणजे अगदी प्रारंभीच्या काळात इतिहासाची व्याप्ती फक्त गोष्टी व कथांपुरतीच मर्यादित होती, असे दिसते. ग्रीक इतिहासकारांनी प्रारंभीच्या काळात इतिहास लेखनासाठी फक्त राजांच्या लढाया, राजकीय घटना, राजघराण्याची माहिती या सारखे विषय निवडले.

मध्ययुग हे अंधार युग म्हणून ओळखले जाते. धर्म संस्थेचे प्राबल्य सर्वत्र वाढल्याने त्याचाच विचार इतिहासात होऊ लागला. दैवी शक्तीमुळे प्रत्येक घटना घडत असते असा समज निर्माण झाला होता. माणूस दैवाच्या हातातले बाहुले आहे असा समज होता. त्यामुळे समाजात अंधश्रद्धा निर्माण झाल्या होत्या. मध्ययुगीन कालखंडात इतिहासाची व्याप्ती व वर्ण्य विषय बदलत गेले. मध्ययुगीन कालखंडाच्या सुरुवातीला ईश्वरी लीलांना इतिहासात स्थान मिळाले. १३ व्या शतकापर्यंत इतिहासावर धर्मगुरूंचा प्रभाव होता. १३ व्या शतकानंतरच्या कालखंडात मानवी कार्य व शौर्य याकडे इतिहासकार वळले. कालांतराने नव्या भूमीच्या शोधामुळे एका खंडातील लोकांचा अन्य खंडातील लोकांशी संबंध येऊ लागला. नव्या भूमीचा शोध घेतल्यानंतर तेथील संस्कृती, तेथील लोकांचे जीवन या विषयी लिखाण होऊ लागले. नवीन ज्ञान मिळू लागले नव्या भूमीच्या शोधामुळे नव्या साम्राज्याचा उदय झाला. जग जिंकण्याच्या आकांक्षाने राजे, महाराजे व सम्राट जग पादाक्रांत करण्याच्या ईर्ष्येने अन्य देशावर आक्रमणे करू लागली. यातून तुर्क साम्राज्य, रोमन साम्राज्य अशी साम्राज्य उदयास आली. तसेच अलेक्झांडर, नेपोलियन, समुद्रगुप्त, चंगेजखान या राजांनी सर्व जग जिंकण्याचा प्रयत्न केला ते त्या काळाचे इतिहासाचे नायक बनले.

फ्रेंच राज्यक्रांती, रशियन राज्यक्रांती, अमेरिकन राज्यक्रांती इ. राज्यक्रांत्या घडवून आणणारा सामान्य माणूस इतिहासाचा नायक बनला. माओ-त्से-तुंगचा लाँग मार्च, महात्मा गांधीचा मिठाचा सत्याग्रह अशा कित्ती तरी ऐतिहासिक प्रसंगाचा नायक सामान्य माणूस झाला. या क्रांत्यांमधून इतिहासाचे एक तत्त्वज्ञान निर्माण झाले. राजाकडून सामान्य माणसाकडे नायकत्व येऊ लागले. इतिहासाच्या अध्ययनात मानवी जीवनासंबंधी आर्थिक, धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक बदलही इतिहासकारांना आवश्यक वाटू लागले. कालौघात इतिहास लेखनाने भौगोलिक मर्यादाही ओलांडल्या. स्थानिक, देशाचा व जगाच्या इतिहासाचे लेखन होऊ लागले.

इतिहासाचा संबंध सर्व विषयांशी आहे. प्रत्येक विषयाला त्याचा इतिहास असतो. राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, मानसशास्त्र, विज्ञान, भाषा, साहित्य, लिपी, नाणकशास्त्र, पुरातत्त्व, इ. विषयाचा जवळचा संबंध इतिहासाची आहे. यामुळे इतिहासाचा अभ्यास व व्याप्ती प्रचंड प्रमाणात वाढली आहे. माणूस व त्याने निर्माण केलेल्या संस्था, धर्म, संस्कृती, त्याच्या धारणा या सर्व इतिहासाचा विषय आहेत. वंचितांचा व स्त्रियांचा इतिहास लिहिण्यासाठी तर सर्वसामान्य जनतेतील लोककथा, दंतकथा, मिथके, लोकगीते यांना ही इतिहासाने आपल्या जाळ्यात ओढले आहे. राजा प्रमाणेच सर्वसामान्यांचा इतिहास लिहिला जाऊ लागला आहे.

आधुनिक काळात इतिहासाची व्याप्ती फक्त सनावळी, वंशावळी पुरती मर्यादित राहिली नाही. इतिहास म्हणजे संपूर्ण मानवी जीवनाचीच कथा असल्यामुळे इतिहासाला कोणताही विषय अस्पृश्य राहिला नाही. इतिहासाच्या प्रवाहात मानवी जीवनातील सर्व गोष्टीचा अंतर्भाव होतो. या प्रवाहात कुठे गौतम बुद्ध, महावीर, प्लेटो, ख्रिस्त भेटतो. तर कुठे सम्राट अशोक, शिवाजी, चंगेजखान, नेपोलियन दिसतो. याच प्रवाहात कधी अजिंठा, वेरूळ यासारखी शिल्पे निर्माण होतात. तर फ्रेंच, अमेरिकन क्रांती मानवी

स्वातंत्र्याची दखल घेण्यास भाग पाडतात. यावरून इतिहासाची व्याप्ती कशी बदलत गेली हे आपल्या लक्षात येते.

काळाच्या ओघात इतिहासकारांच्या इतिहासविषयक दृष्टीत जसा बदल होत गेला. त्याप्रमाणे इतिहास विषयीच्या व्याप्ती संबंधीच्या कल्पनाही बदलत गेल्या.

स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न-२

अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) इतिहासाची पुनरावृत्ती होते म्हणजे काय?
- २) 'इतिहासामध्ये मूल्यमापन व चर्चा होणे अनिवार्य असते' असे कोणी म्हटले आहे?
- ३) इतिहासामधे मूल्यमापनाचा विचार कोणी नाकारला?
- ४) सर्व इतिहास समकालीन असतो असे कोणी म्हटले आहे?
- ५) इतिहासाचा जनक कोणास मानले जाते?

ब) रिकाम्या जागी योग्य पर्याय लिहा.

- १) 'रानटी अवस्थेकडून अवस्थेकडे होणारी वाटचाल म्हणजे इतिहास होय!'
अ) प्रगत ब) काल्पनिक क) सुसंस्कृत ड) वैज्ञानिक
- २) इतिहास हा शास्त्राची अविभाज्य शाखा आहे.
अ) मानव्यशास्त्राची ब) विज्ञानाची क) कलेची ड) मानसशास्त्र
- ३) घटनांच्या स्वरूपाचे वर्णन हे इतिहासाचे स्वरूप आहे.
अ) वास्तव ब) काल्पनिक क) खोट्या ड) यापैकी सर्व
- ४) याने इतिहास स्वयंपूर्ण शास्त्र आहे, असा विचार मांडला
अ) बेनेडेट्टो क्रोचे ब) गार्डिनर
क) मार्क्स ड) हेगेल
- ५) हा इतिहासाचा केंद्रबिंदु राहिला आहे.
अ) निसर्ग ब) ईश्वर क) मानव समाज ड) यापैकी नाही
- ६) इतिहासाच्या व्याप्ती संदर्भात "जी व्यक्ती गतकालीन घटनांचे वैशिष्ट्य जाणण्यात निष्णात असते, ती व्यक्ती स्वतःच्या समकालीन घटनांचे मूल्यमापन करण्यास फारशी चूक करत नाही" हे विधान यांनी म्हटले आहे.
अ) प्रो. सलिकी ब) प्रो. ट्रिव्हेलियन क) क्रोचे क) प्रो. ब्लॉक
- ७) इतिहासाच्या व्याप्तीचे तीन स्तर यांनी स्पष्ट केले आहेत.
अ) प्रो. सलिकी ब) प्रो. ट्रिव्हेलियन क) डॉ. सॅम्युअल जॉन्सन ड) प्रो. बॉर्नस

१.२.३ इतिहासाचे प्रकार :

इतिहास या विषयात मानवाच्या जीवनासंबंधीत सर्व बाबींचा विचार केला जातो. त्यामुळे मानवाच्या प्रत्येक पैलू विषयीचा अभ्यास करण्यासाठी गरजेनुसार इतिहासाचे प्रकार पाडले जातात. पूर्वी राज्यशास्त्र इतिहासाच्या प्रकाराविषयी प्रो. रेनियर म्हणतात, “इतिहासाच्या वर्ण विषयात विभाजन अतिशय आवश्यक आहे. कारण त्यामुळे मानवी जीवनाचे नवे पैलू डोळ्यासमोर येऊ शकतात. ज्या वेळी एखाद्या विषयाचे सर्वसाधारण ज्ञान मिळविले जाते, तेव्हा त्या ठिकाणी तंतोतंतपणा किंवा टिकात्मक प्रवृत्ती यांचा अभाव असतो. जर विभाजन केले तर एखाद्या बाबीवर विशेष भर दिला जातो. असे विभाजन अभ्यासकाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे असते.” म्हणजेच इतिहास तज्ज्ञ आपल्या सोईनुसार व गरजेनुसार इतिहासाचे विभाजन करत असतात. मात्र बोअर या इतिहासकाराने मानवी जीवनाची वस्तुनिष्ठता लक्षात घेऊन इतिहासाचे चार प्रकार सांगितले आहेत; वर्णनात्मक, तत्त्वाधिष्ठित, सामाजिक आणि वांशिक तर काही इतिहासकारांनी इतिहासाचे विभाजन काळाला महत्त्व देऊन प्राचीन, मध्ययुगीन आधुनिक असे केले आहे. तर काहींनी इतिहासाचे विभाजन आशिया, अफ्रिका, अमेरिका, युरोप खंड असे केले आहे. पण एवढा मोठा कालखंडाला ठराविक काळामध्ये विभाजन करणे व त्याचा इतिहास मांडणे अवघड आहे. थोडक्यात, इतिहासाचे प्रकार हे अभ्यासकांच्या गरजेनुसार व सोयीनुसार केले जातात. वेगवेगळ्या कसोट्यांवर केले. जातात मात्र ते काटेकोर नसतात. इतिहासाचे प्रकार खालील प्रमाणे पडतात.

राजकीय इतिहास (Political History)

राजकीय सत्तेच्या स्थानात व स्वरूपात जी स्थित्यंतरे होतात ते सांगणारा इतिहास हा राजकीय इतिहासात असतो. प्रो. सिले यांनी इतिहास म्हणजे राजकीय इतिहासच होय, अशी भूमिका घेतली होती. एखाद्या देशाचा राजकीय इतिहास राजा त्याची अंतर्गत व परराष्ट्र धोरणे, प्रशासन, राजकीय पक्ष व नेते, संघटना या गोष्टी केंद्रस्थानी असतात.

राजकीय इतिहास हा इतिहासाचा अतिशय लोकप्रिय प्रकार आहे. प्राचीन काळापासून राजकीय घडामोडी, राजकीय संस्था व युद्ध हा इतिहासाचा केंद्रबिंदु राहिला आहे. पण अलीकडच्या काळात सामान्य माणूस हा केंद्रबिंदु बनत आहे. या इतिहास प्रकारात राष्ट्रभिमान व राष्ट्र निर्माण करण्याची ताकद असते. अशा प्रकारच्या इतिहासातून देशाचे भवितव्य घडविले जाते. तरूणांना देश उभारणीच्या कार्यामध्ये सामावून घेऊन त्यांच्या जीवनाला दिशा देण्याचा प्रयत्न केला जातो. हा इतिहास लिहिण्यासाठी राजकीय दस्तऐवज उपलब्ध असतो. हा इतिहास अधिकृत कागदपत्रावर लिहिलेला असल्यामुळे त्याला अतिशय महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. राजकीय इतिहासा संदर्भात प्रो. बॉर्नस म्हणतात, “राजकीय इतिहास दोन कारणांसाठी महत्त्वाचा आहे, ती म्हणजे हेगेलच्या राज्य विषयी सिद्धांतांमुळे राष्ट्रवाद निर्माण होतो. हेगेलचे राज्य म्हणजे दैवी देणगी आहे, असे विचार मांडले. त्यामुळे राजकीय इतिहासाचे महत्त्व फार वाढले. या इतिहास प्रकाराची उणीव म्हणजे संकुचित व प्रादेशिक वृत्ती निर्माण होण्याचा शक्यता असते.

घटनात्मक इतिहास (Constitutional History)

घटनात्मक इतिहास हा राजकीय इतिहासाचा भाग आहे. राजकीय इतिहासापासून घटनात्मक इतिहास हा सोईसाठी निर्माण केला आहे. प्रो. जी. एन. क्लार्क यांच्या मते, 'राजकीय इतिहास व घटनात्मक इतिहास' हे एकमेकांपासून अलग करता येत नाहीत. या इतिहास प्रकारात वेगवेगळ्या राजकीय संस्थांचा उगम, त्यांचा विकास याचा अभ्यास केला जातो. यात त्या देशाच्या घटनेचा अभ्यास, त्या देशाचे नागरिकत्व कसे मिळते, जनतेची मूलभूत हक्क व कर्तव्य कोणती, मालमत्तेचा हक्क, प्रांत व केंद्र सरकारच्या निर्मितीची रचना, संसदेची रचना, कार्यपद्धती, न्यायदान पद्धती सार्वत्रिक निवडणुका आदि बाबींविषयी कायदेशीर माहिती मिळते. इंग्लंडच्या संसदेचा इतिहास हा जगातील कुठल्याही देशाला जर त्यांच्या देशात संसदीय शासन पद्धती सुरू करावयाची असल्यास मार्गदर्शक ठरतो.

संसदीय पद्धतीची इतिहास (Parliamentary History)

हा घटनात्मक इतिहासाचाच भाग आहे. या इतिहास प्रकारात संसदीय पद्धतीच्या राज्यव्यवस्थेचा विचार स्वतंत्रपणे केला जातो. संसदेला वेगवेगळ्या देशात वेगवेगळी नावे आहेत. इंग्लंडमध्ये कनिष्ठ सभागृहाला 'हाऊस ऑफ कॉमन्स' व वरिष्ठ सभागृहाला 'हाऊस ऑफ लॉर्ड' असे म्हणतात. भारतात वरिष्ठ सभागृहाला राज्यसभा व कनिष्ठ सभागृहाला लोकसभा म्हणतात. याला द्विगृहीय संसदीय पद्धती असे म्हणतात. जगातील कोणत्याही देशात संसदीय पद्धती सुरू करावयाची असेल तर त्याला इंग्लंडच्या संसदेचा इतिहास मार्गदर्शक ठरतो. इंग्लंडच्या संसदेचे महत्त्व विशद करताना ब्रिटीश घटनातज्ञ म्हणतात, "ब्रिटीश संसद एवढी सामर्थ्यशाली आहे की ती फक्त पुरुषाचे स्त्रीमध्ये व स्त्रीचे पुरुषामध्ये रूपांतर करू शकत नाही."

कायद्याचा इतिहास (Legal History)

हा घटनात्मक इतिहासाचाच भाग आहे. या इतिहास प्रकारात कायद्याचे मूळ शोधून त्याचा विकास कसा झाला याची माहिती असते. कायदे, राजकीय, धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक स्वरूपाचे असतात. प्रत्येक समाजाला व राष्ट्राला अशा कायद्याचा वारसा असतो. कायद्याच्या अभ्यासातून त्या देशातील लोकांची मनःस्थिती काय होती हे समजू शकते. त्या देशाची सामाजिक आर्थिक स्थितीही स्पष्ट होऊ शकते. या प्रकारच्या इतिहासाचे लेखन करणाऱ्या इतिहासकाराला कायद्याचे ज्ञान तसेच कायद्याचा अर्थ लावण्याची क्षमता असावे लागते. त्याचे भाषेवर प्रभुत्व असावे लागते. कायद्याच्या इतिहासकाराने स्वतःचे भाष्य न करता कायद्याचा प्रवास वेगवेगळ्या काळात कसा झाला याचे विवेचन करावे. कायद्याच्या इतिहासाची आज अनेक ग्रंथ उपलब्ध आहेत. प्रो. मेटलॅण्ड यांचा 'दि कॉन्स्टिट्यूशनल हिस्ट्री ऑफ इंग्लंड' हा ग्रंथ जगातील कायदेपंडितांना मार्गदर्शक ठरला आहे.

राजनैतिक इतिहास (Diplomatic History)

राजनैतिक इतिहास ही राजकीय इतिहासाची शाखा आहे. यात आंतरराष्ट्रीय संबंधामधील राजकीय तत्त्वे शोधली जातात. राजकीय पुढाऱ्यांची मुत्सद्देगिरी यातून लक्षात येते. दोन देशामधील राजकीय संबंध

प्रस्थापित करीत असताना किंवा आहे ते संबंध टिकवत असताना त्या देशाच्या नेत्यांसमोर आलेल्या अडचणी व त्यांनी त्यावर मुत्सद्देगिरीने केलेली मात याची माहिती मिळते. या प्रकारच्या इतिहास लेखनातून सत्तासंतुलन, शीतयुद्ध, आंतरराष्ट्रीय करार, आंतरराष्ट्रीय संघटना इत्यादींवर प्रकाश टाकला जातो.

लष्करी इतिहास (Military History)

लष्करी इतिहासात नाविक दलाचा इतिहास व हवाई दलाचा इतिहास याचाही समावेश होतो. इतिहासकार प्रत्येक युद्धामधून कोणती ना कोणती नीति तत्त्वे शोधून काढतात व ती समाजापुढे मांडतात. सर जदुनाथ सरकार यांनी 'मिलिटरी हिस्ट्री ऑफ इंडिया' या नावाचा ग्रंथ लिहिला आहे. लष्करी इतिहास हा युद्ध व युद्ध नीति, युद्ध तंत्र या भोवती केंद्रित झालेला असतो.

या प्रकारच्या इतिहासात लष्करी हालचाली, लष्करी डावपेच, भू-प्रदेशाची वैशिष्ट्ये, युद्ध भूमी, युद्ध तंत्र, युद्धात वापरली जाणारी शस्त्रे, सैन्य व्यवस्था, सेनापतीची भूमिका त्याची कामगिरी याचा अभ्यास केला जातो. लष्करातील हेर खाते अत्यंत महत्त्वपूर्ण असते. हे खाते वेगवेगळ्या मार्गांनी शत्रू पक्षाची माहिती जमा करत असते. या माहितीच्या आधारावरच लष्करी हालचाली होत असतात. या प्रकारच्या इतिहासामुळे युद्ध तंत्राचा विकासाचा इतिहास समजतो.

वसाहतीचा इतिहास (Colonial History)

वसाहतीचा इतिहास हा राजकीय इतिहासाचाच भाग आहे. सागरी मार्गाचा शोध व औद्योगिक क्रांती यामुळे युरोपियन राष्ट्रात वसाहती मिळवण्याची स्पर्धा सुरू झाली. त्यातून वसाहतवादाचा चालना मिळाली. राजकारण, धर्म प्रसार, अतिरिक्त लोकसंख्या, कच्च्या मालाचा पुरवठा, पक्क्या मालाची हमखास बाजारपेठ इ. बाबींच्या पूर्ततेसाठी वसाहती मिळवल्या जाऊ लागल्या. व्यापार, प्रशासकीय व राजकीय गरजेसाठी वसाहतवादी राष्ट्रांनी वसाहतीचे इतिहास लिहिले. वसाहतीची संस्कृती चालिरीती, लोकांची, मानसिकता, धर्म, वसाहतीची आर्थिक स्थिती यांचा अभ्यास करून वसाहतीचे इतिहास लिहिले. अशा प्रकारच्या इतिहासातून अनेक प्रश्न ही निर्माण झाले आहेत. ते सोडवण्याचा प्रयत्न ही केला गेला. या इतिहासातून इतर लोकांना प्रेरणा मिळाली त्यातून अनेक धाडशी प्रयोग केले गेले. अनेक दर्यावर्दीना नवीन भू-प्रदेश शोधण्याची प्रेरणा मिळाली.

वैचारिक इतिहास (History of Thoughts)

वैचारिक इतिहास हा समाजाच्या दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वाचा इतिहासाचा विषय आहे. हा इतिहास तत्त्वज्ञान या विषयाला अतिशय जवळचा आहे. या इतिहासाच्या महत्त्वा संबंधात सॅम्युअल जॉन्सन म्हणतात, "बौद्धिक इतिहासाशिवाय मानवी मनाची झालेली प्रगती, त्याच्या विचारसरणीमधील सुधारणा, मानवाची विद्वत्ता, शास्त्रांची प्रगती समजणे शक्य नसते." थोडक्यात, प्रत्येक काळात एखादी विचारसरणी किंवा एखादा विचार पुढे येत असतो त्यामुळे संपूर्ण समाजाच्या धारणा बदलत असतात. त्यामुळे समाज जीवन सुसह्य होत असते. इतिहास प्रक्रियेबाबत जे विचार मांडले जातात त्यातून इतिहासाचे तत्त्वज्ञान तयार

होते. “सर्व इतिहास हा विचारांचा इतिहास आहे” असे विधान कॉलिंगवूड याने मांडले आहे. त्याच्या या विधानावरून आपणास वैचारिक इतिहासाचे महत्त्व लक्षात येते.

धार्मिक इतिहास (Religious History)

धार्मिक इतिहास हा इतिहासाचा एक प्रकार आहे. धार्मिक इतिहासात फक्त धर्माचाच अभ्यास होतो असे नाही, धर्माच्या अभ्यासाबरोबरच तात्कालीन समाजकारण, अर्थकारण, समाजातील रूढी परंपरा, याचा विचार होणे अपरिहार्य आहे. उदाहरणार्थ, ख्रिश्चन धर्मसंस्थेचा इतिहास पाहताना या धर्मसंस्थेचा राजकीय सामाजिक व आर्थिक जीवनावर पडलेला प्रभाव पाहावा लागतो. बौद्ध व जैन या धर्माचा अभ्यास करताना या धर्माच्या तत्त्वज्ञानाचा राजनीति, भौतिक जीवनावर पडलेला प्रभाव अभ्यासावा लागतो.

ज्या युगात जी धर्म भावना प्रबळ असते त्याचाच विचार धार्मिक इतिहासात केला जातो. धार्मिक इतिहास म्हणजे धर्माचा इतिहास नव्हे असे प्रो. जी. रेनियर म्हणतात. हा इतिहास प्रकार हा सामाजिक इतिहासापेक्षा राज्यशास्त्राच्या जवळचा आहे. उदा. रोमच्या धर्म संस्थेचा इतिहास हा राजनैतिक किंवा लष्करी इतिहासापासून वेगळा करता येणार नाही. मात्र आपल्या देशाच्या दृष्टीने विचार केल्यास धर्मशास्त्राचा इतिहास हा समाजशास्त्रास जास्त जवळ वाटतो. पां. वा. काणे यांच्या धर्मशास्त्राचा इतिहास हा भारताच्या समाजजीवनाशी निगडित असल्याचे दिसून आले आहे. मात्र १९४५ नंतर जगामध्ये विविध क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात विकास झाला. निधर्मी तत्त्वज्ञानाचा प्रसार झाला तरी अधून-मधून धर्म ही संकल्पना डोके वर काढत असते.

सामाजिक इतिहास (Social History)

माणूस हा समाजप्रिय प्राणी आहे. ब्लॉक या इतिहासकाराच्या मते, सामाजिक इतिहास हाच सर्वार्थाने मानवाचा इतिहास असतो. सामाजिक इतिहासात समाजाच्या जगण्याच्या पद्धती, आहार, विहार, सवयी, चालीरीती इ. चा समावेश होतो. टॉयन्बीच्या मते, इतिहासाच्या लेखन प्रकारात समाज व व्यक्ती हे दोनच घटक महत्त्वाचे असतात. त्यामुळे इतिहासाला एक सामाजिक शास्त्र म्हणून मान्यता मिळालेली आहे. समाज व संस्कृती इतिहासाचे अविभाज्य भाग आहेत. सामाजिक इतिहास अधिक लोकप्रिय बनवण्याचे श्रेय ट्रिंकेलियन या ब्रिटीश इतिहासकाराला आहे. त्याचा ‘सोशल हिस्ट्री ऑफ इंग्लंड’ हा ग्रंथ विशेष महत्त्वाचा आहे.

या इतिहास प्रकाराची व्याप्ती फार मोठी आहे. मानवाची प्रगती रानटी अवस्थेपासून आज पर्यंत कशी होत गेली याचे चित्रण सामाजिक इतिहासात केले जाते. या इतिहासात मानवाचे विचार त्याचे कार्य, त्याचे दैनंदिन जीवन, त्यांच्या श्रद्धा, अन्न, वस्त्र, पोशाख, करमणुकीची साधने, खाजगी जीवन, उत्सव, विविध सामाजिक संस्था, यांचा संबंध असतो. तसेच समाज प्रबोधनाचा अभ्यासही या इतिहास प्रकारात केला जातो. थोडक्यात, या इतिहास प्रकारात समाजाचे यथार्थ चित्रण येते.

सांस्कृतिक इतिहास (Cultural History)

मानवी संस्कृती ही इतिहासाचा अविभाज्य भाग आहे. सांस्कृतिक इतिहास ही इतिहासाची महत्त्वाची शाखा आहे. यात अश्वयुगापासून वर्तमान काळापर्यंतच्या मानवी संस्कृतीचा समावेश होतो. संस्कृतीमध्ये सामाजिक आर्थिक, सामाजिक, आदी सर्व बाबींचा समावेश होतो. संस्कृती म्हणजे मानवी समाजाने आपल्या परिसराशी साधलेला काल सापेक्ष संवाद होय! सांस्कृतिक इतिहासाची निश्चित व्याख्या करणे अवघड आहे. यात धर्म, विविध पंथ, परंपरा, कला, संगीत, नृत्य, रूढी, नीतिमूल्य, इ. सर्व गोष्टींचा समावेश करता येतो.

ज्या विचारांमुळे व संस्थांमुळे मानवाच्या चारित्र्याला व श्रद्धेला वळण लागते त्याला सांस्कृतिक इतिहास म्हणतात. हा मानवी मनाचा व स्वभावाचा इतिहास होय! ज्या काळात जो विचार प्रभावशाली असतो त्या विचाराभोवती संस्कृतीची गुंफण होत असते. त्यामुळे या इतिहासात तत्कालीन समाज जीवन, आर्थिक जीवन, कला, साहित्य, तत्त्वज्ञान, अन्न, वेषभूषा, केशभूषा, करमणूक, न्याय, कायदा, मानवी चारित्र्य, त्यांच्या श्रद्धा, स्थापत्य, जीवन जगण्याच्या पद्धती यांचा अंतर्भाव होतो. मानवाच्या सांस्कृतिक जीवनाचा आलेख यात मांडला जातो. मानवाने आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी अनेक साधनांची निर्मिती केली त्याचा एकत्रित प्रभाव म्हणजे संस्कृती होय! सांस्कृतिक इतिहासात घटनेपेक्षा विचार, संकल्पना या वर भर दिला जातो.

मानवी जीवनाचा अभ्यास म्हणजे प्रामुख्याने संस्कृतीचाच अभ्यास होय हे मूळ सूत्र पकडून अरनॉल्ड टॉयन्बी यांनी इतिहासाचे विवेचन केले आहे. A Study of History चे बारा खंड त्यांनी लिहिले आहे. संस्कृतीचा उदय विकास व विनाश याचे तर्कशुद्ध विवेचन टॉयन्बी यांनी केले आहे. संस्कृतीच्या विकासाच्या संदर्भात त्यांनी (Challenge and Response Theory) 'आव्हान व प्रतिसाद सिद्धांत' मांडला आहे. त्यानुसार निरनिराळ्या आव्हानांना सामोरे जातच संस्कृती विकसित होते असे टॉयन्बीचे म्हणणे होते.

आर्थिक इतिहास (Economic History)

इतिहासाच्या या प्रकारास आज जागतिकीकरणामुळे विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. या इतिहास प्रकारात प्रथम कोण-कोणत्या कालखंडाचा विचार करावयाचा हे प्रथम ठरवावे लागते. त्या नंतर शेती व्यापार, उत्पादनाची साधने, तंत्रज्ञान, वितरण व्यवस्था, अयात निर्यात, सागरी व्यापार, वस्तू निर्मितीची ठिकाणे इत्यादींचा सखोल अभ्यास केला जातो. या इतिहास प्रकारातून तत्कालीन समाजाचे आर्थिक जीवनाचे चित्र उभे करता येते. व्यक्ती, समाज व राष्ट्र यांचा खरा इतिहास आर्थिक प्रगतीतून होतो. भरतात डी. डी. कोसंबी, आर. एस. शर्मा, डॉ. इरफान हबीब, एस. एस. सेन यांनी भारताच्या इतिहासाची आर्थिक मांडणी केली आहे. कार्ल मार्क्स याने मानवी इतिहास म्हणजे 'आहे रे व नाही रे' गटातील संघर्ष असल्याचे स्पष्ट करून आर्थिक दृष्टिकोनातून इतिहासाची मांडणी केली.

भौगोलिक इतिहास (Geographical History)

नैसर्गिक परिस्थिती व मानवी जीवन पद्धती यांचा जवळचा संबंध असतो. माणसाच्या शरीराची ठेवण, त्याच्या कर्तृत्वाची क्षेत्रे, त्याच्या सामर्थ्याच्या मर्यादा, स्वभाव वैशिष्ट्ये भूगोलावर अवलंबून असतात. भूमी व हवामान यांचा मानवी जीवनावर परिणाम होतो. काल व प्रदेश यांच्या संदर्भातील मानवाच्या गरजा पूर्ण करण्याचे कार्य इतिहास व भूगोल करीत असतात. भूगोलाचा इतिहासावर मोठा प्रभाव पडत असतो. इतिहासावर परिणाम करणारे भौगोलिक घटक म्हणजे समुद्र, बंदरे, व्यापार, आक्रमणांचे मार्ग, व्यापारी ठिकाणे, युद्ध भूमी इत्यादींच्या विचार इतिहासात करावा लागतो. स्थल व काल यांच्या संबंधानेच इतिहास लेखन करावे लागते. भौगोलिक वर्णनाशिवाय इतिहास म्हणजे निव्वळ कथा कथन ठरते. म्हणजेच स्थळ म्हणजे भूगोल व काल म्हणजे इतिहास असे सोपे समीकरण आपणाला जोडता येते.

समकालीन इतिहास (Contemporary History)

हा इतिहास प्रकार समकालीन राजकारणाशी निगडित आहे. या प्रकारच्या इतिहासाचे लेखनही कागद पत्राच्या आधारेच करावे लागते. मात्र हे लेखन करताना प्रचलित साधने चिकित्सा करूनच वापरावी लागतात. या साधनामध्ये मुलाखती, वृत्तपत्रे, रेडिओ, टेलिव्हिजन, इंटरनेट, संसदीय कागदपत्रे, समकालिन ग्रंथ, नियतकालिके, सर्वेक्षण, सार्वजनिक कागदपत्रे, नव्याने सापडलेली कागदपत्रे व नवा विचार याचा विचार करावा लागतो. कारण ही साधने वादग्रस्त असू शकतात. तेव्हा समकालीन कागद पत्राचा बारकाईने विचार करून त्या मधून विश्वसनीय विचार मांडणे ही इतिहासकारांवर फार मोठी जबाबदारी असते.

जगाचा इतिहास (World History)

जगाचा इतिहास हा इतिहास लेखनाचा आधुनिक प्रकार आहे. जागतिक इतिहास लेखनामुळे जागतिक, आंतरराष्ट्रीय घटना त्याचे मानवी जगावर झालेले परिणाम याचा 'वसुधैव कुटुंबकम्' या दृष्टीने विचार होऊ लागला आहे. राष्ट्र संघ, संयुक्त राष्ट्र संघ, इ. सारख्या संघटनांमुळे प्रत्येक मानव हा फक्त देशाचा नागरिक न राहता तो जगाचा नागरिक बनला आहे. या संघटना मानव कल्याणाचा विचार करतात. सर वॉल्टर रेले यांनी जागतिक इतिहासाच्या दृष्टीने सर्व प्रथम प्रयत्न केले. प्रो. एल्टन या बाबतीत म्हणतात, "सर्व उत्तम ऐतिहासिक लेखन म्हणजे जागतिक इतिहासच असतो, कारण जगाच्या एका भागाचा अभ्यास करताना देखील जगाचा विचार करावाच लागतो." म्हणजे आपण कोणत्याही देशाच्या इतिहासाबद्दल विचार करताना आपण जगापासून अलिप्त राहू शकत नाही. 'History of Civilization' हा विल ड्यूरंट यांचा ग्रंथ जागतिक इतिहास लेखनाचे उत्तम उदाहरण आहे,

या इतिहास प्रकारात जगाचा इतिहास मांडला जातो. पण जगाचा इतिहासाचा आवाका फार मोठा होतो. तेव्हा जगावर परिणाम करणाऱ्या निवडक घटनांचा इतिहास मांडण्याचा प्रयत्न या इतिहास प्रकारात केला जातो. आज अनेक कारणांनी जग जवळ येत आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रवाहामुळे कोणत्याही एका देशाचा, प्रदेशाचा किंवा खंडाचा एकाकी विचार करणे अशक्य होत आहे. कारण या देशांचे हितसंबंध

एकमेकांशी जोडलेले असतात. एखाद्या देशामध्ये एखादी घटना घडली तर तिचा परिणाम संबंधित विविध देशावर होत असतो. जगाच्या इतिहासात मानववंशाचा विचारांचे व भावनांचे प्रतिबिंब असेल.

जगाचा इतिहास ही तुलनात्मक दृष्टीने नवी कल्पना आहे. त्यामध्ये राष्ट्रीय विचारसरणीला बाजूला सारून जागतिक बदलासाठी अनेक राष्ट्रांनी केलेल्या योगदानाचा विचार केला जातो. जगाच्या इतिहासात मानव जातीची भूमिका श्रेष्ठ ठरली आहे.

स्थानिक इतिहास व प्रादेशिक इतिहास (Local and Regional History)

स्थानिक व प्रादेशिक इतिहासाचा विचार करण्यापूर्वी 'स्थानिक व प्रादेशिक' या संकल्पना स्पष्ट करणे आवश्यक आहे. स्थानिक इतिहास हा प्रादेशिक इतिहासाचा अधिक सूक्ष्म प्रकार म्हणता येईल. कारण अनेक गावांचा स्थानिक इतिहास मिळूनच त्या प्रदेशाचा इतिहास तयार होत असतो. त्यामुळे प्रादेशिक इतिहास ही संज्ञा तशी लवचिक म्हणता येईल. प्रादेशिक इतिहासात त्या-त्या प्रदेशाचे वैशिष्ट्य प्रतिबिंबित होते तर स्थानिक इतिहास हा त्या-त्या स्थानाचे प्रतिनिधित्व करत असतो.

स्थानिक इतिहासाला प्रादेशिक विभागाचा पोट विभाग म्हणता येईल. गेल्या ५०-६० वर्षांमध्ये स्थानिक इतिहास ही पाश्चात्य देशात रूढ झालेली इतिहासाच्या क्षेत्रातील एक सर्वमान्य संकल्पना आहे. स्थानिक इतिहासाच्या साहाय्याने सर्वांगीण राष्ट्रीय इतिहास लिहिला जाऊ शकतो. स्थानिक इतिहास हा राष्ट्रीय इतिहासाचाच एक भाग असतो. रिनियर म्हणतो की, स्थानिक इतिहास हा अशा पद्धतीने लिहिला पाहिजे की तो देशाच्या इतिहासामध्ये चपखल बसला पाहिजे.

स्थानिक इतिहासात प्रामुख्याने गाव, शहर, किंवा संस्थानाचा विचार केला जातो. संबंधित स्थानाविषयी सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक, इत्यादींची सूक्ष्म सखोल माहिती या इतिहास प्रकारातून मिळते. स्थानिक माहिती मिळवण्यासाठी या प्रकारचा इतिहास फार उपयोग होतो.

वंचितांचा इतिहास (Subaltern History)

वंचितांचा इतिहास किंवा सबाल्टर्नवाद या संकल्पनेचा उदय इंग्लंडमध्ये उदयास आलेल्या 'हिस्ट्री फ्रॉम बिलो' या लेखन प्रवाहातून झाला आहे. भारतात डॉ. रणजीत गुहा यांनी सबाल्टर्न स्टडीज या प्रकल्पाच्या माध्यमातून वंचितांचा इतिहास म्हणून एक स्वतंत्र लेखन प्रवाह रूढ केला. समाजाच्या तळागळातील सत्तेपासून दूर असलेल्या लोकांची माहिती करून घेतल्याशिवाय तात्कालीन इतिहासाचे सम्यक ज्ञान दर्शन होणार नाही ही धारणा या विचार प्रणालीमागे आहे. हा आधुनिक इतिहास लेखनातील नवा विचार प्रवाह आहे. या इतिहासाने सर्वसामान्य लोकांची नोंद घेतली आहे. सबाल्टर्न या शब्दाचा अर्थ कनिष्ठ दर्जाचे किंवा श्रेणीचे लोक असा होतो.

मौखिक इतिहास (Oral History)

मौखिक इतिहास म्हणजे इतिहास घडवण्यात वाटा असलेल्यांच्या मुखातून ऐकलेला आणि नंतर शब्दबद्ध करण्यात आलेला इतिहास होय! इ.स. १९७० ते १९८० या दशकात ब्रिटनमध्ये या प्रकारास मान्यता मिळाली. 'ओरल हिस्ट्री' या नावाचे एक नियतकालिक इंग्लंड मधून प्रसिद्ध केले जाऊ लागले.

भारतात मात्र अगदी १९८७ पर्यंत मौखिक इतिहासाला समकालीन इतिहासाचे एक उपयुक्त व विश्वसनीय साधन म्हणून मान्यता मिळालेली नव्हती. मौखिक इतिहासामध्ये आख्यायिका, परंपरा, ऐतिहासिक म्हणी, ऐतिहासिक पोवाडे व काव्य यांचा समावेश होतो. तसेच एखाद्या चळवळीत सहभागी असणाऱ्या व्यक्तींच्या मुलाखती या पण मौखिक इतिहासाचा एक महत्त्वाचा भाग असतो. उदा. दलित चळवळीत कार्य केलेल्या स्त्रियांचा इतिहास उर्मिला पवार व मीनाक्षी मून यांनी 'आम्हीही इतिहास घडवला' हे पुस्तक लिहिले.

स्त्रियांचा इतिहास (Women History)

आजवरचा इतिहास हा पुरुष केंद्रित आहे. मानवाच्या आतापर्यंतच्या वाटचालीत स्त्रियांचा वाटा महत्त्वाचा आहे. पण त्यांच्या योगदानाची दखल पुरुष केंद्रित इतिहासाने घेतली नाही. परिणाम मानवी इतिहासाचे स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून पुनर्लेखन झाले पाहिजे अशी स्त्रीवादी इतिहासकारांची भूमिका आहे. व या भूमिकेतूनच स्त्रीवादी इतिहास लेखनाला सुरुवात झाली. हा इतिहास लेखन प्रवाह पुरुषसत्ताक व्यवस्थेत हरवलेल्या स्त्रीचे मनुष्यत्व तिला पुन्हा प्राप्त करून देण्याचा प्रयत्न करतो व स्त्री पुरुष समानतेचा आग्रह धरतो.

वरील विवेचनावरून हे लक्षात येते की इतिहासाचे प्रकार कोणत्याही ताठर तत्त्व रचनेवर केले नाहीत त्यामागे अभ्यासकाची गरज व सोय हे तत्त्व आहे हे लक्षात येते.

स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न-३

अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) बोअर यांनी इतिहासाचे विभाजन कोणत्या चार प्रकारात केले आहे?
- २) कोणत्या इतिहास प्रकारात समकालीन कागदपत्राचा बारकाईने अभ्यास करावा लागतो?
- ३) राजकीय घडामोडीचा व संस्थांचा अभ्यास कोणत्या इतिहास प्रकारात केला जातो?
- ४) कोणत्या इतिहास प्रकारामुळे मानवाच्या चरित्राला व श्रद्धेला वळण लागते?
- ५) कोणत्याही देशात संसदीय शासन पद्धती सुरू करावयाची असल्यास कोणत्या देशाचा घटनात्मक इतिहास मार्गदर्शक ठरू शकतो?

ब) रिकाम्या जागी योग्य पर्याय लिहा

१) इतिहासाचे अभ्यासक हे इतिहासाचे प्रकार त्यांच्या नुसार करतात.

अ) गरज व सोय

ब) महत्त्वानुसार

क) वरिष्ठांच्या आदेशानुसार

ड) आवडीनुसार

२) इतिहासाच्या प्रकारात राष्ट्राभिमान व राष्ट्र निर्माण करण्याची ताकद आहे.

अ) राजकीय

ब) सामाजिक

क) आर्थिक

ड) स्थानिक

३) इतिहास लिहित असताना इतिहासकाराला कायद्याचे ज्ञान आवश्यक आहे.

- अ) राजकीय ब) सामाजिक क) आर्थिक ड) कायद्याचा
- ४) इतिहास प्रकार तत्त्वज्ञानाला जवळच आहे.
- अ) राजकीय ब) वैचारिक क) भौगोलिक ड) सामाजिक
- ५) समाजाचे यथार्थ चित्रण इतिहास..... प्रकारात केले जाते.
- अ) राजकीय ब) कायद्याचा क) सामाजिक ड) सांस्कृतिक
- ६) इतिहास प्रकारामुळे मानवाच्या चरित्राला व श्रद्धेला वळण मिळते.
- अ) सामाजिक ब) राजकीय क) सांस्कृतिक ड) भौगोलिक
- ७) मानवाच्या सांस्कृतिक जीवनाचे रेखाटन इतिहास प्रकारात केले जाते.
- अ) सांस्कृतिक ब) स्थानिक क) राजकीय ड) भौगोलिक
- ८) स्थानिक माहिती मिळवण्यासाठी इतिहास प्रकार उपयोगी आहे.
- अ) स्थानिक इतिहास ब) भौगोलिक
- क) सांस्कृतिक इतिहास ड) आर्थिक इतिहास

१.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

- १) मिथक : पुराणकथा
- २) आयाम : बाजू
- ३) परिवर्तनशील : बदल होऊ शकणारा
- ४) वस्तुनिष्ठ : जसे आहे तसे मांडणे
- ५) सद्सदविवेकबुद्धी : तर्काच्या आधारावर एखाद्या गोष्टीचे मूल्यमापन करता येणे.
- ६) शाश्वत मूल्य : जे कधीही नष्ट होणार नाहीत असे चिरंतन मूल्य

१.४ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं अध्ययन प्रश्न-१

अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) असे घडले, अशा प्रकारे घडले २) हेरोडोटस
- ३) हेरोडोटस ४) फ्रान्सिस बेकन
- ५) प्रो. इ. एच. कार

ब) रिकाम्या जागी योग्य शब्द लिहा.

- १) हिक्यॉटिअस २) विश्व नियंत्याचा हेतू व कर्तृत्व कथेद्वारा सांगणे
- ३) साहित्य ४) प्रो. इ. एच. कार ५) प्रो. इ. एच. कार

स्वयं अध्ययन प्रश्न-२

अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१) ऐतिहासिक घटनात साम्य असते	२) लॉर्ड अँक्टन
३) रान्के व ब्यूरी	४) बेनेडेट्टो क्रोचे
५) हेरोडोटस	

ब) रिकाम्या जागी योग्य पर्याय लिहा.

१) सुसंस्कृत	२) मानव्यशास्त्राची	३) वास्तव	४) गार्डिनर
५) मानव समाज	६) सलिकी	७) ट्रिव्हेलियन	

स्वयं अध्ययन प्रश्न-३

अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा

१) वर्णनात्मक, तत्त्वाधिष्ठित, सामाजिक आणि वांशिक			
२) समकालीन इतिहास	३) राजकीय इतिहास	४) सांस्कृतिक	५) इंग्लंड

ब) रिकाम्या जागी योग्य पर्याय लिहा.

१) गरज व सोय	२) राजकीय	३) कायद्याचा	४) वैचारिक
५) सामाजिक	६) सांस्कृतिक	७) सांस्कृतिक	८) स्थानिक

१.५ सारांश

इतिहास म्हणजे काय? इतिहासाचे स्वरूप कसे आहे? इतिहासाच्या आकलनामध्ये काळानुरूप कसे बदल होत गेले? आधुनिक काळातील इतिहासाची बदलती संकल्पना कशी आहे? याची ओळख या प्रकरणात आपणास झाली आहे. मानवी प्रगतीमध्ये इतिहासाने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. इतिहास मानवाच्या सर्वांगीण बाबींचा त्याच्या विकासाचा विचार करतो. मानवनिर्मित सर्व गोष्टींचा अभ्यास या विषयात येत असल्यामुळे त्याची व्याप्ती फार मोठी आहे. त्यामुळे इतिहासाचे विविध प्रकार पडले आहेत. मानवाने हे प्रकार त्याच्या हेतुनुसार व गरजेनुसार केले आहेत. इतिहासाची व्याप्ती मोठी आहे. आज मानवाने आपले जीवन सुसह्य करण्यासाठी ज्या-ज्या कृती केल्या त्याचा अभ्यास स्वतंत्र शाखेत केला जात आहे. त्यातूनच समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, धर्मशास्त्र, अशा शाखा विकसित होत गेल्या. आज त्यात आणखी भर पडत आहे. इतिहास मानवी जीवनाच्या प्रत्येक पैलूचा अभ्यास करतो. मानवी जीवनाच्या विशिष्ट पैलूचा अभ्यास करताना इतिहासाचे विविध प्रकार निर्माण झाले आहेत. हे अभ्यास करताना इतिहासकार आपल्या सोईनुसार इतिहासाचे प्रकार निश्चित करतात.

१.६ सरावासाठी स्वाध्याय :

अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न

- १) इतिहासाच्या व्याख्या सांगून त्याचे स्वरूप स्पष्ट करा.
- २) इतिहासाचे स्वरूप स्पष्ट करून त्याच्या व्याप्तीची चर्चा करा.
- ३) इतिहासाच्या विविध प्रकाराची माहिती द्या.

ब) टिपा लिहा.

- १) इतिहासाचे स्वरूप
- २) इतिहासाच्या महत्त्वपूर्ण व्याख्या
- ३) इतिहासाची व्याप्ती
- ४) राजकीय इतिहास
- ५) सामाजिक इतिहास
- ६) सांस्कृतिक इतिहास

१.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

- १) इतिहास तंत्र आणि तत्त्वज्ञान, डॉ. शांता कोठेकर, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
- २) इतिहास लेखनशास्त्र डॉ. श्रीनिवास सातभाई, विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
- ३) इतिहास लेखनशास्त्र डॉ. एम. एस. गाठाळ, कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद.
- ४) प्राचीन भारतीय इतिहासाची साधने, डॉ. शोभना गोखले, प्रकाशक डॉ. उमेश केसकर, कुलसचिव, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे.
- ५) इतिहास लेखनाच्या परंपरा, डॉ. प्रभाकर गद्रे, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
- ६) इतिहासाचे तत्त्वज्ञान, सदाशिव आठवले, प्रज्ञा पाठशाळा, चाई.
- ७) इतिहास लेखन परिचय, डॉ. बी. एन. सरदेसाई, फडके प्रकाशन कोल्हापूर.

घटक २
इतिहासातील नवे प्रवाह
(Recent Trends in History)

अनुक्रमणिका

- २.१ उद्दिष्टे
- २.२ प्रास्ताविक
- २.३ विषय विवेचन
 - २.३.१ स्थानिक इतिहास (Local History)
 - २.३.२ स्त्रीवादी इतिहास (Feminist History)
 - २.३.३ सबालटर्न इतिहास (Subaltern History)
- २.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- २.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- २.५ सारांश
- २.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- २.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

२.१ उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला

- इतिहासातील नव्या प्रवाहांची माहिती होईल.
- स्थानिक इतिहासलेखनाची ओळख होईल.
- स्त्रीवादी इतिहासलेखन प्रवाह समजून घेता येईल.
- सबालटर्न इतिहास लेखन प्रवाह म्हणजे काय ते सांगता येईल.

२.२ प्रास्ताविक

विद्यार्थी मित्रांनो, मागील घटकाध्ये आपण इतिहासाची व्याख्या, स्वरूप आणि त्यातील विविध प्रकार यांची माहिती घेतली. प्रस्तुत घटकामध्ये आपण इतिहासलेखनाच्या नव्या प्रवाहांची माहिती घेणार आहोत. मानवी समाजात इतिहासलेखनाचा आरंभ झाल्यापासून जगाच्या विविध भागात विविध काळात वेगवेगळ्या प्रकारे भूतकाळातील घटना, घटनाक्रम यांची मांडणी करणाऱ्या इतिहासलेखन परंपरा अस्तित्वात आल्या.

इतिहासलेखन परंपरा म्हणजे इतिहास संशोधनाची तंत्रे वापरून विशिष्ट प्रकारे इतिहासाची मांडणी करण्याची, अर्थान्वय लावण्याची, विश्लेषण करण्याची परंपरा होय. विभिन्न ऐतिहासिक काळ, विभिन्न प्रदेश, विभिन्न वैचारिक मतप्रवाह यांच्या वैविध्यातून विविध प्रकारच्या इतिहासलेखन परंपरा अस्तित्वात आल्या. काळानुरूप ज्ञानाच्या संकल्पना आणि ज्ञान मिळवण्याच्या पद्धती यातील बदलांचा परिणाम इतिहासलेखनावर झाला. इतिहास म्हणजे काय? ऐतिहासिक ज्ञान म्हणजे काय? इतिहास कसा लिहावा? इतिहास कोणाचा लिहावा? अशा प्रश्नांच्या अनुषंगाने इतिहासलेखन परंपरेत बदल होत गेले. जगातील प्राचीन संस्कृतीमध्ये जसे की, युरोपातील ग्रीक व रोमन संस्कृती, आशियातील भारतीय व चिनी संस्कृती यांच्यामधील आधुनिकपूर्व इतिहास लेखनपरंपरा प्रसिद्ध आहेत. मध्ययुगीन काळातदेखील अनेक प्रकारच्या इतिहासलेखन परंपरा अस्तित्वात होत्या. याकाळात युरोपात चर्चशी संबंधित इतिहासलेखन परंपरा किंवा ख्रिश्चन इतिहासलेखन परंपरा तर आशियात फारसी इतिहासलेखन परंपरा प्रभावी होत्या. युरोपामध्ये प्रबोधनकाळात घडून आलेल्या वैचारिक क्रांतीचा इतिहासलेखनावर मोठ्या परिणाम झाला. शास्त्रीय पद्धतींचा उदय झाल्यामुळे, ज्ञानाच्या आणि ज्ञानप्राप्तीच्या संकल्पनांमध्ये क्रांतिकारी बदल झाले. प्रबोधन काळातील या बदलांचे परिणाम भूतकाळाच्या अभ्यासावर म्हणजेच इतिहास लेखनावर देखील झाले आणि त्यातून आधुनिक पद्धतीच्या इतिहास लेखन परंपरेची सुरुवात सर्वप्रथम युरोपात झाली. आधुनिक इतिहास लेखनाचा प्रसार युरोपातून जगातील इतर राष्ट्रात झाला आणि तेथे देखील आपणास विविध प्रकारच्या आधुनिक इतिहासलेखन परंपरांचा उदय झाल्याचे दिसून येते. प्रस्तुत घटकामध्ये आपण स्थानिक इतिहास, स्त्रीवादी इतिहास आणि सबालटर्न इतिहास इत्यादी नव्या इतिहासलेखन प्रवाहांची माहिती घेणार आहोत.

२.३ विषय विवेचन

२.३.१ स्थानिक इतिहास (Local History)

स्थानिक इतिहासलेखन ही संकल्पना नवीन असली तरी या संकल्पनेतून या अगोदरच अनेक शहरांचा इतिहास लिहीलेला आहे. प्राचीन काळी आपल्याकडे जी स्थलमहात्म्य होती. एखाद्या विशिष्ट स्थळाचे अथवा स्थानाची महती सांगण्यासाठी त्याच्या भूतकाळासंबंधी काल्पनिक किंवा वास्तविक घटनांची सरमिसळ करून केलेले कथनाला साधारणपणे 'स्थलमहात्म्य' म्हणतात. त्याचाच 'स्थानिक इतिहास' हा आधुनिक व शास्त्रीय अवतार आहे. स्थानिक इतिहास लेखनात 'गाव' ही भौगोलिक संकल्पना महत्त्वाची आहे. एखाद्या गावात राहणाऱ्या व्यक्तीला 'स्थानिक' अथवा 'गावकरी' म्हणतात. त्या स्थानिकांची स्वाभाविकपणे आपल्या गावाशी एक विशिष्ट नाळ आणि भावना जोडलेल्या असतात. स्थानिक इतिहासकार हा इतिहास लिहिताना त्या भावना ऐतिहासिक घटना आणि त्या घटनांशी संबंधित असलेल्या व्यक्ती यांच्या माध्यमातून शब्दबद्ध करतो. ऐतिहासिक, भौगोलिक, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय आणि प्रशासकीय असे बहुविध पैलू स्थानिक इतिहासात लक्षात घेतले जातात. या प्रत्येक घटकाचा स्वतंत्रपणे विचार केला गेला असला तरीही हे सारे घटक आतून एकमेकांशी जोडलेले असतात. एका अर्थाने स्थानिक इतिहास हा प्रादेशिक इतिहासाचा एक उपविभाग आहे. स्थानिक इतिहासाच्या संदर्भात केवळ

घटनांची जंत्री नसून ती एक चिकित्सक, अन्वयार्थी, सैद्धान्तिक आणि आंतरविद्याशाखीय संशोधनाला चालना देणारी स्वतंत्र शाखा आहे.

सांस्कृतिक केंद्र असलेल्या नगराचे भौगोलिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, शैक्षणिक, वैचारिक असे आलेख काढले गेले आणि अशा अनेक सांस्कृतिक केंद्रांच्या व्यापक व सर्वांगिण इतिहासाच्या साहाय्याने सर्व देशाचा इतिहास लिहिला गेला, तर तो निश्चितच समृद्ध व सर्व समाजघटकांना न्याय देणारा असणार, ही कल्पना पुढे आली आणि त्यातूनच स्थानीय इतिहासाची संकल्पना दृढ झाली. एखाद्या शहराचा स्थानीय इतिहास म्हणजे त्या शहराचा व्यापक अर्थाने लिहिलेला सामाजिक व सांस्कृतिक इतिहास. सर्वांगिण इतिहास म्हणजे बहुशाखीय इतिहास हे स्थानीय इतिहासाचे लक्ष्य असल्यामुळे पारंपरिक ऐतिहासिक साधनांबरोबर चित्रं - छायाचित्रं; अशा अपारंपरिक साधनांचा उपयोगही स्थानीय इतिहासात केला जातो. म्हणून स्थानीय इतिहास लेखक, पुरातत्त्व संशोधक, भूगोलतज्ज्ञ, भूगर्भतज्ज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, कलाइतिहासतज्ज्ञ, वाङ्मय इतिहासतज्ज्ञ अशा वेगवेगळ्या भूमिका करत असतो. स्थानीय इतिहासकाराला कोणताही विषय वर्ज्य नाही. अगदी पेहेरावातील फॅशन्सपासून आहारातील रूचीवैविध्या पर्यंत सर्व विषयांचा यथायोग्य वापर स्थानीय इतिहासासाठी होऊ शकतो.' थोडक्यात एखाद्या स्थानाभोवती किंवा ठिकाणाभोवती केंद्रीत राहून त्या स्थानाचे इतिहास लेखन करणे म्हणजे स्थानिक इतिहास होय.

● स्थानिक इतिहासलेखनाची संकल्पना :

आधुनिककाळात इतिहासलेखनाचे अनेक प्रवाह उदयास आलेले दिसतात. यामध्ये अलिकडील काळात विशेष प्रसिध्दीत आलेला इतिहास लेखन प्रवाह म्हणजे 'स्थानिक इतिहास' अथवा 'स्थानीय इतिहास' होय. 'स्थान' म्हणजे 'ठिकाण' किंवा 'स्थानिक' म्हणजे 'मूळचा म्हणजे स्थानांचा अथवा ठिकाणांचा इतिहास'. डॉ. अरुण टिकेकर हे जेष्ठ पत्रकार व मुंबई शहराच्या इतिहासाचे व्यासंगी अभ्यासक होते. अरुण टिकेकर यांनी 'स्थानिक इतिहास' (Local History) ऐवजी 'स्थानीय इतिहास' (Localised History) असा मराठी शब्दप्रयोग केलेला आहे. वास्तविक पाहता स्थानिक इतिहासाची संकल्पना युरोपमध्ये उदयास आली. युरोपात उदयाला आलेल्या या शाखेने इतिहासात मोलाची भर घातली आहे. इतिहासाची भौगोलिक निकषांवर केली गेलेली विभागणी किंवा भूगोलाधारित इतिहास म्हणजे स्थानिक इतिहासलेखन होय. स्थानाची भौगोलिक मर्यादा लहान आहे. स्थानिक इतिहासात गावाचा इतिहास समाविष्ट केला जातो. भारतातील प्रत्येक गावाला स्वतःचा असा एक इतिहास, स्वतःची अशी एक संस्कृती आहे.

● स्थानिक इतिहास लेखनाची सुरुवात :

१६ व्या शतकात इंग्लंडमध्ये स्थानिक इतिहास लेखन संकल्पनेचा उदय झाला. लंडन शहराचा सूक्ष्म पध्दतीने सर्वेक्षणकरून त्यावर आधारीत ४४ खंड हे इ. स. १८९४ मध्ये प्रकाशित झाले. स्थानिक इतिहास लेखनाच्या माध्यमातून एवढे मोठे लिखाण होणार 'लंडन' हे पहीले शहर. रॉबर्ट डॉय यांनी स्थानिक इतिहासाविषयी केलेले लेखन महत्त्वाचे आहे. यातून पुढे लंडन विद्यापीठात 'Institute of Historical Research' स्थापन झाले. त्यामुळेच लंडन शहराला 'स्थानिक इतिहासाची जननी' असे म्हणतात. याच

काळात फ्रान्समध्ये स्थानिक किल्ले, नाणी, चर्च, शस्त्रास्त्रे, संग्रहालये, घराणी इत्यादीचा इतिहास लिहिण्यास प्रारंभ झाला. १९ व्या शतकामध्ये स्थानिक इतिहास लेखनाचा हा प्रवाह अमेरिका खंडामध्ये पोहचला. अमेरिकेतील व्यापारी, उद्योगपती, प्रसिध्द व्यक्ती, चर्चचा कारभार पाहणारे अधिकारी व मिशनरी यांनी सन १८४० च्या दशकात आपापल्या क्षेत्रातील उद्योग व्यवसायाचा इतिहास लिहिण्यास सुरुवात केली. इंग्लंडमधून अमेरिकेमध्ये स्थायिक झालेल्या लोकांनी स्थानिक पातळीवरील उद्योग, अमेरिकन स्वातंत्र्ययुद्धात भाग घेतलेले स्थानिक नेते, स्थानिक भौगोलिक घटकांचा अभ्यास करून त्याविषयांच्या स्थानिक इतिहासाची मांडणी केली.

● **स्थानिक इतिहास लेखनाची भारतातील सुरुवात :**

स्थानिक इतिहास लेखनाचा भारताच्या विशेषतः महाराष्ट्राच्या दृष्टीकोनातून विचार केल्यास इ. स. १८६३ मध्ये प्रकाशित झालेला गोविंद माडगावकरांचे 'मुंबईचे वर्णन' हा मुंबईचा इतिहास व माहिती देणारा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. लेखक गो.ना. माडगावकर यांनी त्याकाळात असलेल्या मुंबईचे वर्णन केलेले आहे, तसेच ६०० वर्षापूर्वीचा इतिहास सुद्धा दिलेला आहे. इ.स. १८६८ मध्ये प्रसिध्द झालेला ना. वि. जोशी यांचा 'पुणे शहराचे वर्णन' हा ग्रंथ पुणे शहराच्या जडणघडणीसह शहराची इत्यंभूत माहिती देणारा ग्रंथ आहे. 'पुणे शहराचे वर्णन' अथवा 'पुणे वर्णन' या पुस्तकाचे एकूण ३ भाग असून पहिल्या भागात जुने पुणे, दुसऱ्या भागात पेशवाईतील पुणे व तिसऱ्या भागात इंग्रजकाळातील पुणे असे वर्णन केलेले आहे. आर. व्ही. सबनीस यांच्या 'नोट्स ऑन कोल्हापूर' हा स्थानिक इतिहासाच्या दृष्टीने महत्त्वाचा ग्रंथ होय. सन १९२७ मध्ये प्रकाशित झालेल्या 'नोट्स ऑन कोल्हापूर' या इंग्रजी ग्रंथात सबनीस यांनी पहिल्या भागात कोल्हापूरच्या प्राचीन ते अर्वाचीन काळातील शासकांची माहिती आणि दुसऱ्या भागात कोल्हापूर शहर आणि परिसर ह्यांची माहिती दिली आहे.

विसाव्या शतकात स्थानिक इतिहासाची ही परंपरा अधिक वृद्धिंगत झाली. डी. बी. पारसनीस यांनी स्थानिक इतिहासलेखनाशी संबंधित महत्त्वाचे ग्रंथ त्यांनी लिहिले, यामध्ये 'दिल्ली अथवा इंद्रप्रस्थ', 'नोट्स ऑन सातारा महाबळेश्वर', 'सांगली स्टेट', 'पन्हाळा', 'पूना इन बायगॉन डेज' हे ग्रंथ महत्त्वाचे आहेत. ना. गो. चापेकरांचे 'बदलापूर', (१९३३) पु. पा. गोखले यांचे 'जागृत सातारा', (१९३५) दे. गो. लांडगे यांचे 'नागपूरचा सांस्कृतिक इतिहास', (१९५४) राजूरकरांचा 'चंद्रपूरचा इतिहास', (१९५६) अरूण टिकेकर व अभय टिळक यांनी संपादीत केलेले 'शहर पुणे : एका सांस्कृतिक संचिताचा मागोवा' (२०००) डॉ. अवनिश सोवणी यांचे 'हरवलेले पुणे' यासारख्या अनेक ग्रंथाचा उल्लेख होतो. महाराष्ट्रामध्ये स्थानिक इतिहास लेखनाची अनेक उदाहरणे देता येतील मात्र अखिल भारतीय स्तरावर स्थानिक इतिहास लेखनाची संकल्पना व सैध्दांतिक मांडणी रोमिला थापर यांनी इ. स. १९७६ मधील पंजाब इतिहास परिषदेच्या अध्यक्ष म्हणून 'प्रादेशिक व स्थानिक इतिहास' या विषयावर केलेल्या मांडणीपासून झाली असे मानले जाते. तेव्हापासून भारतात यानवीन विचार प्रवाहाचा खऱ्या अर्थाने अभ्यास सुरू झाला.

- **प्रादेशिक इतिहासातून स्थानिक इतिहासाकडे :**

इतिहासाची व्याप्ती स्थल व काल सापेक्ष आहे. अभ्यासाच्या सोयीसाठी याची प्राचीन, मध्ययुगीन, आधुनिक अशी काळाच्या आधारावर विभागणी केली जाते. इतिहासाचा अभ्यास करण्यासाठी वि. का. राजवाडे यांनी देशिक प्रकार नमूद केलेला आहे. यामध्ये त्यांना विशिष्ट भूप्रदेशाचा म्हणजेच प्रादेशिक इतिहास अभिप्रेत होता, तर प्रादेशिक इतिहासाचा पोटविभाग म्हणून स्थानिक इतिहासाची ओळख आहे. प्रादेशिक इतिहासाच्या मांडणीतून राष्ट्रीय इतिहास आकारास येतो. मात्र राष्ट्राचा परिपूर्ण व सुसंगत इतिहास साकारण्यासाठी प्रादेशिक व स्थानिक इतिहास महत्त्व पूर्ण ठरतो. यासंदर्भात डॉ. राजा दीक्षित यांनी प्रादेशिक इतिहासाची मांडणी करताना स्थानिक इतिहासाला केंद्रस्थानी ठेवलेले आहे. राजा दीक्षित यांच्या मते, इतिहास हा वैश्विकता आणि विशिष्टता या दोहोचा वेध असतो, त्यातील अनेकदा दुर्लक्षित राहणारा विशिष्टतेचा पैलू प्रादेशिक इतिहासामुळे प्रकाशात येतो. प्रादेशिक इतिहासाचा पोटविभाग म्हणजे स्थानिक इतिहास होय. स्थानिक व प्रादेशिक इतिहासातून राष्ट्रीय इतिहास आकार घेतो. प्रादेशिक इतिहासाच्या मांडणीमध्ये भूतकाळ हा राष्ट्रीय नव्हे तर, स्थानिक परिवेशामध्ये सामावलेला असतो. स्थानिक व प्रादेशिक इतिहासाच्या साहाय्याने राष्ट्राचा सर्वांगीण इतिहास लिहीला जाऊ शकतो. प्रादेशिक व स्थानिक इतिहास हा राष्ट्रीय इतिहासाचा अविभाज्य भाग आहे.

- **स्थानिक इतिहास लेखनाचा उद्देश :**

इतिहास संशोधक अथवा अभ्यासकाला जागतिक, राष्ट्रीय किंवा राज्यस्तरावरील घटना माहित असतात. मात्र एखाद्या गावातील घटना अथवा वास्तूची माहिती नसते. आपण त्या गावात लहानाचे मोठे झालो त्या गावाबद्दलची देखील माहिती नसते. वास्तविक पाहता व्यक्ती, व्यक्ती समूह, सामाजिक वैशिष्ट्ये हे इतिहासाचे अनुबंध स्थानिक इतिहासाशी जवळीक ठेवणारे असतात. स्थानिकता हे पारंपारिक भारतीय समाज व्यवस्थेचे वैशिष्ट्ये आहे. प्रत्येक गावावर प्राचीन ते आधुनिक काळापर्यंत अनेक राजसत्तानी राज्य केलेले आहे, त्या राजसत्तेच्या स्थित्यंतराच्या अनेक खाणाखुणा अनेक गावागावात विखुरलेल्या आहेत. बऱ्याच प्रसंगी एखादे गाव विशिष्ट राजसत्तेमुळे प्रकाशात आलेले नसते तर ते गाव त्यांच्या सांस्कृतिक, सामाजिक व वैशिष्ट्यामुळे प्रसिध्दीस आलेले असते त्यामुळे अशा प्रकारच्या स्थानिक ठिकाणांचा अथवा घटनांचा अभ्यास करणे हा स्थानिक इतिहास लेखनाचा उद्देश आहे.

- **स्थानिक इतिहास लेखनाचे महत्त्व :**

स्थानिक इतिहास लेखनाचे अवलोकन केले असता त्याचे विविध दृष्टीकोनातून महत्त्व लक्षात येते. व्यक्ती आणि स्थळ हे इतिहास अभ्यासाचे मुख्यविषय आहेत. मानवी जीवनाचे अभ्यासाच्या आणि आकलनाच्या सोयीसाठी विभाजन केले असले तरी हे मानवी जीवन समग्र व व्यामिश्र आहे. समाजाचा इतिहास हा सामाजिक जीवनाची विविध अंगे असल्यामुळे सामाजिक दृष्टीकोनातून लिहीलेला असतो. यामध्ये मुख्य विषयांमध्ये समाजाची जडणघडण, समाजाची जीवनप्रणाली, त्यांच्या चालीरीती, रूढी, परंपरा, संस्कृती, धार्मिक निष्ठा, समाजातील भिन्न घटकांचे परस्परसंबंध, कुटुंबसंस्था, त्यांचे स्वरूप उदर निर्वाहाची

साधने, उद्योग, करमणुकीची साधने, कलाभिव्यक्तीचे प्रकार, सामाजिक संस्था, सामाजिक स्थित्यंतरे इत्यादी अनेक विषयांचा अभ्यास यामध्ये समाविष्ट असतो.

स्थानिक इतिहास हा भौगोलिकदृष्ट्या स्थानिक संदर्भाच्या विशेषतः स्थानिक समुदायावर लक्ष केंद्रीत करतो. यामध्ये प्रामुख्याने सांस्कृतिक व सामाजिक पैलूंचा अंतर्भाव असतो. 'स्थल' इतिहासातील दूसरे महत्त्वाचे परिमाण आहे. कारण स्थानिक संदर्भ व्यक्ती जीवनाप्रमाणेच समाज जीवन देखील प्रभावित करतो. स्थानिक इतिहासातून आर्थिक इतिहासाचे अध्ययन होत असते; त्यामध्ये शेती व शेतीशी संबंधीत उद्योगधंदे, व्यापार, दळणवळण, व्यापारी संस्था, ग्रामीण बँका इत्यादीचे महत्त्व अधोरेखित केले जाते. याशिवाय दोन भूभागांचा सामाजिक, आर्थिक दृष्टीकोणातून तुलनात्मक अभ्यास केला जातो. दुर्लक्षित व वंचितांचा अभ्यास स्थानिक पातळीवर संशोधनासाठी उपलब्ध झाला आहे. थोडक्यात, आपण स्थानिक इतिहास लेखनाच्या माध्यमातून आपण;

- (१) एखाद्या गावाची, घटनेची, स्थानाची सूक्ष्मपणे व विस्तृत मांडणी करू शकतो.
- (२) स्थानिक इतिहासलेखनाच्या माध्यमातून संस्कृती संवर्धनाचा प्रयत्न करू शकतो.
- (३) समाज जीवनाची नैतिक आचारसंहिता मांडू शकतो.
- (४) स्थानिक इतिहासाच्या माध्यमातून लोकसंस्कृतीचा अभ्यास करू शकतो.
- (५) दुर्लक्षित घटक, प्रथा, रूढी, परंपरा, आचार, विचार, आहार, अलंकार, पोशाख, खाद्य, कथा, पुराणकथा, दंतकथा, म्हणी, वाक्य प्रचार याचा नव्याने विचार करू शकतो.

स्थानिक इतिहास लेखन पद्धती :

स्थानिक इतिहास लेखन ही नवीन संकल्पना आज झपाट्याने विकसित होत आहे. 'नो डॉक्युमेंट नो हिस्ट्री' हा प्रवाह महत्त्वाचा असला तरी याच्या व्यतिरीक्तही इतिहासलेखन केले जावू शकते हे आज सप्रमाण सिद्ध होत आहे. यासाठी अनेक नवनवीन आधुनिक पद्धती वापरल्या जात आहेत जसे की, १) ऐतिहासिक संशोधन पद्धती (पारंपारिक), २) क्षेत्र भेट, ३) सर्वेक्षण, ४) मुलाखत, ५) प्रश्नावली, ६) मौखिक आणि ७) पुरातत्वीय पद्धती इत्यादी पद्धती अथवा माध्यमांचा आधार घेवून स्थानिक इतिहास लेखन केले जावू शकते. वरील प्रारूपाच्या अनुषंगाने स्थानिक इतिहासाचे लेखन केले जात आहे व केले जावू शकते. याशिवाय यामध्ये इतर अनेक अति विशिष्ट घटक समाविष्ट होऊ शकतात.

स्थानिक इतिहासलेखन करताना खालील पैलूंचा अथवा घटकांचा स्वतंत्रपणे अभ्यास केला जाऊ शकतो ते प्रमुख पैलू पुढीलप्रमाणे:

भौगोलिक पार्श्वभूमी	ऐतिहासिक पार्श्वभूमी	सामाजिक जीवन	सांस्कृतिक जीवन	आर्थिक जीवन
जमीन, जमिनीचे	प्राचीन, मध्ययुगीन,	लोकसंख्या, स्त्री-	सांस्कृतिक संस्था	शेती, शेतीचे प्रकार.

प्रकार	आधुनिक	पुरुष प्रमाण		औजारे
भौगोलिक सीमा	ऐतिहासिक स्थळे	धर्म/पंथ	जत्रा, यात्रा, उरूस	पिके आणि पिक पद्धती
नद्या, नाले, ओढे, तलाव, विहिरी, (पाण्याचे स्रोत)	ऐतिहासिक स्मारके	कुटुंब संस्था, सामाजिक स्थित्यंतरे	मनोरंजन, संगीत, गायन, वादन, लोकगीते, गाणी, ओव्या	जलसिंचन, जलसिंचनाचे प्रकार
पर्जन्य	घटना विशेष	प्रथा, परंपरा, रूढी, विवाह पद्धती	खेळ, क्रीडा प्रकार (लहान मुलांचे, स्त्रियांचे व पुरुषांचे)	व्यापार, व्यापारी जमाती, व्यापाराचे सामान
हवामान	व्यक्ति विशेष	जाती -पोटजाती	म्हणी, वाक्यप्रकार	पतपेढी (बँका)
जंगल संपदा, पशु पक्षी, वृक्षसंपदा	ऐतिहासिक दंथ कथा	आचार, विचार, निष्ठा, आहार, पोशाख, आभूषणे	भाषा, भाषा प्रकार, बोली, खाद्य संस्कृति	दळणवळण, दळणवळणाची साधने

(अ) ऐतिहासिक घटक :

स्थानिक इतिहास लेखनामध्ये सर्वात महत्त्वाचा पैलू अथवा घटक म्हणून ऐतिहासिक पार्श्वभूमीला महत्त्व आहे. कोणत्याही गावाचे ऐतिहासिक महत्त्व, गावाची प्राचीनता, गावाच्या नावाची व्युत्पत्ती गावाशी संबंधित पुराणकथा, दंतकथा, लोकसमजूती इत्यादी महत्त्वाच्या असतात. बऱ्याचवेळी गावाच्या नावातच त्या गावाचा इतिहास दडलेला असतो. उदा. कोल्हापूर या नावाचा व्युत्पत्ती शोधण्याचा प्रयत्न केला तर आपणास त्या नावातच त्याच्याशी संबंधी पुराणकथा पहावयास मिळतात. प्रत्येक गावाला प्राचीन, मध्ययुगीन व आधुनिक असा ऐतिहासिक वारसा लाभलेला आहे, या इतिहास काळात त्या-त्या गावांचा विकास व जडण-घडण झालेली आहे. मात्र पुरेशा प्रमाणात लिखित पुरावे नसल्या कारणाने शेकडो, हजारो गावांचा इतिहास शब्दबद्ध झालेला नाही. त्यामुळे स्थानिक इतिहास लेखनामध्ये त्या-त्या गावांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी अभ्यासली जाणे महत्त्वाचे आहे, यामध्ये नव संशोधकांना अधिक वाव आहे.

(ब) भौगोलिक घटक :

जगातील प्रत्येक देशाला, त्या देशातील राज्य, प्रांत, जिल्हा, तालुका, गावांना विविध भौगोलिक परिस्थिती लाभलेली असते. काळानुरूप त्यात बदलही होत जातो, त्या विशिष्ट भौगोलिक परिस्थितीचा अभ्यास स्थानिक इतिहास लेखनात केला जावू शकतो. उदा. एखाद्या गावातील जमीनीचे प्रकार, पर्जन्यमान, जंगलसंपदा, पशु-पक्षी, त्या गावाच्या भौगोलिक सीमा, पाण्याचे स्रोत इत्यादीचा अभ्यास केला जावू शकतो. इतिहास आणि ऐतिहासिक घटनावर भौगोलिक घटक परिणाम करतात, या भौगोलिक घटकाचा

त्या-त्या गावावर काय परीणाम होतो किंवा झालेला आहे याचा आपण अभ्यास करू शकतो. कोणात्याही ऐतिहासिक घटनेचा अभ्यास करण्याआधी ती घटना ज्या ठिकाणी घडली तेथील भौगोलिक घटक अभ्यासणे आवश्यक असते अन्यथा त्या घटनेचा व्यवस्थित अर्थबोध होत नाही. उदा. शिवाजी महाराज पन्हाळा किल्ल्यावरून कसे निसटले यामध्ये त्यांचे रणचातुर्य जेवढे महत्त्वाचे आहे तेवढीच तेथील भौगोलिक परीस्थितीही महत्त्वाची आहे.

(क) सामाजिक घटक :

प्रत्येक गावाची एक विशिष्ट सामाजिक संरचना असते. स्थानिक इतिहास लेखनामध्ये त्या-त्या गावातील सामाजिक जीवन व त्यामध्ये झालेले स्थित्यंतर समाविष्ट करू शकतो. गावातील लोकसंख्या, लोकसंख्येत झालेला बदल, कुटुंब संस्था, कुटुंब संस्थेत झालेला बदल, विविध जाती, पोट जाती, पंथ, रूढी-परंपरा, आचार-विचार, प्रथा, सामाजिक संस्था, आभूषणे, आहार अशा अनेक अंगाने स्थानिक इतिहासात लेखन केले जाऊ शकते. उदा. काही गावात व जातीत लग्न, प्रथा, विशिष्ट केल्या जातात. गावामध्ये विविध जमातीचे लोक राहतात. त्यांची आडनावे प्रामुख्याने गोत्र, गाव, व्यवसाय व हुद्दा या घटकांवरून मिळालेली असतात. गावाचा इतिहास लिहीताना स्त्रियांची स्थिती, स्थान, दर्जा, स्त्री-पुरुष समानता व प्रमाण, मुलींचे शिक्षण, हुंडाप्रथा, विवाह पध्दती इत्यादी संबंधी माहिती नव्याने मांडू शकतो.

(ड) सांस्कृतिक घटक :

एखाद्या गावातील सांस्कृतिक जीवनाचा अभ्यास करताना तेथील धार्मिक परंपरा, सण, उत्सव, जत्रा, यात्रा, महोत्सव त्यातील प्रथा, परंपरा, संकेत पूजाविधी, दंतकथा, पुराणकथा इत्यादीचा अभ्यास करणे गरजेचे असते. कारण प्रत्येक गावात विविध देवी-देवतांची मंदिरे, दर्गे मशिदी आहेत आणि त्या-त्या गावात विशिष्ट पध्दतीने त्यांच्या जत्रा-यात्रा साजऱ्या केल्या जातात, त्याची नोंद स्थानिक इतिहासात होणे गरजेचे आहे. याशिवाय काही गावात अतिविशिष्ट खेळ, क्रीडा प्रकार, मनोरंजनांची माध्यमे व कला प्रकार आहेत, त्याचाही या ठिकाणी सखोल अभ्यास केला जावू शकतो. उदा. शिराळा येथील नागपंचमी, कवठेएकंद येथील शोभेची दारू उडवण्याची प्रथा, काही गावात दीपावली, बैल पोळा, पाडवा विविध पध्दतीने साजरा केला जातो. सांस्कृतिक जीवनाच्या माध्यमातून त्या गावातील सामाजिक-धार्मिक आर्थिक अनुबंध समजावून घेवू शकतो. साहित्यिक-सांस्कृतिक अनुबंध समजावून घेवू शकतो. काही गावातील यात्रा-जत्रा विशिष्ट संकेताच्या आधारावर संपन्न होतात. याचाही या माध्यमातून अभ्यास होवू शकतो. सांस्कृतिक जीवन हे ज्या कृषी घटकावर आधारीत आहे, ते अनेक सण-समारंभ कृषक जीवनाचे द्योतक आहेत. त्यामुळे त्या कृषक जीवनाचा प्रभाव व सांस्कृतिक अनुबंध समजावून घेवू शकतो.

(इ) आर्थिक घटक :

भारतातील बहुतांश खेड्यांचे अथवा गावांचे अर्थकारण हे शेती अर्थात कृषी जीवनावर आधारीत आहे. त्या-त्या गावातील जमीन, जमिनीचे प्रकार, शेती, शेतीचे प्रकार, शेती आधारीत जोडधंदे, उद्योगधंदे, व्यापार, दळणवळण, जाती आधारीत व्यवसाय, व्यापारी जाती-जमाती इत्यादीचा अभ्यास स्थानिक इतिहास

लेखनांच्या माध्यमातून गावपातळीवर केला जावू शकतो. उदा. एखाद्या गावातील एकूण कृषी क्षेत्रफळ, लागवडी खालील शेती, हंगाम, पिक पध्दती, शेतीची पध्दती, शेती उत्पादन बाजारपेठ, उत्पादन खर्च, हत्यारे, मळणी, नांगरी, कोळपणी अशा कितीतरी अंगाने अभ्यास करून त्या गावाचे अर्थकारण समजावून घेवू शकतो. सांगोला, आटपाडी, मोडर्निब, पंढरपूर, अकलूज येथे पशु-पक्षांचा बाजार भरतो, कोटीच्या धर्तीवर आर्थिक उलाढाल होते, याचाही अभ्यास होवू शकतो. कोल्हापूर जवळील पट्टण कोडोली येथे बिरदेव यात्रेत घोंगड्याचा बाजार भरतो असे आणि कितीतरी उदाहरणे आपणास सहज पहावयास मिळतात.

(ई) राजकीय व प्रशासकीय जीवन :

राजकीय व प्रशासकीय घटकामध्ये एखाद्या गावाचे देश, राज्य, जिल्हा, तालुका पातळीवरील राजकारणातील योगदान, प्रशासनातील योगदान, राजकीय घडामोडी, स्वातंत्र्य, सहकार चळवळीतील योगदान कर्तृत्ववान व्यक्ती, संस्था यांचाही अभ्यास केला जावू शकतो.

थोडक्यात स्थानिक इतिहासाच्या माध्यमातून छोट्या भौगोलिक परिवेशातील मानवी जीवनाचा इतिहास हा विविध अंगानी उलघडून मांडण्याचा प्रयत्न करता येऊ शकतो.

स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न-१

(अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (१) स्थानीय इतिहास हा मराठी शब्दप्रयोग कोणी केला?
- (२) स्थानिक इतिहासाचा अभ्यास झालेले पहिले शहर कोणते?
- (३) अखिल भारतीय स्तरावर स्थानिक इतिहास लेखनाची संकल्पना व सैध्दांतिक मांडणी कोणी केली?
- (४) पुण्याचे वर्णन हा ग्रंथ कोणी लिहिला?
- (५) बऱ्याचदा गावाच्या नावातच काय दडलेले असते?

(ब) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.

- (१) गोविंद माडगावकरांचा हा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे.
- (२) 'स्थानिक इतिहासाची जननी' म्हणूनशहर ओळखले जाते.
- (३) प्रादेशिक व स्थानिक इतिहास हा इतिहासाचा अविभाज्य भाग आहे.
- (४) व्यक्ती आणि हे इतिहास अभ्यासाचे मुख्यविषय आहेत.
- (५) आर. व्ही. सबनीस यांच्या हा स्थानिक इतिहासाच्या दृष्टीने महत्त्वाचा ग्रंथ होय.

२.३.२ स्त्रीवादी इतिहास (Feminist History)

जगाच्या कोणत्याही इतिहास काळात स्त्रिया या जगाच्या लोकसंख्येच्या जवळपास निम्म्या होत्या. प्रागैतिहासिक काळापासून ते आजच्या काळापर्यंत मानवी समाजाच्या विकासात समाजाचा अर्धा भाग असणाऱ्या स्त्रियांची भूमिका महत्त्वाची हे नाकारता येत नाही. मात्र, जेव्हा आपण इतिहास ग्रंथांचा आढावा घेतो तेव्हा आपणास स्त्रियांचा उल्लेख अत्यंत त्रोटक स्वरूपात दिसतो. पारंपारिक आणि मुख्यप्रवाही इतिहासलेखनातून स्त्रियांना वगळण्यात आले. इतिहास ग्रंथातून स्त्रियांची त्रोटक माहिती आणि अपवादात्मक उल्लेख मिळतात. मात्र, ती सर्व माहिती आणि उल्लेख हे उच्चजातीय आणि उच्चवर्गीय स्त्रियांचे असल्याचे दिसून येते. इतिहासात स्त्रियांचा उल्लेख हा केवळ मोजक्या संख्येतील स्त्रियांच्या वैयक्तिक कर्तबगारीचा आढावा असतो. त्यामुळे स्त्रियांनी सामूहिकरित्या मानवी विकासात निभावलेल्या भूमिकांचा उल्लेख इतिहासात कोठेच होत नव्हता. भारतातील मुख्यप्रवाही आणि पारंपारिक इतिहासलेखनात देखील स्त्रियांचे स्थान दुय्यम होते. स्त्रीवादी चळवळीमुळे इतिहासाकडे पाहण्याचा स्त्रीवादी दृष्टीकोन पुढे आला आणि त्यातूनच भारतात स्त्रीवादी इतिहासलेखन परंपरा उदयास आली. समाजाचा अर्धा भाग असलेल्या पण दुय्यम मानलेल्या स्त्रियांचा इतिहास त्यांच्याच दृष्टीकोनातून मांडणारा 'स्त्रीवादी' इतिहासलेखन प्रवाह हा भारतातील 'तळाकडून इतिहास' परंपरेचा महत्त्वाचा भाग आहे. त्यामुळे स्त्रीवादी इतिहास लेखनाचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

● स्त्रीवाद म्हणजे काय?

स्त्रीवादी इतिहासलेखनाचा आढावा घेण्याआधी 'स्त्रीवाद' म्हणजे काय? हे जाणून घेणे आवश्यक आहे. 'स्त्रीवाद' ही एक सामाजिक-राजकीय विचारप्रणाली आहे जी स्त्री स्वातंत्र्याचा आणि समतेचा आग्रह धरते. मानवी समाजात पुरुषांचे वर्चस्व आणि स्त्रियांचे दुय्यमत्व-दास्यत्व अस्तित्वात येण्याची कारणमीमांसा स्त्रीवाद करतो. तसेच हे दुय्यमत्व दास्यत्व नष्ट करण्यासाठी विविध प्रकारच्या चळवळी स्त्रीवादींद्वारे केल्या जातात. फक्त स्त्री-पुरुष समानता इतकेच स्त्रीवादास अभिप्रेत नसून तृतीयपंथीय आणि समलिंगींच्या अधिकारांचा देखील पाठपुरावा स्त्रीवादी करतात. संपूर्ण शोषणमुक्त आणि समताधारित समाजाची निर्मिती करणे हे स्त्रीवादाचे ध्येय आहे. स्त्रीवादी चळवळी द्वारे उभारण्यात आलेले लढे हे मुलतः मानवमुक्तीच्या लढ्यांचे अविभाज्य भाग आहेत.

'स्त्रीवाद' हा ज्याप्रमाणे एक सामाजिक-राजकीय विचारप्रणाली आहे त्याचप्रमाणे 'स्त्रीवाद' हा समाज, इतिहास, राजकारण, संस्कृती, अर्थव्यवस्था, धर्म, जाती-वर्णव्यवस्था यांच्याकडे पाहण्याचा एक दृष्टीकोन देखील आहे. स्त्रीवाद हा एकसाची दृष्टीकोन नसून त्यामध्ये विभिन्न प्रवाह आहेत जे विविध काळात आणि विविध परिस्थितीत उदयास आले. या बहुप्रवाही स्त्रीवादाने जगातील विविध वर्गातील, वंशातील, प्रदेशातील स्त्रीप्रश्नांचे सिद्धांकन अतिशय समृद्ध केले. स्त्रीवादी सिद्धांकनाने पितृसत्ता, लिंगभाव, लैंगिकता इत्यादी संकल्पनांच्या आधारे राज्यव्यवस्था, समाजव्यवस्था, अर्थव्यवस्था, धर्मव्यवस्था, संस्कृती इत्यादींचे अत्यंत नव्या स्वरूपात विश्लेषण केले.

स्त्री स्वातंत्र्यासाठी आणि स्त्रियांच्या हक्कासाठी लढणाऱ्या विविध स्त्रीवादी चळवळी या काळाच्या वेगवेगळ्या टप्प्यावर आकारास आल्या. ज्याप्रमाणे समुद्राच्या लाटांमध्ये 'उसळणे-वाढणे-क्षीण होणे' अशी सतत चालणारी प्रक्रिया होते, त्याचप्रमाणे काळाच्या वेगवेगळ्या टप्प्यावर स्त्रीवादी चळवळींमध्ये देखील उदय, विकास आणि क्षीण होण्याची प्रक्रिया दिसून येते. त्यामुळे स्त्रीवादाचे इतिहासकार स्त्रीवादी चळवळींच्या टप्प्यांचे वर्णन 'स्त्रीवादाच्या लाटा' असे करतात. स्त्रीवादाची पहिली लाट १९ व्या आणि २० व्या शतकात विकसित झाली ज्यात स्त्रियांच्या मतदानाचा अधिकार हा केंद्रस्थानी होता. १९६०च्या आणि १९७० च्या दशकात आलेल्या स्त्रीवादाच्या दुसऱ्या लाटेत स्त्रियांसाठी समान कायदेशीर आणि सामाजिक हक्कांचा मुद्दा महत्त्वाचा होता. स्त्रीवादाची तिसरी लाट १९९० च्या दशकात उदयास आली आणि आज देखील अस्तित्वात आहे. स्त्रीवादाची तिसरी लाट ही तिच्या दुसऱ्या लाटेची सातत्य राखणारी असून तिच्या उणिवांच्या प्रतिक्रियेच्या स्वरूपात उदयास आली.

● **भारतातील स्त्रीवादी इतिहासाच्या विकासाचे टप्पे :**

भारतामध्ये आधुनिक इतिहास लेखनाची पद्धत १८ व्या शतकात आरंभ झाली. वासाहतिक इतिहासलेखनापासून भारतासंबंधी आधुनिक इतिहासलेखनास सुरवात झाली. भारताच्या इतिहासासोबतच भारतीय समाजाच्या इतिहासाबद्दलची मांडणी विविध इतिहासलेखन परंपरांच्या मध्ये केलेली दिसून येते. त्याचप्रमाणे स्त्रियांच्या संदर्भात देखील काही प्रमाणात ऐतिहासिक मांडणी केली गेली. मात्र, काळाच्या ओघात आणि वैचारिक बदलांच्या प्रभावाने स्त्रियांच्या इतिहासलेखनाचा टप्प्याटप्प्याने विकास होत गेला आणि स्त्रीवादी इतिहासलेखनाची परंपरा उदयास आली.

(१) पहिला टप्पा : वसाहतवादी आणि राष्ट्रवादी दृष्टीकोनातून स्त्रियांचा इतिहास : भारतामध्ये आधुनिक इतिहास लेखनाची पद्धत १८ व्या शतकात आरंभ झाली. वासाहतिक इतिहासलेखन परंपरेने भारतीय इतिहासातील स्त्रियांच्या स्थानाबद्दल लेखन केले. जेम्स मिल, विल्यम जोन्स इत्यादी इतिहासकारांनी भारतीय स्त्रियांच्या स्थिती विषयी लेखन केले. सतीप्रथा, बालविवाह, जरठविवाह, विधवा पुनर्विवाहास मनाई, विधवा केशवपन, पडदा पद्धत, देवदासी प्रथा इत्यादी चालीरीती आणि स्त्रियांना मिळणारी दुय्यम वागणूक यांची माहिती वासाहतिक इतिहासलेखन परंपरेतील साम्राज्यवादी इतिहासलेखकांनी दिली. भारतीय स्त्रियांना मिळणारी अमानुष आणि हीन वागणूक अधोरेखित करून मांडल्याने 'भारतीय लोक हे मागास प्रवृत्तीचे आहेत आणि त्यामुळे ते स्वतःवर राज्य करण्यास लायक नाहीत' या साम्राज्यवादी मांडणीस बळ मिळत असे. अशा प्रकारची मांडणी ब्रिटीशांच्या भारतावरील सत्तेचे समर्थन करण्यासाठी वापरली जात असे.

भारतासंबंधी आकर्षण आणि कुतूहल असलेल्या वासाहतिक इतिहासलेखन परंपरेतील पौराण्यवादी इतिहासकारांनी प्राचीन भारतीय संस्कृतीचे उदात्तीकरण करताना भारतातील प्राचीन काळास 'सुवर्णयुग' संबोधले. भारतीय इतिहासचा प्राचीन काळ हा 'सुवर्णयुग' मानल्यामुळे तो भारतीय स्त्रियांसाठी देखील 'सुवर्णयुग' होता अशी मांडणी पौराण्यवादी इतिहासकारांनी केली. प्राचीन काळी भारतात स्त्रियांचे स्थान उत्तम होते आणि त्यांच्यावर कोणती ही जाचक परंपरा व बंधने लादलेली नव्हती, याचा दाखला वैदिक

काळातील स्त्रियांच्या स्थितीवरून देण्यात आला. वैदिक काळात सतीप्रथा, बालविवाह, जरठविवाह, विधवा पुनर्विवाहास मनाई, विधवा केशवपन, पडदा पद्धत, देवदासी प्रथा इत्यादी चालीरीतींचे अस्तित्व नव्हते, असे सांगत पौर्वात्यवादी इतिहासकारांनी स्त्रियांसाठी देखील 'सुवर्णयुग'च असल्याची मांडणी केली.

साम्राज्यवादी इतिहासलेखनाची प्रतिक्रिया म्हणून उदयास आलेल्या राष्ट्रवादी इतिहासलेखनाने पौर्वात्यवादी इतिहासलेखनाची तळी उचलत प्राचीन भारतात स्त्रियांची स्थिती किती चांगली होती हे आणखी अधोरेखित करून मांडण्याचा प्रयत्न केला. सुप्रसिद्ध राष्ट्रवादी इतिहासकार अनंत सदाशिव आळतेकर यांनी 'The Position of Women in Hindu Civilization From Prehistoric Times to the Present Day' या ग्रंथ १९३८ साली लिहिला. प्रागैतिहासिक काळापासून आजच्या काळापर्यंत हिंदू संस्कृतीतील स्त्रियांच्या स्थानाविषयी भाष्य या ग्रंथात करण्यात आले होते. पौर्वात्यवादी इतिहासकारांप्रमाणे आळतेकरांनी प्राचीन भारतात स्त्रियांचे जीवन आणि स्थान हे उच्च आणि उत्तम दर्जाचे होते, असे प्रतिपादन केले. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर, काशीप्रसाद जयस्वाल, रोमेशचंद्र दत्त, रोमेशचंद्र मुजुमदार या राष्ट्रवादी इतिहासकारांनी देखील आळतेकर यांच्या सारखीच मांडणी करत 'सुवर्णयुग' सिद्धांताची पाठराखण केली.

सुप्रसिद्ध स्त्रीवादी इतिहासकार उमा चक्रवर्ती आणि कुमकुम रॉय यांनी 'Economic and Political Weekly' या नियतकालिकेत १९८८ मध्ये 'In Search of Our Past: A Review of the Limitations and Possibilities of the Historiography of Women in Early India' हा महत्त्वपूर्ण लेख लिहिला. या लेखात त्यांनी प्राचीन भारतातील स्त्रियांच्या संदर्भातील इतिहासलेखनाची चिकित्सा करून आतापर्यंत झालेल्या संशोधनाच्या मर्यादा स्पष्ट करत नव्या संशोधनाच्या शक्यता देखील वर्तवल्या. उमा चक्रवर्ती आणि कुमकुम रॉय यांच्या मते:

(१) राष्ट्रवादी चळवळीच्या पृष्ठभूमीवर भारतीय म्हणून हिंदू स्त्रीविषयी इतिहासलेखन केल्यामुळे ते राष्ट्रवादी विचारसरणीने प्रेरित होते. स्त्रियांच्या उत्तम दर्जाचे उदात्तीकरण हे साम्राज्यवादी इतिहासकारांच्या टीकेला प्रत्युत्तर देण्याच्या हेतूने करण्यात आले.

(२) राष्ट्रवादी इतिहासकारांनी 'स्त्रियांचे स्थान' ठरवत असताना जे मापदंड लावले त्या मापदंडातच समस्या होत्या. स्त्रियांना यज्ञ आणि तत्सम कर्मकांडामध्ये स्थान होते कि नव्हते, अशाप्रकारचे क्षुल्लक मापदंड वापरून स्त्रियांचे स्थान उत्तम होते असे ठरविले गेले. याच काळात सामाजिक सुधारणांना सुरुवात झाली होती. सतीप्रथा, बालविवाह, जरठविवाह, विधवा पुनर्विवाहास मनाई, विधवा केशवपन, पडदा पद्धत, देवदासी प्रथा या चालीरीतींना समाज सुधारक विरोध करू लागले. राष्ट्रवादी इतिहासकारांनी या चालीरीती केंव्हापासून सुरु झाल्या याचा शोध घेतला. संशोधनानंतर त्यांना असे आढळून आले की, वैदिक काळात या चालीरीती आढळत नाहीत. वैदिक काळात या चालीरीती नव्हत्या म्हणून त्याकाळी स्त्रियांचा दर्जा उच्च होता असा निष्कर्ष या इतिहासकारांनी काढला. मात्र, त्याकाळी या प्रथा नव्हत्या म्हणून स्त्री आणि पुरुष हे दोघे समान दर्जाचे होते, असे म्हणता येत नाही. त्याचप्रमाणे त्याकाळी स्त्रियांचे शोषण होत नव्हते, असे देखील म्हणता येणार नाही.

(३) स्त्रियांवर कडक निर्बंध लादणाऱ्या प्राचीन ग्रंथामधील कायदे व नियमांवर राष्ट्रवादी इतिहासकारांनी सोयीस्कर मौन बाळगले. भारतीय समाजातील 'उच्चवर्णीय' स्त्रियांचा दाखला देत सर्व स्त्रियांच्या स्थितीचे वर्णन केले. उच्चवर्णीय स्त्रियांच्या स्थितीचे वर्णन देखील पुरुषसत्ताक दृष्टीकोनातून माता, पत्नी, भगिनी, पुत्री अशा नात्यांच्या गौरविकरणाच्या स्वरूपात केले. भारतातील दासीप्रथा आणि कनिष्ठ वर्णीय स्त्रियांची स्थिती यांच्यावर मौन बाळगले. 'वैदिक काळात उच्च स्थान असलेल्या स्त्रियांची अवनिती ही मुस्लिमांच्या आक्रमणामुळे झाली' अशी जमातवादी मांडणी करून मुसलमानांना दोष देण्याचे जमातवादी राजकारण इतिहासकारांनी केले. प्राचीन काळात उच्चवर्णीय पुरुषांनी लिहिलेल्या ग्रंथांचा साधन म्हणून वापर करत असताना त्यातील वर्णनाचा खरे-खोटेपणा किंवा त्यातील विसंगती यांच्याकडे राष्ट्रवादी इतिहासकारांनी दुर्लक्ष केले.

ज्याप्रमाणे राष्ट्रवादी इतिहासकारांनी साम्राज्यवादी इतिहासकारांना दिलेल्या प्रतिक्रियेपोटी केलेली प्राचीन काळाची 'सुवर्णयुग' म्हणून केलेली चुकीची आणि वरवरची मांडणी कित्येक वर्षे जनमानसात रुजून आहे. त्याचप्रमाणे भारतीय समाजातील स्त्रियांच्या स्थानाचा चुकीचा आणि वरवरचा इतिहास देखील जनमानसात रुजला आहे.

(२) दुसरा टप्पा : राष्ट्रनिर्मितीसाठी स्वातंत्र्योत्तरकाळातील ऐतिहासिक स्त्रीचरित्रे : भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर नव्याने उदयास आलेल्या राष्ट्राच्या विकासासाठी आणि राष्ट्रवादी भावनेच्या प्रसारासाठी थोर ऐतिहासिक व्यक्तींची चरित्रे लिहिण्याचे प्रयत्न झाले. शासकीय आणि वैयक्तिकरित्या लिहिलेल्या या चरित्रांमध्ये अनेक ऐतिहासिक स्त्रियांची चरित्रे देखील लिहिली गेली. राजघराण्यातील कर्तृत्वान स्त्रिया, युद्धप्रसंगी शौर्य गाजवणाऱ्या स्त्रिया इत्यादींची या चरित्रांमध्ये भरमार होती. या स्त्रियांनी पुरुषांचे गुणविशेष मानले गेलेले राजकीय कर्तृत्व आणि युद्धातील शौर्य दाखवल्यामुळेच त्यांची चरित्रे लिहिली गेली. तसेच ज्या स्त्रियांची चरित्रे लिहिली गेली, त्या मुख्यतः उच्च वर्णांच्या, उच्च जातींच्या आणि उच्च वर्गांच्या होत्या आणि सामान्य स्त्रियांना यात कोणतेही स्थान नव्हते. पुरुषसत्ताक दृष्टीकोन असलेल्या इतिहासाच्या चौकटीतच या स्त्रियांचा इतिहास बसवण्याचा प्रयत्न केल्याचे या चरित्रांतून दिसून येते.

(३) तिसरा टप्पा : स्त्रियांच्या योगदानाचा इतिहास : भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात स्त्रियांनी मोठ्याप्रमाणात भाग घेतला होता. वसाहतकालीन आणि स्वातंत्र्योत्तर भारतातील राजकीय आणि सामाजिक चळवळीत देखील स्त्रिया सहभाग मोठा होता. भारताच्या स्वातंत्र्य आंदोलनातील आणि विविध चळवळीतील स्त्रियांच्या सहभागाचा आणि योगदानाचा इतिहास तिसऱ्या टप्प्यात लिहिण्यात आल्याचे दिसून येते.

(४) चौथा टप्पा : स्त्रीवादी इतिहास : स्त्रीवादी चळवळीच्या दुसऱ्या लाटेपासून जहाल स्त्रीवाद दिसून येऊ लागला. १९६० मध्ये आलेल्या या लाटेमध्ये 'जे जे खाजगी, ते ते राजकीय' अशी घोषणा केली गेली. स्त्रीवादी विचारप्रणालीमुळे सामाजिक शास्त्रांच्या आकलनाच्या मर्यादा रुंदावल्या आणि त्यांना नवे भान आले. आतापर्यंत झालेल्या ज्ञाननिर्मितीची स्त्रीवादी चिकित्सा करण्याची बौद्धिक चळवळ उभी राहिली.

सामाजिक शास्त्रांमधील संशोधन पद्धतीला आव्हान देऊन त्यांच्या उणीवा दाखवण्याचे कार्य या चळवळीने केले. त्याच बरोबर सामाजिक शास्त्रातील संशोधनाच्या नव्या पद्धती आणि साधने शोधण्याचा आणि विकसित करण्याचा प्रयत्न केला गेला.

मानवी इतिहासाचा अभ्यास करताना चिकित्सात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग स्त्रीवादी विचारवंतानी केला. ज्ञाननिर्मिती होत असताना समाजातील सत्ताविहीन घटक म्हणजेच स्त्रिया, शेतकरी, आदिवासी, कामगार दलित इत्यादींचे अनुभव आणि ज्ञान हे वगळले जातात. त्याचप्रमाणे इतिहास हा पुरुषकेंद्रित स्वरूपात लिहिला गेल्याने स्त्रिया यातून वगळल्या गेल्या. इतिहास पुरुषकेंद्रित असल्यामुळे आणि इतिहास संशोधनाचा दृष्टीकोन देखील पुरुषकेंद्रित असल्यामुळे मुख्यप्रवाही इतिहासातून पुरुषांचे अनुभव, विचार आणि कृती यांनाच स्थान मिळाले. स्त्रियांचे अनुभव, विचार आणि कृती यांना वेगळे काढून तपासण्याचा प्रयत्न मुख्यप्रवाही इतिहासाने केला नाही. त्यामुळे स्त्रियांचा इतिहास, स्त्रियांची चरित्रे, स्त्रियांचे योगदान, स्त्रियांची स्थिती यांची मांडणी ही पुरुषकेंद्रित दृष्टीकोनाने आणि पितृसत्ताक व्यवस्थेस रुचेल अशीच केली गेली.

स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून इतिहासाची मांडणी केल्यास वेगळ्या पद्धतीचे आकलन होईल असे स्त्रीवादी इतिहासकारांना वाटते. ज्ञान हे वस्तुनिष्ठ नसून संशोधकाच्या सामाजिक स्थानानुसार त्याचे ज्ञानाविषयी आणि इतिहासाविषयी आकलन बदलते अशी मांडणी स्त्रीवादी विचारवंतानी केली. यालाच 'भूमिदृष्टी सिद्धांत' (Standpoing Theory) म्हटले जाते. समग्र वास्तवाच्या आकलनासाठी विविध सामाजिक स्थानांवरून झालेले आकलन समजून घ्यायला हवे अशी भूमिका स्त्रीवादी विचारवंतांनी घेतली. स्त्रियांचा इतिहास लिहिताना स्त्रियांचे अनुभव हे केंद्रस्थानी असायला हवेत असा त्यांचा आग्रह आहे. स्त्रीवादी इतिहासाची ही भूमिका 'तळाकडून इतिहास'च्या संकल्पनेशी सुसंगत आहे.

स्त्रीवादी इतिहासकारांनी मुख्यप्रवाही इतिहासलेखनाविषयी अनेक प्रश्न उपस्थित केले. पारंपारिक किंवा मुख्य प्रवाही इतिहासातून स्त्रियांना का वगळले? स्त्रियांचा उल्लेख त्रोटक व वरवरचे का आले? स्त्रियांविषयीचे विचार विकृत आणि नकारात्मक का होते? लढाया, राजकारण, सार्वजनिक क्षेत्र यांनाचा इतिहासात स्थान का देण्यात आले? पुरुष लढाया करत असताना स्त्रिया काय करायच्या? त्याची दाखल इतिहासाने का घेतली नाही? स्त्रिया मुलांना जन्म देतात, त्यांना घडवतात, संस्कृती जपतात, तिचे संवर्धन करतात, अन्ननिर्मिती करतात, शेती-कारखान्यात उत्पादन करतात इत्यादी विषयांना इतिहासात स्थान का मिळाले नाही? असे प्रश्न स्त्रीवादी इतिहासकारांनी उपस्थित केले.

स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून इतिहासाची मांडणी करणारे संशोधन जगभरातील विविध देशांत सुरु झाले. स्त्रीवादी इतिहास लेखनात ब्रिटन, अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया आणि भारताचा विशेष उल्लेख केला जातो. स्त्रीवादी इतिहासाने भारतीय इतिहासाकडे पाहण्याची नवी दृष्टी दिली आहे.

● **भारतातील स्त्रीवादी इतिहास :**

भारतातील स्त्रीवादी इतिहासलेखनामध्ये प्रागैतिहासिक काळापासून सद्यकाळापर्यंतच्या विषयांवर इतिहासलेखन केले जाते. प्रागैतिहासिक काळात मानव जेव्हा शिकार आणि अन्नसंग्रह करून जगत होते तेव्हा देखील स्त्रियांचा शिकार आणि अन्नसंग्रहात मोठा वाटा होता. शेतीचा शोध, मातीची भांडी बनवणे, वस्त्रे बनवणे, अवजारे बनवणे, घरबांधणी, औषधोपचार या क्षेत्रात स्त्रियांनी मोठी कामगिरी केली होती हे स्त्रीवादी इतिहासकारांनी सिद्ध केले. इरावती कर्वे, डी. डी. कोसंबी, शरद पाटील, एच. डी. सांकलिया यांनी त्यांच्या संशोधनात मातृसत्ताक अथवा मातृप्रधान समाजात स्त्रिया पुरुषांच्या वर्चस्वाखाली नव्हत्या तसेच त्या उत्पादन कार्यात महत्त्वाची भूमिका निभावत होत्या अशी मांडणी केली. या काळात स्त्रिया काठीच्या आधारे शेती करत होत्या, भांडी बनवत, बुरुड काम इत्यादी उद्योग करत तसेच धार्मिक पौरोहित्य देखील करत असत. स्त्रियांच्या जननक्षमतेमुळे तत्कालीन मानवी समूहांत त्यांचा मोठा आदर केला जात असे. हे समाज 'मातृपुजक' असत. रा. चिं. ढेरे यांनी 'लज्जागौरी' या ग्रंथात भारतातील मातृदेवतांच्या उपासनेचा अभ्यास केला. त्यांच्या मते वेदपूर्व काळापासून मातृदेवतांची उपासना होत होती.

शेतीच्या शोधानंतर हळूहळू पितृसत्ताक कुटुंबपद्धती आकारास आली आणि मातृसत्ताक कुटुंबपद्धत क्षीण होत गेली त्या सोबतच स्त्रियांचे स्थान दुय्यम होत गेले अशी मांडणी स्त्रीवादी इतिहासकारांनी केली. भारतात 'ब्राम्हणी पितृसत्ता'ने स्त्रियांचे स्थान दुय्यम होण्याच्या स्थित्यंतरात मुख्य भूमिका बजावली असे उमा चक्रवर्ती यांचे मत आहे. शेतीसाठी मजूर पुरवठा सतत उपलब्ध रहावा म्हणून वर्णव्यवस्था आणि जातीव्यवस्था आकारास आली. त्यांच्या माध्यमातून बहुसंख्य पुरुषांना नियंत्रित करून शेतीच्या उत्पादनास जुंपता येत असे. स्त्रिया मुलांना जन्म देऊन सतत मजुरांचा पुरवठा करत राहतील म्हणून त्यांच्यावर देखील बंधने आली. त्याच प्रमाणे संपत्तीचा औरस वारस मिळविण्यासाठी आणि जाती-वर्णांचे शुद्धत्व टिकवण्यासाठी स्त्रियांच्या लैंगिकतेवर आणि जननक्षमतेवर 'ब्राम्हणी पितृसत्तेने' नियंत्रण आणले. जातीव्यवस्था आणि 'ब्राम्हणी पितृसत्ता' या दोन व्यवस्था परस्पर संबंधी होत्या. या दोन्ही व्यवस्थांचा वापर उच्चजाती व उच्चवर्णातील पुरुषांनी बहुसंख्य पुरुषांचे आणि स्त्रियांचे शोषण करण्यासाठी वर्षानुवर्षे वापरली. 'जात, वर्ग आणि लिंगभाव' हा परीपेक्ष्य वापरून उमा चक्रवर्ती यांनी केलेले संशोधन नवी दिशा देणारे ठरले.

कुमकुम रॉय आणि उर्पिंदर सिंग यांनी बौद्ध जैन स्तूप, विहार, लेण्या इत्यादी ठिकाणी स्त्रियांनी कोरवून घेतलेल्या लेखांचा अभ्यास केला. तारा भवाळकर, विजया रामस्वामी, इंदुमती शेवडे यांनी जवळपास ७५ संतकवयत्रींचा आणि त्यांच्या साहित्याचा अभ्यास करून स्त्रियांना मोक्ष प्राप्तीसाठी पितृप्रधान समाजाशी कसा संघर्ष करावा लागला याची मांडणी केली. स्त्रियांच्या मौखिक साहित्याचा म्हणजेच जात्यावरील गाणी, वेगवेगळ्या सण-उत्सवात म्हटली जाणारी गाणी, म्हणी, वाक्यप्रचार, मिथक कथा, दंत कथा, लोक कथा इत्यादींच्या मध्ये प्रस्तुत होणाऱ्या स्त्रियांच्या जाणिवांचा अभ्यास स्त्रीवादी इतिहासकारांनी केला. राष्ट्रवादाच्या उदया सोबतच राष्ट्रवादी चर्चाविश्वातून स्त्रियांना नव्याने साचेबद्ध कसे करण्यात आले याचा अभ्यास 'Recasting Women : Essays in Colonial History' (१९८९) या कुमकुम संगारी आणि सुदेश वैद यांच्या द्वारे संपादित ग्रंथात करण्यात आला.

आधुनिक काळात स्त्रियांनी केलेल्या लेखनातून स्त्रियांनी पितृसत्तेशी केलेला संघर्ष दिसून येतो. तनिका सरकार, मीरा कोसंबी, विद्युत भागवत यांनी आधुनिक बंगाल आणि महाराष्ट्रात स्त्रियांनी लिहिलेल्या साहित्याच्या अभ्यासातून स्त्रियांचा पितृसत्तेशी संघर्षाच्या आणि स्त्रियांच्या जाणिवांच्या इतिहासाची मांडणी केली. सुसी थारू आणि के. ललिता यांनी 'Women Writing in India : 600 BC to the Present' या द्विखंडीय ग्रंथात प्राचीन काळापासून आजच्या काळापर्यंत भारतातील स्त्रियांनी केलेल्या लिखाणाचा संग्रह १९९१ मध्ये प्रकाशित केला. महाराष्ट्रात 'साहित्यप्रेमी भगिनी मंडळ'ने 'स्त्री-साहित्याचा मागोवा' (२००२) आणि 'भारतीय भाषांतील स्त्रीसाहित्याचा मागोवा' (२००७) असे अनेकखंडीय स्त्रियांच्या लेखनाचा संग्रह असलेले ग्रंथ प्रकाशित केले. 'सर्व स्त्रिया सारख्याच प्रमाणात शोषित असतात' हा भ्रम नाकारून 'स्त्री' हा एकसाची कोटिक्रम नसून जात, वर्ग, प्रदेश, राष्ट्र अनुरूप स्त्रियांच्या वाट्याला येणारे दुय्यमत्व भिन्न प्रकारचे असते अशी नवी मांडणी स्त्रीवादी अभ्यासकांनी केली. अमेरिकेत ज्या प्रमाणे काळ्या स्त्रियांच्या स्त्रीवाद हा गोऱ्या स्त्रियांच्या स्त्रीवादापेक्षा भिन्न स्वरूपात उदयाला आला. तसेच भारतात मुख्यप्रवाही स्त्रीवादा पेक्षा वेगळा दलित स्त्रीवाद उदयास आला. मुख्य प्रवाही स्त्रीवादी चळवळीने आणि दलितमुक्ती आंदोलनाने दलित स्त्रियांच्या प्रश्नांकडे दुर्लक्ष्य केले या जाणीवेतून दलित स्त्रीवाद पुढे आला. उर्मिला पवार आणि मीनाक्षी मून यांच्या १९८९ मध्ये प्रकाशित 'आम्हीही इतिहास घडवला' या ग्रंथातून बहुजन समाजातील स्त्रियांचा इतिहास मांडण्याचा प्रयत्न झाला. शर्मिला रेगे, नारायण भोसले, मीना आनंद यांनी दलित स्त्रीवादाबाबत मांडणी केली.

स्त्रीवादी इतिहासलेखन परंपरेचे मूल्यमापन :

मानवी इतिहासाच्या सर्व ऐतिहासिक काळात समाजाचा निम्मा भाग असलेल्या स्त्रियांचा इतिहास हा मुख्यप्रवाही आणि पारंपारिक इतिहासलेखनाने दुर्लक्षिलेला होता. हा इतिहास स्त्रीवादी इतिहासलेखनाने समोर आणला. स्त्रीवादी इतिहासाने अगदी प्रागैतिहासिक काळापासून आजच्या काळातील स्त्रियांच्या इतिहासाची स्त्रियांच्या दृष्टीकोनातून मांडणी केली. त्यांनी त्यासाठी नव्या प्रकारच्या संशोधनपद्धती आणि साधने वापरली. स्त्रियांची मौखिक परंपरा, त्यांची आत्मचरित्रे, त्यांचे आत्मकथने यांचा वापर स्त्रीवादी इतिहासाने केला. जात, वर्ग आणि लिंगभाव यांच्या परीपेक्ष्यातून इतिहासाचा अन्वयार्थ लावायला हवा अशी महत्त्वाची दिशादर्शक मांडणी स्त्रीवादी इतिहासातून समोर आली. जातीव्यवस्था आणि 'ब्राम्हणी पितृसत्ता' यांच्या परस्पर संबंधांचा आणि स्त्रियांच्या शोषणाशी त्यांच्या संबंधांचा संदर्भ लावण्याचा प्रयत्न स्त्रीवादी इतिहासाने केला. दुर्लक्षित असलेल्या स्त्रियांचा इतिहास, स्त्रियांच्या दृष्टीकोनातून मांडण्याचा प्रयत्न करणारे स्त्रीवादी इतिहासलेखन भारतातील 'तळाकडून इतिहास' परंपरेतील अत्यंत महत्त्वपूर्ण इतिहासलेखन प्रवाह आहे.

स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न-२

(अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

(१) उमा चक्रवर्ती यांचे मते भारतात स्त्रियांचे स्थान दुय्यम होण्याच्या स्थित्यंतरात कोणी मुख्य भूमिका बजावली?

- (२) स्त्रियांचा इतिहास त्यांच्याच दृष्टीकोनातून मांडणारा कोणता इतिहास लेखन प्रवाह हा 'तळाकडून इतिहास' परंपरेचा भाग आहे?
- (३) आधुनिक काळात स्त्रियांनी केलेल्या लेखनातून काय दिसून येतो?
- (४) मानवी इतिहासाच्या सर्व ऐतिहासिक काळात समाजाचा निम्मा भाग कोण आहे?
- (५) स्त्रियांच्या शोषणाशी कशाच्या परस्पर संबंधांचा संदर्भ लावण्याचा प्रयत्न स्त्रीवादी इतिहासाने केला?

(ब) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.

- (१) स्त्रीवादाचे इतिहासकार स्त्रीवादी चळवळींच्या टप्प्यांचे वर्णन असे करतात.
- (२) आणि उपेंद्र सिंग यांनी बौद्ध जैन स्तूप, विहार, लेण्या इत्यादी ठिकाणी स्त्रियांनी कोरवून घेतलेल्या लेखांचा अभ्यास केला.
- (३) ही एक सामाजिक-राजकीय विचारप्रणाली आहे जी स्त्री स्वातंत्र्याचा आणि समतेचा आग्रह धरते.
- (४) 'जात, वर्ग आणि लिंगभाव' हा परीपेक्ष्य वापरून यांनी केलेले संशोधन नवी दिशा देणारे ठरले.
- (५) शर्मिला रेगे, नारायण भोसले, मीना आनंद यांनी बाबत मांडणी केली.

२.३.३ सबालटर्न इतिहास (Subaltern History)

इ.स.१९८० च्या दशकात उदयाला आलेल्या 'सबालटर्न स्टडीज' या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या वेगवेगळ्या ज्ञानशाखेतील संशोधक-अभ्यासकांच्या समूहाने भारतीय इतिहासलेखनावर प्रचंड प्रभाव टाकला. त्यांनी वसाहतवादी, राष्ट्रवादी, मार्क्सवादी इत्यादी तत्कालीन इतिहासलेखनात प्रस्थापित परंपरांची चिकित्सा केली. या इतिहासलेखन परंपरांमधील अभिजन प्रवृत्ती आणि दृष्टीकोन प्रकाशात आणून 'सबालटर्न स्टडीज' च्या इतिहासकारांनी त्यावर टीका केली. अभिजनकेंद्रित इतिहासलेखनाऐवजी समाजतळातून इतिहासलेखन करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य सबालटर्न स्टडीजच्या इतिहासकारांनी केले. त्यामुळे भारतीय इतिहासलेखन परंपरांचा आणि मुख्यतः तळाकडून इतिहासाचा आढावा घेत असताना 'सबालटर्न स्टडीज'च्या इतिहासलेखनाचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

'सबालटर्न' म्हणजे कोण?

'सबालटर्न स्टडीज'चे प्रवर्तक म्हणून रणजीत गुहा यांना ओळखले जाते. इंग्लंडमधील सुप्रसिद्ध सुसेक्स विद्यापीठात प्रपाठक असणाऱ्या रणजीत गुहा यांनी याच विद्यापीठात 'सबालटर्न स्टडीज ग्रुप'ची स्थापना केली. रणजीत गुहा आणि त्यांच्या विद्यार्थ्यांच्या लेखनामुळे 'सबालटर्न स्टडीज' चा प्रसार होऊन भारताच्या इतिहासलेखनातील महत्त्वाचा प्रवाह म्हणून प्रस्थापित झाला. 'सबालटर्न स्टडीज' च्या पहिल्या खंडाच्या

प्रस्तावनेत रणजीत गुहा यांनी 'सबालटर्न स्टडीज'ची भूमिका मांडली. त्यात त्यांनी 'सबालटर्न' म्हणजे कोण?, 'सबालटर्न' ही संकल्पना काय आहे? याची चर्चा केली आहे. रणजीत गुहा आणि त्यांच्या 'सबालटर्न स्टडीज'च्या सहकाऱ्यांनी 'सबालटर्न' ही संकल्पना इटलीतील कृतीशील मार्क्सवादी विचारवंत अंतोनियो ग्रामची (१८९१-१९३१) यांच्या कडून घेतली. इटलीच्या कम्युनिस्ट पक्षाचा संस्थापक सदस्य आणि नेता असलेल्या अंतोनियो ग्रामचीला इटलीच्या हुकुमशाह बेनिटो मुसोलिनी याच्या फॅसिस्ट सरकारने २० वर्षांसाठी तुरुंगवासाची शिक्षा दिली. इ.स. १९२६ पासून जवळपास अकरा वर्षे तुरुंगवास भोगून ग्रामची १९३७ मध्ये तुरुंगातच मरण पावला. या अकरा वर्षांच्या कारावासाच्या काळात ग्रामचीने इतिहास आणि राजकीय सिद्धांतानांवर तीस वद्यांमध्ये जवळपास ३००० पानांमध्ये लेखन केले. ग्रामचीच्या मृत्युनंतर १९५० च्या आसपास ग्रामचीचे लेखन 'Prison Notebooks' म्हणून प्रकाशित झाले आणि १९७० नंतर त्याचे इंग्रजी भाषांतर झाले. अंतोनियो ग्रामचीचे 'Prison Notebooks' ('प्रिझन नोटबुक्स' म्हणजे 'कारागृहातील वद्या') हे विसाव्या शतकातील मुलभूत लेखन मानले जाते. या लेखनातच ग्रामचीने 'सबालटर्न' ही संकल्पना वापरली होती. 'सबालटर्न'चा शब्दशः अर्थ लष्करी अधिकाऱ्यांतील तळाचा, दुय्यम अथवा निम्नस्तरीय अधिकारी असा आहे. मात्र, अंतोनियो ग्रामचीने आपल्या विश्लेषणात याचा वेगळ्या अर्थाने उपयोग केला. ग्रामचीने 'सबालटर्न' ही संकल्पना 'Non Homogenic' गटांना किंवा वर्गांना लागू केली. 'Non Homogenic' म्हणजे ज्यांना कोणत्याही पद्धतीचे नेतृत्व अथवा धुरीणत्व अथवा अधिकार नसलेले सत्ताविहीन गट किंवा वर्ग होय. त्याच प्रमाणे 'सबालटर्न' ही संकल्पना ही 'Subordinated' गटांना किंवा वर्गांसाठी देखील ग्रामचीने वापरली. 'Subordinated' म्हणजे 'वर्गभान नसलेले शोषित तसेच अंकित समूह' होय. वर्गभान नसलेल्या म्हणजे जे लोक शोषित आहेत, ज्यांना दुसऱ्यांच्या वर्चस्वात राहावे लागते आणि ह्या वर्चस्वात राहून देखील आपण अशा पद्धतीने शोषित आहोत/आपले शोषण होतंय/आपल्याला अंकित ठेवले गेले आहे/आपल्याला दुसऱ्यांच्या वर्चस्वात राहावे लागते अशी जाणीव नसलेल्या लोकांना 'Subordinated' म्हणजे 'शोषित अंकित जन' म्हटले जाते. अंतोनियो ग्रामचीने 'Non Homogenic' म्हणजे धुरीणत्व नसलेल्या आणि 'Subordinated' म्हणजे 'शोषित अंकित जन' यांचा 'सबालटर्न' या अर्थाने उल्लेख केला. अर्थात अंतोनियो ग्रामचीने धुरीणत्व नसलेल्या शोषित-अंकित जनांसाठी 'सबालटर्न' ही संकल्पना वापरली.

भारतातील 'सबालटर्न' कोणास म्हणावे?

'सबालटर्न' ही संकल्पना भारतीय समाजाला समजून घेण्यासाठी उपयोगी ठरेल या विचारातून रणजीत गुहा आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी 'सबालटर्न स्टडीज' या इतिहासप्रकल्पाच्या माध्यमातून त्याचा स्वीकार केला आणि त्या अनुषंगाने भारतीय स्वरूपात त्याचा अवलंब केला. रणजीत गुहा यांनी 'सबालटर्न स्टडीज' च्या पहिल्या खंडाच्या प्रस्तावनेत भारताच्या संदर्भात 'सबालटर्न' कोणास म्हणावे याचा उहापोह केला. भारताच्या संदर्भात 'सबालटर्न म्हणजे कोण?' हे ठरवत असताना, त्याची व्याख्या करत असताना 'अभिजन म्हणजे कोण?' हे देखील स्पष्ट करणे आवश्यक होते. म्हणजेच भारतातील धुरीणत्व असलेले आणि शोषक-वर्चस्वी समाजघटक कोणते ते स्पष्ट होणे गरजेचे होते. रणजीत गुहा यांनी भारतातील धुरीणत्व

असलेले आणि शोषक-वर्चस्वी समाजघटकांमध्ये परदेशी आणि भारतीय वर्गसमूहांचा समावेश केला. परदेशी वर्चस्वी गटामध्ये त्यांनी परदेशी भांडवलदार, गुंतवणूकदार, चहा-कॉफी इत्यादींचे मळेवाले, जमीनदार, मिशनरी इत्यादींचा समावेश केला. रणजीत गुहा यांनी अखिल भारतीय स्वरूपाच्या वर्चस्वी गटामध्ये भारतातील शक्तिशाली सामंतवर्ग, औद्योगिक व्यापारी वर्गाचे प्रतिनिधी प्रशासकीय रचनेच्या शिरोभागातील नोकरशाहांचा वर्ग इत्यादींचा समावेश केला. अखिल भारतीय वर्चस्वी गटाला प्रादेशिक व स्थानिक पातळीवरच्या अंकितांचे काही गट देखील सहाय्यभूत ठरत असत. त्यांचाही समावेश वर्चस्वी /अभिजन गटात करण्यात आला. मात्र, यातील प्रादेशिक अथवा स्थानिक पातळीवरील काही घटक अभिजन आणि अंकित अशा दोन्ही प्रकारचे वर्तन करताना दिसतात. या स्थानिक व प्रादेशिक पातळीवरील घटकांमध्ये गावातले वतनदार, दरिद्री जमीनदार, श्रीमंत व मध्यम शेतकरी यांचा समावेश होतो. भारताच्या संदर्भात अभिजन अथवा वर्चस्वी वर्ग कोणते हे ठरवल्यानंतर भारतातील 'सबालटर्न' म्हणजे धुरीणत्व नसलेले तसेच शोषित-अंकित समाजगट कोणते हे ठरवले गेले. भारतातील शेतकरी, आदिवासी, निम्नजाती, दलित, आणि स्त्रिया यांना 'सबालटर्न' मानण्यात आले. भारतातील राजकीय व्यवस्था, जातीव्यवस्था, वर्णव्यवस्था, पितृसत्ता, पुरुषप्रधान व्यवस्था आणि अर्थव्यवस्था यांच्यामुळे उल्लेखित समाजघटक हे अभिजनांचे शोषित-अंकित बनून राहतात.

'सबालटर्न स्टडीज'चे खंड आणि त्यांची भूमिका :

भारतीय इतिहासलेखन परंपरांमध्ये वसाहतवादी, राष्ट्रवादी, मार्क्सवादी इत्यादी पारंपारिक इतिहासलेखन प्रवाहांमध्ये अभिजन म्हणजे समाजातील उच्चस्तरातील प्रवृत्ती प्रबळ होत्या. या इतिहासलेखनांमध्ये अभिजनवादी दृष्टीकोन ठेऊन त्याच्याशी सोयीस्कर अशा तत्वांचा, संकल्पनांचा आणि संशोधन पद्धतींचा अवलंब केला जात असे. मात्र, इ.स. १९८० च्या दशकापासून सुरु झालेल्या 'सबालटर्न स्टडीज' या इतिहासप्रकल्पाने अभिजनवादी दृष्टीकोन बाजूला नव्या तत्वांचा, संकल्पनांचा आणि पद्धतीशास्त्रांचा अवलंब करून समाजतळाकडून इतिहास लिहिण्यास आरंभ केला. सुरवातीला त्यांनी नव-मार्क्सवादी दृष्टीकोनातून इतिहासाची मांडणी करण्यास सुरवात केली आणि पुढील काळात ते उत्तर-आधुनिकतावादी चौकटीत स्थिरावले. इ.स. १९८२ ते २००५ पर्यंत 'सबालटर्न स्टडीज' चे एकूण बारा खंड प्रकाशित झाले. यातील पहिले दहा खंड ऑक्सफर्ड विद्यापीठ प्रेस या सुप्रतिष्ठित प्रकाशनाने प्रकाशित केले. अकरावा आणि बारावा खंड देखील अनुक्रमे कोलंबिया विद्यापीठ आणि पर्मेनंट ब्लॉक या तितक्याच प्रतिष्ठित प्रकाशनगृहांनी प्रकाशित केला.

'सबालटर्न स्टडीज'च्या खंडांमध्ये विभिन्न पद्धतींचे ज्यांचा एकमेकांशी थेट संबंध नसतो असे विविध लेख प्रकाशित झाले. मात्र, त्यांच्यातील एक समान धागा हा शोषित-अंकित समूहांच्या प्रतिकाराचा असतो. अंतोनियो ग्रामचीच्या 'सबालटर्न' संकल्पनेच्या आधारे वर्ग, जात, वय, लिंग आणि अधिकार या आधारे दुय्यम मानलेल्यांचा यात समावेश होतो. 'सबालटर्न स्टडीज'ने अशारितीने इतिहास लेखनामध्ये दुर्लक्षित राहिलेल्या शोषित-अंकित जनांना प्रकाशात आणले. मुघल काळापासून १९७० च्या दशकापर्यंत तसेच जमातवादापासून औद्योगिक कामगारापर्यंतच्या विभिन्न काळातील आणि विभिन्न विषयांवरील संशोधकीय

आणि अभ्यासपूर्ण लेख 'सबालटर्न स्टडीज' प्रकाशित झाले. भारतातील शेतकरी, औद्योगिक कामगार आणि आदिवासी यांच्या मधील असंतोष आणि त्या असंतोषातून त्यांनी व्यवस्थेच्या विरोधात केलेला विद्रोह हा 'सबालटर्न' इतिहासलेखनाचा मुख्य विषय होता. सबालटर्न इतिहासकारांच्या मते, शेतकरी कामगार आणि आदिवासी यांचे विद्रोह हे स्वतःची स्थिती सुधारण्यासोबतच वसाहतीक अभिजनांचे आपल्याकडे लक्ष ओढून घेण्याचे एक साधन होते. सबालटर्न इतिहासकारांच्या मते पारंपारिक राष्ट्रवादी इतिहासलेखनाने या शोषित-अंकितांच्या विद्रोहाला स्वातंत्र्यचळवळीचा भाग मानून त्यांच्या नेतृत्वाचे श्रेय अभिजन वर्गास दिले. त्याचप्रमाणे पारंपारिक मार्क्सवादी इतिहासलेखनाने या शोषित-अंकितांमधील आदिवासी आणि शेतकऱ्यांच्या उठावाकडे दुर्लक्ष केले. याउलट सबालटर्न इतिहासकारांनी शोषित-अंकितांच्या या लढ्यांना स्वायत्त राजकारणाचा दर्जा देऊन त्यामागे शोषित-अंकित जनसमूहांच्या जाणीवा होत्या अशी मांडणी केली. याचे उदाहरण म्हणून शेतकरी बंडाकडे पाहता येते. शेतकरी बंडामध्ये कर्जखते, करार पत्रके जाळणे, सावकारावर हल्ले करणे अशी कृत्ये केल्याचे दिसून येते. यातून त्यांच्या शेतकरी असण्याच्या जाणीवा प्रकट होतात.

'सबालटर्न स्टडीज' चे संशोधक आणि त्यांचे संशोधन :

आजतागायत 'सबालटर्न स्टडीज'चे एकूण बारा खंड प्रकाशित झाले आहेत. 'सबालटर्न स्टडीज' ने भारताच्या इतिहासातील शोषित-अंकित जनांच्या इतिहासाची मांडणी केली. आधुनिक भारतीय इतिहासलेखनामध्ये 'सबालटर्न स्टडीज'चे इतिहास लेखन अत्यंत मूलगामी आणि प्रभावकारी मानले जाते. त्यामुळे 'सबालटर्न स्टडीज'च्या संशोधकांचा आणि त्यांच्या संशोधनाचा थोडक्यात आढावा घेणे आवश्यक आहे.

(१) **डेव्हिड आर्नोल्ड :** पूर्वी लंडन विद्यापीठात आणि सध्या वॉर्विक विद्यापीठात प्राध्यापक असणाऱ्या डेव्हिड आर्नोल्ड यांनी तत्कालीन मद्रास प्रेसिडेन्सी (सध्याच्या आंध्र प्रदेशातील) गुडेम आणि रामपा या डोंगराळ प्रदेशातील लोकांच्या १८३९ ते १९२४ इतक्या दीर्घकाळ आणि सतत्याने चाललेय संघर्षांच्या इतिहासावर प्रकाश टाकणारा लेख 'सबालटर्न स्टडीज'च्या पहिल्या खंडात लिहिला. 'सबालटर्न स्टडीज'च्या तिसऱ्या खंडातील लेखात डेव्हिड आर्नोल्ड यांनी मद्रास प्रेसिडेन्सीमध्ये १८७६-७८ दरम्यान पडलेल्या दुष्काळाचा इतिहास लिहिला. भीषण दुष्काळात उदरनिर्वाहासाठी आणि स्वतःला जागवण्यासाठी शेतकऱ्यांनी केलेले प्रयत्न आणि शेतकऱ्यांत निर्माण झालेल्या जाणीवा यांचा अभ्यास या लेखात केला गेला. भारतातील दुष्काळावर झालेल्या प्रचंड लेखनात या अभूतपूर्व संकटांना आपत्तीच्या काळातील मानवी अनुभवांच्या दृष्टीकोनातून पाहिले गेले नाही. तसेच टंचाई आणि दुष्काळाच्या काळातील शेतकऱ्यांचे अनुभव हे राज्याची धोरणे आणि उपाययोजना यांचे लांबलचक विवरण देताना दुर्लक्षित राहिले. अशी मांडणी डेव्हिड आर्नोल्ड यांनी आपल्या लेखात केली आहे.

(२) **ज्ञान पांडे :** एमोरे युनिव्हर्सिटी, अटलांटा-जॉर्जिया, अमेरिका येथे प्राध्यापक असलेल्या ज्ञान(ज्ञानेंद्र) पांडे यांनी १९१९-२२ या काळात तत्कालीन अवध (सध्याचा उत्तर प्रदेश) मध्ये झालेल्या

शेतकऱ्यांच्या बंडांचा आणि त्याचा भारतीय राष्ट्रवादावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास 'सबालटर्न स्टडीज'च्या पहिल्या खंडातील लेखात केला.

(३) **स्टीफन हेनिंगम** : ऑस्ट्रेलियातील मेलबोर्न विद्यापीठातील इतिहास संशोधक स्टीफन हेनिंगम यांनी बिहार आणि उत्तर प्रदेश येथील 'चले जाव' आंदोलनाचा अभ्यास केला. 'सबालटर्न स्टडीज'च्या दुसऱ्या खंडातील आपल्या लेखात त्यांनी या भागातील १९४२ चे 'चले जाव' आंदोलन हे दुहेरी आंदोलन असून त्यात उच्चवर्गीय लोकांचा राष्ट्रवादी उठाव आणि 'सबालटर्न' लोकांचा विद्रोह हे एकत्रित दिसून येतात.

(४) **अरविंद नारायण दास** : सुप्रसिद्ध अभ्यासक आणि 'बिबिल्यो' या प्रसिद्ध समीक्षा नियतकालिकाचे संस्थापक संपादक यांनी १९४७-७८ या काळात बिहार मधील शेती व्यवस्थेतील बदलांवरील लेख 'सबालटर्न स्टडीज'च्या दुसऱ्या खंडात लिहिला. १९४७-७८ या काळात बिहारमध्ये झालेल्या शेतीव्यवस्थेतील बदलांचे कारण उच्चवर्गाद्वारे करण्यात आलेल्या जमीन सुधारणा होत्या असे मानणे चूक ठरेल अशी मांडणी अरविंद दास यांनी केली. जमीनदारी व्यवस्थेचे उच्चाटन आणि 'भूदान चळवळ' यांच्या माध्यमातून उच्चवर्गाकडून म्हणजेच 'वरून' जमीन सुधारणा राबवल्या गेल्या असे मानले जाते. मात्र अरविंद दास यांच्या मते, या सुधारणा स्वयंस्फूर्तीने राबवल्या गेल्या नसून बिहार मधल्या शेतकऱ्यांच्या असंतोषाला प्रतिक्रिया/प्रतिसाद म्हणून राबवल्या गेल्या. अरविंद दास यांनी अशी मांडणी केली की, स्वामी सहजानंद सरस्वती आणि शक्तिशाली किसान सभा यांनी अनेक वर्षे केलेल्या आंदोलनांमुळे बिहारमध्ये जमीनदारी उच्चाटनासाठी कायदा (१९५०) करण्यात आला. तसेच तेलंगणामध्ये कम्युनिस्टांच्या नेतृत्वाखाली झालेल्या सशस्त्र उठावानंतर (१९४६-५१) 'भूदान चळवळ' बिहार मध्ये सुरु झाली. ह्या दोन्ही जमीन सुधारणा या शेतकऱ्यांच्या असंतोषामुळे बिहार मध्ये वर्गसंघर्ष पेटू नये यामुळेच केल्या गेल्या अशी मांडणी अरविंद दास यांनी केली. उच्चवर्गाद्वारे केलेल्या सुधारणांमुळे शेतीव्यवस्थेत बदल झाले अशाप्रकारची कोणतीही कारणमीमांसा करणे हे 'वस्तूला न पकडता त्याच्या सावली मागे धावण्यासारखे' आहे, असे अरविंद दास यांना वाटते.

(५) **दिपेश चक्रवर्ती** : अमेरिकेतली शिकागो विद्यापीठात इतिहासाचे प्राध्यापक असलेल्या दिपेश चक्रवर्ती यांनी १९९०-१९४० या काळात कलकत्यातील (सध्याचे कोलकाता) ज्यूट (ताग) कारखान्यातील कामगारांच्या स्थितीविषयीचा शोधनिबंध 'सबालटर्न स्टडीज'च्या दुसऱ्या खंडात लिहिला. अशाच प्रकारचा १९२०-५० या काळातील ज्यूट कारखान्यातील कामगारांवरील लेख त्यांनी 'सबालटर्न स्टडीज'च्या तिसऱ्या खंडात देखील लिहिला. आपल्या संशोधनातून दिपेश चक्रवर्ती असे दाखवून देतात की, तत्कालीन कलकत्यातील समाजवादी आणि कम्युनिस्ट नेतृत्वात अभिजनवादी प्रवृत्ती विद्यमान होत्या. समाजवादी आणि कम्युनिस्ट नेते आपल्या नेतृत्वाखालील कामगार संघटनांना स्वतःच्या 'जमीनदारी' असल्याप्रमाणे प्रमाणे वागवत. तसेच कामगारांच्या सोबतचे त्यांचे संबंध हे 'बाबू-कुली' (मालक-गडी) यांच्या संबंधा इतके उतरंडीचे झाले होते.

(६) **शाहीद अमीन** : दिल्ली विद्यापीठात प्राध्यापक असलेल्या शाहीद अमीन यांनी 'सबालटर्न स्टडीज'च्या तिसऱ्या खंडात महात्मा गांधींवर लिहिलेल्या लेखात शेतकऱ्यांच्या जाणिवांमध्ये 'महात्मा'चा करिष्मा कशाप्रकारे रुजला होता याचा शोध घेतला. शाहीद अमीन यांना असे आढळून आले की, 'महात्मा' चा करिष्मा शेतकरी जाणिवांमध्ये रुजण्याचे महत्त्वपूर्ण कारण हे शेतकऱ्यांमध्ये चमत्कारासंबंधी असलेला विश्वास हे होते.

(७) **डेव्हिड हार्डीमन** : इंग्लंडमधील वॉर्विक विद्यापीठात प्राध्यापक असलेल्या डेव्हिड हार्डीमन यांनी 'सबालटर्न स्टडीज'च्या तिसऱ्या खंडात दक्षिण गुजरात मधील आदिवासींमधील 'देवी' सुधारणा चळवळीवर शोधनिबंध लिहिला. या संशोधनातून हार्डीमन यांनी तो पर्यंत दुर्लक्षित असलेल्या आदिवासींच्या जाणिवांवर प्रकाश टाकला आणि समाजशास्त्रज्ञांद्वारे अधिक संशोधनाची गरज व्यक्त केली.

(८) **सुमित सरकार** : दिल्ली विद्यापीठात प्राध्यापक असलेल्या सुमित सरकार यांनी 'सबालटर्न स्टडीज'च्या तिसऱ्या खंडात १९०५ मधील बंगालच्या फाळणी विरोधातील आंदोलन आणि १९२१-२२ मधील असहकार-खिलाफत आंदोलन यांच्या मधील जनसामान्यांच्या सहभागावर शोधनिबंध लिहिला. सुमित सरकार यांच्या मते बंगालच्या फाळणी विरोधातील आंदोलनापेक्षा असहकार-खिलाफत आंदोलनात जनसामान्यांचा उत्साह आणि सहभाग तुलनेने जास्त होता. बंगालच्या फाळणी विरोधातील आंदोलन हे बंगाल मधील 'भद्र लोक' म्हणजेच हिंदू उच्चजातीय अभिजनांच्या पुरतेच सीमित होते. याउलट असहकार-खिलाफत आंदोलनातील जनसामान्यांचा उत्साह आणि पुढाकार इतका प्रचंड होता की त्यामुळे सावध झालेल्या आंदोलनाच्या नेत्यांनी आंदोलन थांबवण्याचे आवाहन केले, अशी मांडणी सुमित सरकार यांनी केली.

वरील संशोधकांबरोबरच रणजीत गुहा, एरिक स्ट्रॉक्स, पार्थ चटर्जी, रामचंद्र गुहा, गायत्री चक्रवर्ती-स्पिवाक, कांचा इलैय्या, गौतम भद्रा, ज्ञान प्रकाश इत्यादी संशोधकांनी आदिवासी, दलित, स्त्रिया आणि जनसामान्य इत्यादी शोषित-अंकित समूहांचा इतिहास 'सबालटर्न स्टडीज'च्या माध्यमातून मांडला.

सबालटर्न इतिहासलेखनाचे मूल्यमापन :

भारतातील पारंपारिक इतिहासलेखन प्रवाहांनी अभिजनवर्गाच्या दृष्टीकोनातून इतिहास लेखन केले. राष्ट्रवादी इतिहास लेखन आणि मार्क्सवादी इतिहास लेखन परंपरेने देखील शोषित-अंकित जनसमुदायांच्या इतिहासाकडे दुर्लक्ष केले. अशा परिस्थितीत शोषित-अंकितांच्या दृष्टीकोनातून म्हणजेच 'तळाकडून' इतिहासलेखनाच आरंभ भारतात 'सबालटर्न स्टडीज'च्या म्हणजेच सबालटर्न इतिहासलेखन परंपरेच्या माध्यमातून झाला. भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील जनसामान्य लोकांचा सहभाग, या सहभागामागील त्यांच्या जाणीवा-प्रेरणा, त्या मागील त्यांचे स्वतःचे राजकारण-हितसंबंध इत्यादींचा अभ्यास सबालटर्न इतिहासलेखनाने केला. अशाच पद्धतीने आदिवासींचे उठाव आणि शेतकऱ्यांच्या बंड यांचा देखील अभ्यास केला. आदिवासी-शेतकरी यांच्या जाणीवा, उठावामागील कारणे, प्रतिकाराच्या पद्धती इत्यादींचा देखील अभ्यास सबालटर्न इतिहासकारांनी केला. स्त्रियांच्या जाणीवा, पितृसत्ता, स्त्रियांचे शोषण इत्यादी संदर्भातील संशोधनाची देखील सुरवात काही काळानंतर गायत्री चक्रवर्ती-स्पिवाक यांच्या लेखापासून झाली. त्याच

प्रमाणे दलितांचे शोषण, त्यांच्या जाणीवा, त्यांचा सांस्कृतिक प्रतिरोध यांच्या बाबतच्या संशोधनाचा देखील आरंभ उशिरा का होईना कांचा इलैय्या यांच्या लेखापासून झाला. अशारीतीने सबालटर्न इतिहासलेखनाने पारंपारिक इतिहासलेखनामध्ये दुर्लक्षित राहिलेल्या जनसामान्य लोकांच्या, आदिवासींच्या, स्त्रियांच्या, दलितांच्या परीपेक्षातून इतिहासाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन विकसित केला. अभिजन केंद्रित इतिहासामध्ये दुर्लक्षित राहिलेल्या समाज घटकांच्या इतिहासाची मांडणी केल्यामुळे भारताच्या इतिहासाचे एक वेगळे पदर सबालटर्न इतिहासकारांनी उघडून दाखवले.

सबालटर्न स्टडीजच्या नंतरच्या काळातील लेखांमध्ये उत्तर-आधुनिकतावादी दृष्टीकोन प्रभावी ठरू लागला. यातून सामाजिक आर्थिक रचनेत शोषित-अंकित जनांच्या शोषणाच्या कारणांचा आणि त्यांच्या प्रतिकारांचा अर्थ लावण्याऐवजी वर्चस्वी आणि शोषित/अंकित यांच्या संबंधावर भर देण्यात आला. सबालटर्न इतिहास लेखनासाठी काही नव्या प्रकारच्या साधनांचा म्हणजेच मौखिक परंपरा इत्यादींचा वापर सबालटर्न इतिहासकारांनी केला असला तरी मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध असलेली आणि सबालटर्न इतिहासकारांनी वापरलेली पुराभिलेखीय साधने ही मूलतः वर्चस्वी वर्गाचीच आहेत. अशा वर्चस्वी वर्गकेंद्रित साधनांच्या आधारे शोषित-अंकित जनांचा इतिहास लिहिताना मर्यादा येतात. असे असले तरी 'तळाकडून इतिहास' आणि भाषाशास्त्रीय-मनोविश्लेषण इत्यादी नव्या दृष्टीकोन आणि पद्धतीशास्त्रांचा उपयोग करून सबालटर्न इतिहासलेखन परंपरेने भूतकालीन घटनांचा नवा अन्वयार्थ लावण्याचा प्रयत्न केला. भारतातील अभिजन केंद्रित इतिहासलेखनाच्या प्रवृत्तीला नाकारून शोषित-अंकित जनांचा इतिहास लिहिणे आणि शोषित-अंकित जनांच्या दृष्टीकोनातून इतिहासलेखन करण्याच्या 'सबालटर्न स्टडीज'च्या इतिहासकारांची भूमिकेने भारतीय इतिहासलेखन परंपरेत मूलगामी बदल घडवून आणले. अभिजनकेंद्रित असण्याची जी उणीव भारतीय इतिहासलेखन परंपरेत होती ती भरून काढण्याच्या कामी सबालटर्न इतिहासलेखन परंपरेचे योगदान मोठे आहे.

स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न-३

(अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (१) १९८०च्या दशकात उदयाला आलेल्या संशोधक-अभ्यासकांच्या कोणत्या समूहाने भारतीय इतिहासलेखनाला प्रभावित केले?
- (२) भारतातील कोणत्या समूहांना 'सबालटर्न' मानण्यात आले?
- (३) 'सबालटर्न स्टडीज' च्या विविध लेखातील कोणता एक समान धागा असतो?
- (४) शेतकऱ्यांच्या जाणिवांमध्ये रुजलेल्या 'महात्मा'च्या करिष्माचा शोध कोणी घेतला?
- (५) 'सबालटर्न स्टडीज'चे प्रवर्तक म्हणून कोणास ओळखले जाते?

(ब) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.

- (१) अंतोनियो ग्रामचीचेहे विसाव्या शतकातील मुलभूत लेखन मानले जाते.

- (२) विरोधातील आंदोलन हे बंगाल मधील 'भद्र लोक' यांच्या पुरते मर्यादित होते अशी मांडणी सुमित सरकार यांनी केली.
- (३) इतिहास संशोधक स्टीफन हेर्निंगम यांनी बिहार आणि उत्तर प्रदेश येथील आंदोलनाचा अभ्यास केला.
- (४) भारतातील पारंपारिक इतिहासलेखन प्रवाहांनी.....च्या दृष्टीकोनातून इतिहासलेखन केले.
- (५) अंतोनियो ग्रामचीने धुरिणत्व नसलेल्या शोषित-अंकित जनांसाठी ही संकल्पना वापरली.

२.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

- सुवर्णयुग : सर्व क्षेत्रात भरभराट असलेला काळ
- पितृसत्ता : कुटुंबामध्ये किंवा सत्तेमध्ये सर्वात वयस्कर पुरुष हा कुटुंब किंवा सत्ता प्रमुख असतो.
- मातृसत्ता : कुटुंबामध्ये किंवा सत्तेमध्ये सर्वात वयस्कर स्त्री ही कुटुंब किंवा सत्ता प्रमुख असते.
- पुरुषसत्ताक : पुरुषांचे वर्चस्व असलेली व्यवस्था
- स्त्रीसत्ताक : स्त्रियांचे वर्चस्व असलेली व्यवस्था
- स्त्रीवाद : स्त्री स्वातंत्र्याचा आणि समतेचा आग्रह धरणारी सामाजिक-राजकीय विचारप्रणाली
- सबालटर्न : धुरीणत्व (वर्चस्व) नसलेले तसेच शोषित-अंकित समाजगट
- अभिजन : समाजातील सत्ता संपन्न उच्च वर्ग
- धुरिणत्व : राजकीय, सामाजिक, आर्थिक अथवा सांस्कृतिक वर्चस्व

२.४ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

- स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न- १

(अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- (१) अरुण टिकेकर (२) लंडन (३) रोमिला थापर
(४) ना. वि. जोशी (५) गावाचा इतिहास

(ब) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.

- (१) मुंबईचे वर्णन (२) लंडन (३) राष्ट्रीय
(४) स्थळ (५) नोट्स ऑन कोल्हापूर

● स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न- २

(अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

(१) ब्राम्हणी पितृसत्ता (२) स्त्रीवादी (३) स्त्रियांनी पितृसत्तेशी केलेला संघर्ष

(४) मानवी इतिहास्त्रिया (५) जातीव्यवस्था आणि 'ब्राम्हणी पितृसत्ता'

(ब) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.

(१) स्त्रीवादाच्या लाटा (२) कुमकुम रॉय (३) स्त्रीवाद

(४) उमा चक्रवर्ती (५) दलित स्त्रीवाद

● स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न- ३

(अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

(१) सबालटर्न (२) शेतकरी, आदिवासी, निम्नजाती, दलित, आणि स्त्रिया

(३) शोषित-अंकित समूहांच्या प्रतिकाराचा (४) शाहीद अमीन

(५) रणजीत गुहा

(ब) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरा.

(१) प्रिझन नोटबुक्स (२) बंगालच्या फाळणी (३) चले जाव

(४) अभिजनांच्या (५) सबालटर्न

२.५ सारांश

इतिहासाचे पारंपरिक स्वरूप मर्यादित व अभिजन केंद्रित होते. मात्र, इतिहास लेखनाचा हा पारंपरिक दृष्टीकोन आता मागे पडला आहे. इतिहास म्हणजे राजा आणि राणी, युद्ध -लढाया असे समीकरण न राहता इतिहास म्हणजे मानवी समाजाची सर्वांगीण कहाणी या अर्थाने 'मनुष्य' हा इतिहास लेखनाच्या केंद्रस्थानी आलेला आहे. मानवी जीवनाशी संबंधित सर्वच अंगोपांगांचा ऊहापोह आता इतिहासात आणि इतिहासलेखनात होणे अपेक्षित आहे. इतिहासातील नव-नवीन दृष्टीकोन व प्रवाहांमुळे इतिहासलेखन समृद्ध बनत आहे. इतिहासातील या विविध दृष्टीकोनाच्या बरोबर इतिहासाची आंतरविद्याशाखीय मांडणी होत आहे. इतिहासात केवळ समग्रलक्ष्यी इतिहासाला महत्व नसून अंशलक्ष्यी इतिहासही तितकाच महत्वाचा बनला आहे. त्याचबरोबर सध्यस्थितीत स्थानिक इतिहासाच्या माध्यमातून स्थानिक पातळीवरील दुर्लक्षित व वंचित घटकांचा, संस्कृतींचा, परंपरांचा सर्वांगीण अभ्यास करण्याची प्रवृत्ती वाढीस लागली आहे. स्थानिक इतिहासकारांनी मौखिक साधने, प्रश्नावली इत्यादी पद्धतींचा वापर करून स्थानिक इतिहासात नवी भर टाकली आहे.

समाजाचा निम्मा भाग असलेल्या स्त्रियांच्या इतिहासाकडे जवळपास सर्व इतिहासलेखन प्रवाहांनी दुर्लक्ष केले होते. मात्र, स्त्रीवादाच्या उदयाबरोबर टप्प्याटप्प्यांनी जगात आणि भारतात स्त्रीवादी इतिहासाचा

विकास होत गेला. स्त्रीवादी इतिहासकारांनी प्राचीन भारताच्या इतिहासाचा अन्वयार्थ लावून स्त्रियांना दुय्यमत्व देणाऱ्या जातीव्यवस्था आणि पितृसत्ता यांच्या घनिष्ट संबंधाची मांडणी केली. आधुनिक काळात राष्ट्रवादाच्या उदया बरोबर स्त्रियांना नव्याने साचेबद्ध करण्याची प्रक्रिया राबवली गेली याचा उलघडा स्त्रीवादी इतिहासकारांनी केला.

अंतोनियो ग्रामची याच्या 'सबालटर्न' संकल्पनेचा वापर करून भारतातील शोषित-अंकित जनांचा इतिहास लिहिण्याचा प्रयत्न 'सबालटर्न इतिहासलेखन' परंपरेने केला. अभिजन वर्गाशिवाय इतर जे समाजघटक जे शोषित आणि अंकित होते त्यांची इतिहासातील भूमिका कशाप्रकारची होती याचे विश्लेषण 'सबालटर्न इतिहासलेखन' परंपरेने केले. स्थानिक, स्त्रीवादी आणि सबालटर्न या तीनही इतिहासलेखन परंपरामध्ये मुख्य प्रवाही इतिहासलेखनात दुर्लक्षित राहिलेल्या घटकांचा इतिहास मांडण्याचा प्रयत्न केला. इतिहासाच्या या नव्या प्रवाहांमुळे छोट्या-छोट्या खेड्यांचा-शहरांचा, स्त्रिया, दलित, आदिवासी, कामगार, शेतकरी इत्यादी समाजाच्या तळातील शोषित घटकांचा इतिहास समोर आला. या तीन नव्या इतिहासलेखन प्रवाहांच्या माध्यमातून इतिहासचे नवे आकलन व मांडणी आकारास आली.

२.६ सरावासाठी स्वाध्याय

अ) खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा. (दीर्घोत्तरी प्रश्न)

- (१) 'स्थानिक इतिहास' ची संकल्पना स्पष्ट करून त्याची सविस्तर चर्चा करा.
- (२) 'स्त्रीवाद' ही संकल्पना स्पष्ट करून स्त्रीवादी इतिहासलेखनाचा आढावा घ्या.
- (३) स्त्रीवादी इतिहासाच्या विकासाचे टप्पे स्पष्ट करा.
- (४) 'सबालटर्न' ही संकल्पना स्पष्ट करून सबालटर्न इतिहासलेखनाच्या आरंभाची चर्चा करा.
- (५) सबालटर्न इतिहासलेखन परंपरेची चिकित्सा करा.

ब) टिपा लिहा. (लघुत्तरी प्रश्न)

- (१) स्थानिक इतिहासलेखनाचे महत्त्व
- (२) स्थानिक इतिहासलेखनाचा आरंभ
- (३) भारतातील स्त्रीवादी इतिहास
- (४) सबालटर्नची संकल्पना
- (५) 'सबालटर्न स्टडीज' चे खंड

२.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- 1) Shaikh Ali, B, 'History : its Theory and Method', Manohar Publication, Delhi, 1979
- 2) Sreedharan, E., 'A Textbook of Historiography, 500 B.C. to A.D. 2000', Orient Blackswan, 2004
- ३) कोठेकर शांता, 'इतिहास : तंत्र आणि तत्त्वज्ञान', श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, तिसरी आवृत्ती, २०११
- ४) सरदेसाई, बी., एन., 'इतिहासलेखनपद्धती', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर २००४
- ५) गायकवाड आर. डी., सरदेसाई बी.एन., हनमाने व्ही. एन., 'इतिहासलेखनशास्त्र', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, १९९६
- ६) देव, प्रभाकर, 'इतिहासशास्त्र : संशोधन, अध्यापन आणि लेखन परंपरा', ब्रेनटॉनिक प्रकाशन. नाशिक, २००७
- ७) वांबूरकर, जास्वंदी, 'इतिहासातील नवे प्रवाह', डायमंड पब्लिकेशन, पुणे २०१४
- ८) इतिहासलेखनमीमांसा, निवडक समाज प्रबोधन पत्रिका, खंड-१, लोकवाङ्मय गृह, २०१०

घटक ३
साधने (Sources)

अनुक्रमणिका

१.० उद्दिष्टे

१.१ प्रास्ताविक

१.२ विषय विवेचन

१.२.१ साधने: लिखित, अलिखित आणि मौखिक
(Sources: Written, Unwritten and Oral)

१.२.२ अंतरंग व बाह्यरंग परीक्षण
(Internal and External Criticism of Written Sources)

१.३ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ

१.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्न व प्रश्नांची उत्तरे

१.५ सारांश

१.६ सरावासाठी स्वाध्याय

१.७ संदर्भ ग्रंथ व अधिक वाचनसाठीची पुस्तके

१.० उद्दिष्टे :

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास खालील माहिती स्पष्ट करता येईल.

- ऐतिहासिक संदर्भ साधनांचे वर्गीकरण करता येईल.
- लिखित संदर्भ साधनांचे प्रकार व स्वरूप स्पष्ट करता येईल.
- लिखित व अलिखित संदर्भ साधनांचे प्रकार व स्वरूप स्पष्ट करता येईल.
- संदर्भ साधने कोणत्या पद्धतीने प्राप्त करतात याचे ज्ञान होईल.
- मौखिक इतिहास म्हणजे काय? ते स्पष्ट करता येईल.
- मौखिक संदर्भ साधनांचे प्रकार सांगता येतील.
- अंतरंग व बाह्यरंग परीक्षण म्हणजे काय ते सांगता येईल.

१.१ प्रस्तावना :

ऐतिहासिक घटनांचा अन्वयार्थ ज्याच्या आधारे काढता येतो अथवा ज्यांच्यामधून इतिहास लेखनासाठी उपयुक्त सत्य माहिती मिळते अशा वस्तू अथवा वास्तू, लिखित अथवा अलिखित साधनांना सर्वसाधारणपणे इतिहासाचा पुरावा किंवा संदर्भ साधन असे म्हटले जाते. इतिहासलेखनशास्त्राच्या दृष्टीकोणातून ऐतिहासिक लेखणास पुरावा किंवा संदर्भ देणे महत्त्वाचे असते. प्रो. मायकेल स्टॅनफोर्ड यांनी म्हटल्याप्रमाणे ऐतिहासिक घटिते पुरावा निर्माण करतात व हेच पुरावे ऐतिहासिक ज्ञानाचा आधार ठरतात. पुराव्याशिवाय लिहिलेले अथवा बोललेले इतिहास असत नाही. कोणत्याही इतिहासकालीन घटना किंवा गोष्टींचा पुरावा देणाऱ्या वस्तूला साधारणपणे इतिहासाचे साधन असे म्हणतात. साधन या शब्दाला कागदपत्रे हा पर्यायी शब्द आहे. साधन म्हणजे नेमके कशाला म्हणावे या संबंधी तीन महत्त्वाच्या व्याख्या Shorter Oxford English Dictionary मध्ये खालील प्रमाणे आहेत.

- १) ज्यामधून पुरावा आहे असे दिसून येते ते साधन.
- २) ज्यामधून सहजासहजी पुरावा दृष्टीस पडतो ते साधन.
- ३) ज्याचा निर्णय देता येईल किंवा जाणून घेता येईल असे कोणतेही साधन.

वरील तीन महत्त्वाच्या विधानावरून साधनांच्या व्याख्ये संदर्भात असे म्हणता येईल की, इतिहास लेखनासाठी साधने महत्त्वाची आहेत. कोणत्याही शास्त्राचा मुख्य आधार साधने अथवा पुरावा असतो. पुराव्या शिवाय कोणतीही गोष्ट सिद्ध करता येत नाही. विश्वसनीय संदर्भ साधने व त्या साधनांच्यासाठी वापरात आणलेली शास्त्रशुद्ध मूल्यमापन पद्धती या दोन बाबी इतिहास लेखनासाठी महत्त्वाच्या आहेत. थुसिडीडीज यांने संदर्भ साधनांचे महत्त्व विशद करताना म्हंटले आहे की, ऐतिहासिक घटनांचे खरेखुरे, तंतोतंत वर्णन करणे महत्त्वाचे आहे. त्यास योग्य साधने जमिवणे आवश्यक आहे. अशा घटना जमिवल्या पाहिजेत की, त्यापासून भविष्यात मानवाला काही धडा मिळू शकेल. थोडक्यात साधन अथवा पुरावा म्हणजे काया हे स्पष्ट करताना असे म्हणता येईल की, गतकालीन घटनांचे, वाटचालीचे, समाजजीवनाचे, संस्कृतीचे, कला अभिव्यक्तीचे असंख्य धागेदोरे, पुरावे या गतकाळाच्या पाऊलखुणा म्हणजेच इतिहासाची साधने होत.

साधनांचे स्वरूप :

ऐतिहासिक साधनांचे स्वरूप भिन्न प्रकारचे असून ते कालपरत्वे बदलत गेलेले दिसते. उदा. अश्मयुगीन इतिहासाची साधने वस्तु किंवा वास्तु स्वरूपात आढळतात तर मध्ययुगीन अथवा आधुनिक काळातील साधने लिखित स्वरूपात मिळतात. इतिहासाची व्याप्ती जस जशी वाढत जाते तस-तसे साधनांचे स्वरूपही बदलत जाते. मानव अथवा मानवी संस्कृतीपर्यन्त झालेला आहे. मानवी विकासाची ही स्थित्यंतरे विविध टप्प्यात झालेली आहेत. या विविध स्थित्यंतराचा व टप्प्यांचा अभ्यास करण्यासाठी विविध स्वरूपाची साधने इतिहास लेखनासाठी महत्त्वाची आहेत.

कालपरत्वे ऐतिहासिक साधनांच्या स्वरूपात बदल व विकास झालेला दिसतो. पुरातत्वीय वस्तू किंवा वास्तू, विविध कलाकृती, कागदपत्रे, वाड्मय, नाणी, शस्त्रास्त्रे अशी अनेक विविध साधने काळानुरूप सापडतात. इतिहासाच्या साधनांचे स्वरूपानुसार वर्गीकरण केले जाते. साधनांच्या स्वरूपानुसार प्रामुख्याने तीन विभागात वर्गीकरण केले जाते. ते पुढीलप्रमाणे,

- १) लिखित साधने
- २) अलिखित अथवा पुरातत्वीय साधने
- ३) मौखिक साधने

याशिवाय इतिहासाच्या अभ्यासासाठी कालखंडानुसार पुढील प्रमाणे वर्गीकरण केले जाते.

- १) प्राचीन कालखंड
- २) मध्ययुगीन कालखंड
- ३) आधुनिक कालखंड

कालखंडानुसार साधनांचे स्वरूप

प्राचीन कालखंड	मध्ययुगीन कालखंड	आधुनिक कालखंड
दगडी हत्यारे	ताम्रपट	शासकीय दस्तऐवज
प्राणी/मानवी सांगाडे	हस्तलिखिते	खाजगी पत्रव्यवहार
मातीची भांडी	दरबारी कागदपत्रे	आत्मचरित्र
दगडी अवजारे	इतिवृत	आठवणी
धातूची अवजारे/शस्त्रास्त्रे	प्रवास वर्णने	अहवाल
धातूची भांडी	आज्ञापत्रे	सर्वेक्षण
खेळणी/मनोरंजन साधने	जमाखर्च कागदपत्रे	वर्तमानपत्रे
अलंकार/आभूषणे	चरित्र ग्रंथ	भाषण संग्रह
विविध प्रकारचे मणी	निवडा पत्रे	गुप्त अहवाल
नाणी	बातमी पत्रे (अखबरात)	नियतकालिक
इमारती/नगराचे अवशेष	आत्मवृत्ते	मुलाखती
गुहाचित्रे	रोजनिशी	प्रश्नावली
शिलालेख	तवारीखा	संसदीय कागदपत्रे
ताम्रपट	बखरी	इतिवृत्ते
प्राचीन शिल्पाकृती	शकावल्या	प्रवासवर्णने

वेद वाङ्मय	करीने	नाणी
महाकाव्ये	महजर	परकीय कागदपत्रे
स्मृतीशिळा	वंशावळी	चरित्र ग्रंथ
पुराणे	कुळकुटी	टी. व्ही बातमीपत्रे
बौद्ध वाङ्मय	धार्मिक साहित्य	रेडिओ बातमीपत्रे
जैन वाङ्मय	खाजगी पत्रव्यवहार	सासाहिके
संगम साहित्य	प्रांतिक साहित्य	कादंबरी
प्रवासवर्णने	लोक साहित्य	लोक साहित्य
लेण्या/गुहा मंदिरे	मंदिरे /मठ/चर्च/मशिदी	मौखिक साहित्य
चैत्यगृह/विहार	स्मारके/वाडे	
मूर्तिशिल्पे	परकीय कागदपत्रे	

१.२.१ साधने : लिखित, अलिखित आणि मौखिक (Sources: Written, Unwritten and Oral)

अ) लिखित साधने :

मानवास लेखन कला अवगत होण्यापूर्वी तो आपल्या जीवनातील काही प्रसंग व आपल्या भावना चित्रस्वरूपात व्यक्त करित होता. जगामध्ये विविध ठिकाणी सापडलेल्या गुहा चित्रावरून स्पष्ट होते. मानवी संस्कृतीच्या विकासाबरोबर लेखन कला अवगत होत गेली. ही लेखन कला विविध लिप्या व भाषामध्ये विकसित झाली व वाढली. बौद्धिकदृष्ट्या सक्षम झालेल्या मानवाने आपल्या लेखन कलेच्या जोरावर विपूल साहित्याची निर्मिती केली. तत्कालीन राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, रुढी, परंपरा, आचार-विचार, आहार-विहार इत्यादी संबंधी लिखाण केले. साहित्याच्या या माध्यमातून आपण गतकाळीन घटना व इतिहासावर प्रकाश टाकू शकतो. प्राचीन ते आधुनिक काळातील विविध स्वरूपाच्या लिखित कागदपत्रात अथवा वाङ्मयास लिखित संदर्भ साधन असे म्हणतात.

इतिहासलेखन प्रक्रियेत लिखित संदर्भ साधनांचे महत्व अनन्य साधारण आहे. लिखित ऐतिहासिक साधनांच्या आधारावरच इतिहासाची रचना अवलंबून असते. इतिहासाची ही साधने आपणास दोन स्वरूपात प्राप्त होतात किंवा केली जातात, १) लिखित संदर्भ साधने २) अलिखित संदर्भ साधने. लिखित संदर्भ साधनांचे पुन्हा प्राथमिक व दुय्यम साधने असे उपप्रकार पडतात. परंतु इतिहास लेखन प्रक्रियेत लिखित-अलिखित किंवा प्राथमिक-दुय्यम साधने परिपूर्ण इतिहासासाठी कमी-अधिक प्रमाणात तितकीच महत्त्वाची असतात. आपणास या उपघटकात लिखित प्राथमिक व दुय्यम संदर्भ साधनांचा अभ्यास करावयाचा आहे.

लिखित प्राथमिक साधने :

इतिहास लेखनशास्त्राच्या दृष्टीकोणातून प्राथमिक संदर्भ साधनास अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे. प्राथमिक संदर्भ साधन म्हणजे एखादी घटना घडत असताना लेखन कर्ता त्या घटनेत सहभागी असतो. किंवा

त्याने ती घटना प्रत्यक्ष पाहिलेली असते की ज्याचा तो साक्षीदार असतो. त्या साक्षीदाराने लिहून ठेवलेल्या साहित्यास प्राथमिक संदर्भ साधन असे म्हणतात. घटना घडत असताना निर्माण झालेली साधने किंवा त्या घटनेच्यानंतर काही काळानंतर लिहिली गेलेली हस्तलिखिते किंवा ग्रंथ यांना प्राथमिक संदर्भ साधन असे म्हणतात. हस्तलिखिते किंवा ग्रंथ यांना प्राथमिक संदर्भ साधने ही जरी इतिहास लेखनाचा पाया जरी असली तरी ती विखुरलेली व त्रोटक असतात. आर्थर मॉर्विक यांनी म्हटल्या प्रमाणे ती साधने कच्चा माला सारखी असतात. की ज्या कच्च्या मालावर प्रक्रिया केल्यावर ज्याप्रमाणे एखादी वस्तू तयार होते. त्याप्रमाणे या साधनांच्यावर इतिहासकार भाष्य अथवा विवेचन करून ऐतिहासिक घटनेला इतिहासाचे मूर्त रूप देत असतो.

प्रा. कार्ल गुस्तावसन यांनी आपल्या “The Preface to History” या ग्रंथात प्राथमिक संदर्भ साधनाची व्याख्या करताना असे म्हणतात की केवळ एका ठिकाणी सापडणारी, त्याखेरीज इतरत्र न सापडणारी मुळ स्वरूपातील, त्यात कोणताही बदल न झालेली किंवा त्यावर कोणतीही प्रक्रिया न झालेली समकालीन साधने म्हणजे मूळ किंवा प्राथमिक साधने होय. उदा. पानिपतच्या तिसऱ्या युद्धाच्या वेळी उपस्थित असलेली माहिती किंवा महादेव देसाई यांनी महात्मा गांधीच्या चळवळी विषयी केलेले लिखाण. प्रा. आर्थर मॉर्विक यांनीही प्राथमिक संदर्भ साधनांची व्याख्या करताना म्हटले आहे की, एकाच माणसाच्या हस्ताक्षरात जो व्यवहार घटला त्याची माहिती देणारे जी कागदपत्रे असतात किंवा एखाद्या माणसाने दुसऱ्या माणसाला विश्वासाने सांगितल्यामुळे जे लिहून ठेवलेले असते किंवा सामुदायिक निर्णय तेव्हा घेतलेला असतो, काही प्रश्नांची अशा कागदपत्रांमध्ये उत्तरे दिलेली असतात. तसेच एखाद्या प्रकरणामध्ये सरकारचे अंतिम धोरण सांगितले जाते. अशा कागदपत्रांना प्राथमिक साधने असे म्हणतात.

डॉ. शांता कोठेकर यांनी ‘इतिहास तंत्र आणि तत्वज्ञान’ या आपल्या ग्रंथात प्राथमिक संदर्भ साधने कशाला म्हणावीत या संदर्भात खालील मुद्दे उपस्थित केलेले आहेत.

१. संशोधक ज्या काळातील विषयाचा अभ्यास करित असेल त्या काळातील समकालीन साधने ही अस्सल दर्जाची असतात.

२. संशोधक एखाद्या घटनेचा किंवा प्रसंगाचा अभ्यास करित असेल तर त्या घटनेत सहभाग असलेल्या व्यक्तीची त्या संबंधीची कागदपत्रे मूळ साधनात मोडतात.

३. प्रत्यक्ष घटनेत सहभागी नसलेली; परंतु प्रत्यक्ष घटना डोळ्यांनी पाहिलेल्या व्यक्तींनी लिहून ठेवलेली कागदपत्रे.

४. एखाद्या व्यक्तीने लिहून ठेवलेले आत्मवृत्त व दिनवृत्त इत्यादी.

५. एखाद्या व्यक्तीने समकालीन व्यक्ती संबंधी केलेले लिखाण.

६. समकालीन वस्तुरूप साधने, उदा. इमारती, स्थापत्य, मंदिरे, पुराणवशेष, मूर्ती, नाणी इत्यादी. समकालीन कागदपत्रांच्यामधून त्या त्या घटनेविषयी किंवा व्यक्तीबद्दल विश्वसनीय माहिती प्राथमिक संदर्भ साधनांमधून मिळत असल्यामुळे प्राथमिक संदर्भ साधताना मूलभूत साधने असे म्हणतात.

१) समकालीन कागदपत्रे :

इतिहासलेखनाच्या दृष्टीकोणातून ऐतिहासिक घटनांच्या संदर्भात समकालीन कागदपत्रे अतिशय महत्वाची असतात. समकालीन कागदपत्राच्या साहाय्याने त्या काळातील वस्तुस्थितीवर प्रकाश टाकण्यास मदत होते. ही कागदपत्रे अतिशय स्पष्ट व महत्वाची बिनचूक माहिती देणगी असतात. समकालीन कागदपत्रामधून राजकीय, सामाजिक व समकालीन इतर महत्वाच्या घडामोडीसंबंधी असंख्य बाबींचा समावेश यामध्ये असतो. उदा. रोजनिशी, मुल्यपत्रे, पत्रव्यवहार, वृत्तपत्रे इत्यादी समकालीन कागदपत्राच्या संदर्भात प्रो. गॉसचॉक असे म्हणतात की, एखाद्या घटनेसंबंधी सूचना देण्याच्या उद्देशाने अथवा घटनेमध्ये सहभागी असलेल्या व्यक्तीस स्मरण करून देण्याच्या उद्देशाने लिहिलेल्या कागदपत्रात समकालीन कागदपत्रे असे म्हणतात. उदा. कोर्टामधील कागदपत्रे, रेडिओ, वृत्तवाहिनीवरील चर्चा इत्यादी विविध राज्यकर्त्यांनी एकमेकांना केलेला पत्रव्यवहार देखील समकालीन कागदपत्रामध्ये येतो. उदा. कॅप्टन बॉडरनगे पाठविलेली 'लेटर्स फ्रॉम दि मराठा कॅम्प'.

अ) सरकारी कागदपत्रे :

सरकारी कागदपत्रे म्हणजे प्रशासकीय दृष्टीकोनातून केलेला पत्रव्यवहार समाविष्ट असतो. यामध्ये प्रशासकीय जमीन महसून विषयक कागदपत्रे, मांडलिक राज्यकर्त्याकडून मिळालेल्या खंडणीच्या व्यवहारासंबंधी कागदपत्रे, कर्ज रोखे, सनदा, इनामपत्रे, शाही फर्माने तसेच आधुनिक सरकारी कागदपत्रामध्ये सरकारतर्फे प्रसिध्द केली जाणारी खानेसुमारीची आकडेवारी, विविध खात्याचे अहवाल, आर्थिक सर्वेक्षण अहवाल, प्रत्येक राज्याच्या विधानसभा व विधान परिषदेची इतिवृत्त, लोकसभा व राज्यसभेची इतिवृत्त, गृहखात्याचे अहवाल

भारतामध्ये १७ व्या शतकापासूनच्या सर्वच सरकारी कागदपत्राचे जतन शासकीय पुराभिलेखागारातून केलेले आहे. याशिवाय अनेक इतिहास संशोधकांनी मराठाकालीन खाजगी परंतु सरकारी कागदपत्राचे संकलन व संपादन केलेले आहे उदा. रियाझकार गो. स. सरदेसाई यांनी संपादीत केलेले पेशवे दप्तराचे ४५ खंड, वि. का. राजवाडे यांनी संपादीत केलेली मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, २२ खंड व ग. चि. वाड यांनीही १३ खंडांचे संपादन केलेले आहे. भारतामध्ये ज्या परकीय व्यापारी कंपन्या झालेल्या होत्या त्यांनीही आपल्या मायदेशी राज्यकारभारा संदर्भात केलेल्या पत्रव्यवहाराचा समावेश होतो. ब्रिटिशानी केंद्रीय पुराभिलेखागारांची निर्मिती करून सरकारी कागदपत्रे व दप्तर सांभाळण्याचा प्रयत्न केला व सरकारी कागदपत्राच्या संदर्भात गुप्ततेचा कायदा ही केलेला आहे. ब्रिटिश काळापासूनची सरकारी कागदपत्रे भारतातील सर्व पुराभिलेखागारांच्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध आहेत.

ब) गुप्त पत्रव्यवहार :

गुप्त पत्रव्यवहाराला इतिहासलेखनामध्ये खूप महत्वाचे स्थान आहे. राजकीय व लष्करी इतिहासाच्या मांडणीसाठी गुप्त पत्रव्यवहार अनेक घटनावर प्रकाश टाकण्यास साहयाभूत ठरतो. गुप्तपत्रव्यवहार हा अधिकारी वर्ग व सरकार अथवा राज्यकर्ते यांच्याशी संबंधीत असतो. याशिवाय खाजगी गुप्त व्यवहारांचाही

समावेश असतो. लष्करामध्ये अशाप्रकारचा गुप्त पत्रव्यवहार खूप मोठ्या प्रमाणावर होत असतो. उच्च लष्करी अधिकाऱ्यांचे गोपनीय अहवाल, पोलिसांचे गोपनीय अहवाल, उच्चश्रेणीतील सरकारी अधिकाऱ्यांचे अहवाल, कनिष्ठ अधिकाऱ्यांनी वरिष्ठांना पाठवलेली गोपनीय निरीक्षणे व अहवाल, इत्यादी यामध्ये समावेश होतो. ज्यांनी ही पत्रे किंवा अहवाल लिहिलेले असतात. त्या व्यक्ती व ज्यांनी ही पत्रे पाठवलेली असतात. त्या दोन्ही व्यक्ती एकमेकांच्या विश्वासातील असतात. उदा. सन १८५७ च्या उठावाच्या अगोदर व उठाव चालू असताना ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी जो गुप्त पत्रव्यवहार इंग्लंडमधील अधिकाऱ्यांशी केलेला होता त्यामधून १९५७ च्या उठावासंबंधी घटनावर अधिक प्रकाश पडतो. ब्रिटिश काळापासूनच्या भारतातील गुप्तवार्ता विभागाच्या डायन्या आज उपलब्ध आहेत. यामधील नोंदीही गुप्त स्वरूपाच्याच आहेत. या डायन्याच्या मधून भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीवर वेगळ्या दृष्टीकोनातून प्रकाश पडतो.

क) सार्वजनिक सरकारी कागदपत्रे :

सार्वजनिक कागदपत्रे म्हणजे सरकारच्या वतीने प्रसिध्द होणारी कागदपत्रे होय. उदा. हुकुमनामा किंवा जाहीरनामा इत्यादी स्वरूपाची कागदपत्रे सार्वजनिक कागदपत्रात मोडतात. गुप्त कागदपत्राच्या पेक्षा सार्वजनिक कागदपत्रे भिन्न स्वरूपाची असतात. उदा. मुघलकालीन अकबरात ही सार्वजनिक कागदपत्रात मोडतात.

२) खाजगी कागदपत्रे :

एखाद्या राजकीय व्यक्तीने, लष्करी अधिकाऱ्याने, सामाजिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या व्यक्तींनी खाजगीत केलेल्या नोंदीचा समावेश खाजगी कागदपत्रामध्ये होतो. या कागदपत्राच्या मध्ये व्यक्तीगत जीवनापासून सार्वजनिक क्षेत्रातील राजकीय, सामाजिक, आर्थिक घटनांचा समावेश असतो. असा पत्रव्यवहार काही वर्षां नंतर अथवा दशकांच्या नंतर उजेडात येतो किंवा प्रकाशित केला जातो. यामधून इतिहास लेखनास महत्वाची माहिती मिळते. ही कागदपत्रे एखाद्या व्यक्तीच्या वैयक्तिक जीवनावर प्रकाश टाकू शकतात. परंतु त्याचबरोबर समकालीन इतर अनेक घटनावर प्रकाश टाकते. खाजगी कागदपत्राच्या मधून आलेली माहिती एकांगी, पक्षपाती व पूर्वग्रहदूषित असू शकते. त्यामुळे इतिहास संशोधकांनी अशा कागदपत्राची खातरजमा करून लिखाण करावे. अनेक मोठमोठ्या व्यक्तींचा खाजगी पत्रव्यवहार आज उपलब्ध आहे उदा. बाळासाहेब खेर, शंकरराव देव, महात्मा गांधी, भूलाभाई देसाई, यशवंतराव चव्हाण, सरदार वल्लभाई पटेल, जी. के. गोखले, ना. वि. गाडगीळ, शंकरराव मोरे, आचार्य आत्रे. अशा कितीतरी व्यक्तींचा पत्रव्यवहार आज उपलब्ध आहे.

ब) रोजनिशी अथवा डायन्या :

रोजनिशी अथवा डायरी हे इतिहासलेखनासाठी महत्वाचे साधन ठरू शकते. अनेक इतिहास प्रसिध्द व्यक्तींनी आपल्या रोजनिशी अथवा डायन्या लिहून ठेवलेल्या आहेत. या डायन्यामधून त्या व्यक्तीच्या दैनंदिन जीवनातील घडामोडींची नोंद केलेली असते. उदा. ग. चि. वाड यांनी पेशव्यांच्या रोजनिशी संपादीत केलेल्या आहेत. या डायरीवरून तत्कालिन सामाजिक, आर्थिक व राजकीय धोरणावर प्रकाश पडतो. काही प्रसंगी रोजनिशीतील माहिती अर्धवट, अपूर्ण किंवा अतिशयोक्तीपूर्ण किंवा खोटीही असू शकते.

क) आठवणी किंवा आत्मवृत्ते :

राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, लष्करी प्रशासकीय जीवनात काम करणाऱ्या जगातील अनेक श्रेष्ठ व्यक्तींनी आपल्या आठवणी अथवा आत्मवृत्ते लिहिलेली आहेत. त्यांच्या लिखाणामधून ही तत्कालीन अनेक घटनांच्यावर प्रकाश टाकण्यास मदत होते. मध्ययुगीन कालखंडात 'तुझुक-एबाबरी' (बाबरनामा) हा ग्रंथ खुद्द बाबराने आत्मचरित्रावर लिहिला त्याचबरोबर 'तुझुक-ए-जहागिरी' हे आत्मचरित्र स्वतः जहाँगिराने लिहिले आहे. महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांच्या आठवणी प्रा. गो. मा. पवार यांनी संपादित केलेल्या आहेत. महात्मा गांधी यांनी 'माझे सत्याचे प्रयोग', प्रबोधनकार केशव सिताराम ठाकरे यांचे 'माझी जीवनगाथा', सेतुमाधवराव पगडी यांचे 'जीवन सेतु', माधवराव बागल यांचे 'जीवन प्रवाह' अशी आत्मवृत्ते आज प्रकाशित आहेत. या आठवणी किंवा आत्मवृत्तातून समकालीन विविध घटनावर दृष्टीक्षेप पडतो.

३) राजकीय तह-करार :

राजकीय तह किंवा करारनामे हे इतिहासाचे अत्यंत महत्वाचे अस्सल साधन आहे. तह किंवा करारनामा अनेक कलमाचा असतो. प्राचीनकाळापासून जगाच्या इतिहासात तह किंवा करारनामा करण्याची प्रथा अस्तित्वात होती. मध्ययुगीन कालखंडापासूनचे विविध राजवटीतील अनेक तह व करारनामे अजूनही उपलब्ध आहेत. या कागदपत्राच्यामधून तत्कालीन राजकीय व लष्करी जीवनावर प्रकाश पडतो. उदा. ग.चि. वाड यांनी पेशवेकालीन करार व तहनामे संपादित केलेले आहेत. तह व करारपत्रे यामधून तत्कालीन राजकीय परिस्थिती, राजे त्यांच्या राज्याच्या सिमा व तहातील कलमावरून त्या तहाचे कशाप्रकारे परिणाम झाला याविषयी माहिती मिळते.

४) प्रवास वर्णने :

प्राचीन काळापासून भारतात येऊन गेलेल्या परकीय प्रवाशांनी लिहिलेली प्रवासवर्णने ही प्राथमिक संदर्भ साधन मानले जाते. प्राचीन भारताचा अभ्यास करताना मेगॅस्थेनिसचे 'इंडिका' एका अनामिक प्रवाशाने लिहिले 'पेरिप्लस ऑफ दि इरिथ्रिमनशी', टॉलेमीचा भारताचा भुगोल इत्यादी लिखाण महत्वाची माहिती देतात. चिनी प्रवासी युआँन च्वांग यांचे 'तांतागसियुली', इत्सिंगचे प्रवासवर्णन प्राचीन भारतातील राजकीय, सामाजिक, धार्मिक व सांस्कृतिक जीवनाची माहिती देतात.

मध्ययुगीन काळात आलेला मोरोक्कन प्रवासी इब्ज बतुता यांने लिहिलेले 'किताब-उल-रहेला', पर्शियन वकिल अब्दुर रझाक, फ्रॉन्सचा प्रवासी जॉन ऑफ ऑटो कोर्विनो मार्को पोलो, निकोलो कोटी, रशियन व्यापारी अयर्निसन निकीतीन व इटलीया लुडोव्होको दी वथेगा इत्यादी. पोर्तुगालचा बार्बोसा व डोमिगोज पीस, इंग्लंडमधून आलेले कॅप्टन हॉकीन्स, सर थॉमस रो, फ्रान्समधून आलेला फ्रान्सिस बर्नियर, थेवेनॉट, अँबे कॅरे, ड्रेवेनिथर फ्रॉन्सिस मॉटिन व जॉन फ्रायर इत्यादीची प्रवास वर्णने मध्ययुगीन भारताच्या संदर्भात बहुमोल माहिती देतात. या प्रवास वर्णनामध्ये त्यांची भाषिक अडचण असो अथवा त्यांचा

भारताकडे पाहण्याचा दृष्टीकोण असो काही प्रमाणात चूकीची माहितीही आलेली दिसते. त्या संदर्भात इतिहास अभ्यासकानी ती माहिती तपासून घेतली पाहिजे.

५) जमाखर्चाच्या नोंदी :

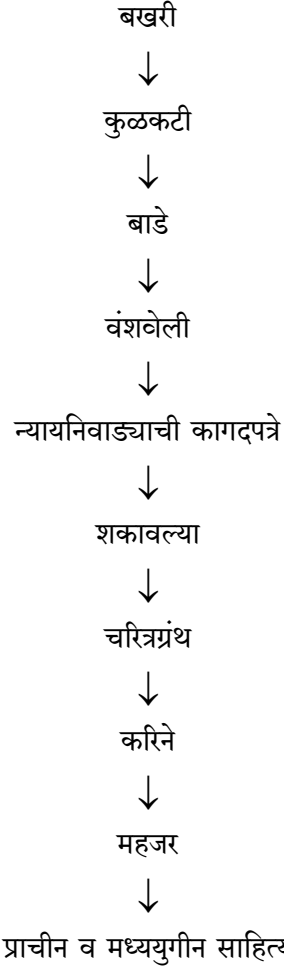
कोणत्याही राजवटीतील व प्रशासनातील जमाखर्च हा इतिहासलेखन शास्त्राच्या दृष्टीकोणातून अत्यंत महत्वाचा पुरावा मानला जातो. जमाखर्चाच्या नोंदी म्हणजे त्या राज्याचा आर्थिक आरसा मानल्या जातात. याच्या माध्यमातून उत्पन्नाच्या बाजू व खर्चाच्या बाजू या संदर्भात माहिती मिळते. पेशवेकालीन जमाखर्चाच्या नोंदीवरून पेशवे श्रावणमासामध्ये किती मोठ्या प्रमाणात ब्राह्मणांना दान व ब्राह्मण भोजन करत होते यावर प्रकाश पडतो. मुघलकालीन जमाखर्चाच्या नोंदीवरून थॉमस एडवर्ड यांने "Revenue Resources of the Mughal empire from 1593 to 1707" हा उत्कृष्ट ग्रंथ लिहिलेला आहे.

ब) दुय्यम संदर्भ साधने :

इतिहासलेखनास सोपस्करण यावा व संदर्भसाधनांची उपयुक्तता आधोरेखित करण्याच्या दृष्टीने इतिहासाच्या साधनांचे प्राथमिक व दुय्यम अशा दोन प्रमुख विभागात वर्गीकरण केले जाते. यामध्ये 'प्राथमिक' म्हणजे अधिक दर्जेदार व 'दुय्यम' साधनांनाही महत्त्व आहे. 'दुय्यम' हा शब्द त्या साधनाचे मुल्य अथवा दर्जा दर्शवित नाही. परंतु ज्यांनी ती घटना पाहिलेली असते त्यांनी ती काही काळाने दुसऱ्याला सांगितलेली असते व त्यांनी त्या घटनेचा वृत्तांत लिहून ठेवलेला असतो. म्हणजेच त्या घटनेचा लेखनकर्ता प्रत्यक्ष साक्षीदार नसतो, परंतु त्यांने ती लिहून ठेवलेली असते. एखादी घटना घडून गेल्यानंतर काही काळानंतर स्मृतीच्या आधारे लिखाण केलेले असते त्यामुळे त्यात चूका होण्याची बरीच शक्यता असते. एखाद्या व्यक्तीची स्मरणशक्ती कितीही चांगली असली तरी 'केवळ ऐकीव माहितीच्या आधारे केलेल्या लिखाणात ती पूर्णपणे जशीची तशी सत्यता येण्याची शक्यता फारच कमी असते. यामुळे या लिखित साधनाला दुय्यम संदर्भ साधन असे म्हटले जाते'.

वास्तविक पाहता प्राथमिक साधनावरच दुय्यम साधने अवलंबून असतात. त्यामुळे दर्जाच्या दृष्टीकोणातून ती दुय्यम ठरत असली तरी त्याचीही विश्वासाहता प्राथमिक साधनांच्या सारखीच असते. कीथ जेन्किन्स दुय्यम संदर्भ साधना संदर्भात असे म्हणतात की, "दुय्यम साधनातुन कधी-कधी इतकी मूळ स्वरूपाची माहिती मिळते की त्यामुळे प्राथमिक व मूळ साधनामधील भेद गळून पडतो" ऑर्थर मार्विक यांनीही दुय्यम संदर्भ साधनांची समर्पकता स्पष्ट करताना म्हटले आहे की, "प्राथमिक साधन हा कच्चा माल असून तो सामान्य वाचकापेक्षा संशोधकाला अधिक मोलाचा असतो; दुय्यम साधन हे मूळ साधनावर आधारलेले असले तरी असे ग्रंथ सुसंगत माहिती देणारे असल्यामुळे, बुद्धिमान, सामान्य वाचकाला तसेच संशोधकालाही मोलाचे ठरतात."

दुय्यम संदर्भ साधनांचे प्रकार :

वरील साधनांना दुय्यम साधने म्हणण्याची प्रमुख दोन कारणे आहेत.

१. दुय्यम साधनांच्या मधून संबधित लेखकाने स्वतःचे मत मांडले असण्याची शक्यता असते.
२. संशोधकाने वापरलेल्या मूळ साधनांच्या अर्थ आपल्या मतानुसार व विचार सरणीनुसार लावण्याची शक्यता असते.

दुय्यम संदर्भ साधने जरी दर्जने दुय्यम असली तरीही त्यांचे इतिहास लेखनामध्ये महत्व हे आहेच. ते पुढील प्रमाणे

१. अभ्यास विषयाचे साकल्याने ज्ञान होण्यासाठी व विषयाची प्राथमिक चौकट तयार करण्यासाठी
२. अशा संदर्भ साधनापासून संदर्भ ग्रंथाची यादी तयार करणे सोपे जाते.

३. आपल्या विषयाला अनुकूल आशा अवतरणासाठी व उपलब्ध माहितीत असलेल्या उणिवांची पूर्तता करण्यासाठी संशोधकास एखाद्या विषयावर नव्याने भाष्य करण्यासाठी अथवा नव्याने कारणमीमांसा करण्यासाठी दुय्यम साधनाचा उपयोग अधिक प्रमाणात होतो. प्रा. गॉसचॉक यांनी दुय्यम साधने शास्त्रीय परीक्षणावर टिकली पाहिजेत असे मत व्यक्त केले आहे व दुय्यम संदर्भ साधनाबाबत संशोधकाने खालील बाबीचा विचार करण्यावर भर दिलेला आहे.
१. त्यामध्ये संबंधित विषयाला अनुसरून माहिती असणे आवश्यक आहे.
२. दुय्यम साधनांच्या माध्यमातून प्राथमिक साधनांतील वस्तूनिष्ठतेचा पडताळा टीकात्मक पध्दतीने सिध्द झाला पाहिजे.
३. दुय्यम साधने प्राथमिक साधनांना पूरक असली पाहिजे.

प्राथमिक साधनांचे न पटविलेले संदर्भरहित निर्देश ज्ञानात भर न घालता संभ्रम निर्माण करतात. तर दुय्यम ग्रंथातील एखादाच समर्पक पुरावा लिखाणाला नवी दिशा देण्यास उपयुक्त ठरतो. त्यामुळे कोणत्याही साधनांचा कसा व किती वापर करावयाचा हे संशोधकाने ठरवायचे असते. कारण प्रा. एडवर्ड कार यांनी आपल्या 'What Is History' या ग्रंथात म्हटल्याप्रमाणे "घटिते स्वतः बोलत नाहीत, तर त्यांना बोलते करणारा इतिहासकार असतो" त्यामुळे मूळ साधनांच्यावर लिहिलेले ग्रंथ कितीही विद्वतापूर्ण असले तरी ते दुय्यम साधनच मानले जाते. उदा. सर जदुनाथ सरकार, डॉ. एस. आर. शर्मा, प्रो. इरफान हबीब, डॉ. एस. एन. सेन व डॉ. अ. श. कुलकर्णी यांच्या सारख्या प्रज्ञावंत संशोधकांनी प्राथमिक अस्सल साधनांच्यावर आधारीत ग्रंथ दुय्यम संदर्भ साधनच मानले जाते.

१) बखरी :

बखर हा एक वाङ्मय प्रकार मानला जातो, त्यामुळे बखरीला दुय्यम संदर्भ साधन म्हणून गणले जाते. म्हणजे गद्यात लिहिलेला ऐतिहासिक वृत्तांत असतो की ज्यामध्ये वीर पुरुषांचा गौरव सांगणारा इतिहास असतो शिवाय करीना, हकीकत, कैफियत, आत्मवृत्त व ऐतिहासिक घटनांच्या संदर्भातील अख्यायिकांचा अंतर्भाव असतो. वि. का. राजवाडे यांनी मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने खंड ४ बखरीचे वर्गीकरण तीन प्रकारात केलेले आहे.

१. समकालीन बखरी :

विश्वसनीयतेच्या संदर्भात या प्रकारातील बखरीना इतिहास लेखनात महत्वाचे स्थान आहे. परंतु या विश्वसनीयतेलाही काही मर्यादा असतात. अस्सल कागदपत्रांच्या अभावी या बखरीवरं विश्वास ठेवण्यास हरकत नाही. उदा. कृष्णाजी अनंत सभासदकृत-शिवछत्रपतीचे चरित्र (सभासद बखर १६९७) चित्रगुप्तकृत - शिवाजी महाराजांची बखर (चित्रगुप्त बखर १७५९) खर्ज्याच्या स्वारीला बखर, ९१ कलमीची (१७०२) इत्यादी.

२. कर्णोपकर्णी ऐकलेल्या हकीकतीची बाडे :

या प्रकारातील बखरीचे लिखाण ऐकीव व सांगीवाणीच्या माहितीवर आधारित असते. उदा. पेशव्याची बखर, (१८१८) गायकवाडांची हकीकत, गोविंदपंत बुंदेल्याची बखर (१८१८)

३. पूर्वीच्या जून्या टिपणीची बखर :

या प्रकारच्या बखरीतील लिखाण पूर्वीच्या जून्या बखरीतील व टिपणातील माहिती जशीच्या तशी किंवा थोडेफार बदल करून लिहिलेली असते. उदा. चिटणीसकृत शिवछत्रपतीचे सप्त प्रकरणात्मक चरित्र (चिटणीसबखर-१८१०) शिवदिग्विजय (१८१९) श्री शिवप्रताप (१८२९) इत्यादी.

याशिवाय बखरीची ऐतिहासिक कालखंडाच्या दृष्टीने देखील वर्गवारी केली जाते.

१. शिवपूर्वकालीन बखरी उदा. सिंधवादी यादवाच्या बखरी, हेमाडपंती बखरी, राज्यतागडीची बखर
२. शिवकालीन बखरी उदा. सभासद बखर
३. पेशवेकालीन बखरी उदा. पेशव्यांची बखर, पानिपत बखर

बखरी इतिहासलेखनासाठी दुय्यम प्रकारचे संदर्भ साधन जरी असले तरी बखरीचे लिखाण घटना घडून गेल्यानंतर अनेक वर्षांनी केलेले आहे. परंपरागत पध्दतीने आलेल्या माहितीचा समावेश बखरीमध्ये समाविष्ट असल्याने बखरी माहितीवर किती विश्वास ठेवायचा हे संशोधकाने निश्चित केले पाहिजे. कारण बखरीमध्ये खालील प्रकारच्या उणीव आढळतात.

१. बखरकारांनी फक्त परंपरेने आलेली माहिती संकलीत करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.
२. बखरकारांनी कोणतेही अस्सल साधन पाहिलेले दिसत नाही.
३. बखरीतील विवेचन पध्दती ही पौराणिक स्वरूपाची आहे.
४. अतिशयोक्तीची पुराण परंपरा बखरकारांनी पुढे चालवलेली दिसते.
५. बखरीमध्ये प्रामुख्याने चरित्रलेखन व प्रसंगवर्णनावर भर दिलेला दिसतो.
६. बखरकारांनी काळ, व्यक्ती व स्थळ यांचा विपर्यास केलेला आहे..

बखरीच्या संदर्भात वि. का. राजवाडे म्हणतात, की, “बखरी बऱ्याच विश्वसनीय असतात असे जरी म्हटले असते, तरी त्यांच्या विश्वसनीयतेला काही मर्यादाही आहेत. अस्सल कागदपत्रे मिळाली असता यातील खुलासेवार मजकुरात वरील तफावत दिसून येते असे आढळून आले आहे. तरी अस्सल कागदपत्रांच्या अभावी या बखरीवर बराच विश्वास ठेवण्यास हरकत नाही.”

२) कुळवटी :

कुळकटी म्हणजे कुलांचा किंवा घराण्यांचा इतिहास होय. मध्ययुगीन कालखंडात कुळांचा इतिहास लिहिण्याची प्रथा होती. अनेक कुळांचा इतिहास त्या काळात लिहिला गेलेला आहे. या कुळकटीचा उपयोग

इतिहास लेखनासाठी होतो. कुळकटीच्या माध्यमातून कुळाचा विस्तार कसा झाला. नाते संबंध कोणाशी आले, त्या कुळाची घसरण कोणत्या कारणामुळे झाली इत्यादी माहिती यामधून प्राप्त होते कुळकटीच्या माध्यमातून तत्कालीन सामाजिक व धार्मिक विषयावर देखील प्रकाश टाकण्यास मदत होते. म्हणून बखरीपेक्षा कुळकटी अधिक प्रमाणात ग्राह्य मानली जाते. आठवले, गोखले, घोरपडे, पटवर्धन, गुणे, हिंगणे, पेठे, चंद्रचूड, रास्ते व पुरंदरे इत्यादी घराण्याच्या कुळकटी प्रकाशित झालेल्या आहेत. कुळकटी इतिहास प्रसिध्द घराण्यांपुरत्याच मर्यादीत आहेत. त्यामुळे सर्वसामान्य घराण्यावर यातून काहीही प्रकाश पडत नाही.

३) बाडे :

एखाद्या कुटूंबाशी हस्तलिखित स्वरूपात लिहून ठेवलेली माहिती म्हणजे बाड होय. मध्यकाळात छापण्याची कला अस्तित्वात नसल्याने महत्वाच्या कागदपत्रांच्या नक्कला करून त्या सांभाळून ठेवल्या जात. अशा कागदपत्रांना बाड अथवा बाडे असे म्हणतात. बाडाच्या माध्यमातून देवादिक, राजे, बादशाहा यांच्या कारकीर्दीची कालगणती, निवडक ऐतिहासिक प्रसंग तिथी, शके संबंधी माहिती मिळते. दुय्यम स्वरूपातील या साधनाचा वापर करून ऐतिहासिक घराण्यावर, त्या घराण्यातील पराक्रमी व्यक्तीच्या चरित्रावर व समकालीन सत्ताधिकांच्यावर प्रकाश टाकण्यास मदत होते.

४) वंशवेल - वंशावळी :

कुळकटीप्रमाणेच ऐतिहासिक घराण्यांचा वंशवृक्ष तयार करण्याची प्रथा मध्ययुगीन काळात अस्तित्वात होती. एखाद्या वृक्षाचे वंशवेलीचा क्रम डावीकडून उजवीकडे लिहिण्याचा असतो. परंतु शिवकालीन बऱ्याच वंशवेली उजवीकडून डावीकडे लिहिलेल्या आढळतात. मोठमोठ्या नामांकित घराण्यांच्या वंशावळीना अगदी ब्रह्मापासून सुरुवात केलेल्या आढळतात. यामधील पहिला क्रम हा पुराणावरून घेतलेला असतो. वंशवेलीतून प्रत्येक व्यक्तीची किंवा त्यातील मुख्य व कर्तृत्वान व्यक्तीचा जन्म किंवा मृत्यूच्या तारखा देण्यात येत असत. अनेक उदाहरणामध्ये वंशावळी अपूर्ण असलेल्या दिसतात. वंशवेलीचा अभ्यास करून एखाद्या घराण्याचा विस्तार कुठपर्यंत झालेला होता किंवा त्या घराण्यातील व्यक्ती कोणत्या व्यक्तीस अथवा राजास समकालीन होती. यावर प्रकाश टाकता येतो. वंशवेलीवरून समकालीन व्यक्तीचा अभ्यास करून तत्कालीन राजकीय, सामाजिक परिस्थितीवर प्रकाश टाकता येतो. गो. स. सरदेसाई यांनी मुसलमान रियासतीचे दोन खंड व मराठी रियासतीचे ८ खंड यामध्ये खूप मोठ्या संख्येने विविध घराण्यांच्या वंशवेली दिलेल्या आहेत.

५) न्याय निवाड्याची कागदपत्रे :

करीने, महजर, तकरीरा व पुरशिसे इत्यादी साधने न्याय मिळविण्याच्या अथवा देण्याच्या उद्देशाने तयार केलेली असतात. यातील मजकूर साधार लिहिण्याची खबरदारी घेतलेली दिसते. यामधील मजकुराची कालमर्यादा ही अनेक वर्षांची अगर अनेक पिढ्यांची असू शकते त्यामुळे यातून प्राथमिक किंवा संपूर्ण व एकत्रित माहिती मिळेलच असे मात्र नाही. न्यायनिवाड्या संदर्भात करीने व महजर मधून न्याय व्यवस्थेसंबंधी माहिती मिळते.

अ) करीने :

एखाद्या घराण्याच्या मालकीच्या जमीनीबद्दलची किंवा वतनाबद्दल माहिती देणारी कागदपत्रे म्हणजे 'करीने' होय. करीन्यामध्ये जी माहिती दिलेली असेल त्यांच्या खरे-खोटेपणाबद्दल पंचायतीमध्ये कागदपत्रे दाखल करित. करीना सादर केल्यानंतर कामदार किंवा गोतपंचायत एकत्र बसून चौकशी करित व नंतर करीन्याचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे आधीच्या पिढीने जसे सादर केलेले असेल त्याची नक्कल करून ती माहिती जशीच्या तशी सादर केली जात असे करीन्यामधून तत्कालीन जमिनी संदर्भात माहिती मिळवण्यास मदत होते. जमिनचे क्षेत्र, वर्गवारी, महसूल आकारणी, जमीन धारणेचा प्रकार इत्यादी संबंधीवर प्रकाश टाकण्यास 'करीने' महत्वाचे साधन ठरतात.

ब) महजर :

महजर म्हणजे न्याय निवाड्याची कागदपत्रे, गोतसभेत न्यायनिवाड्या संदर्भात झालेली चर्चा व गोतसभेच्या अधिकाऱ्यांनी दिलेला निर्णय यासंबंधीची माहिती व त्यासंबंधीचे साक्षीदार, अधिकारी यांच्या सहा व हुद्याची नोंद असलेल्या कागदपत्राची नक्कल महजर मध्ये असते. गोतसभेत चर्चा होऊन त्यांची नोंद महजर मध्ये केली जात व महजरमध्ये नोंद झाली म्हणजे वाद संपला असे म्हणत. एखाद्या न्यायनिवाड्यासंदर्भात जो साक्षी पुरावा सादर केला जात असे. अशा कागदपत्रातून मध्ययुगीन न्यायव्यवस्थेवर, न्यायनिवाड्याची पध्दत, न्याय देणाऱ्याचा हुद्दा व न्यायनिवाड्याचे स्वरूप यावर प्रकाश टाकण्यात मदत होते. गणेश चिमणाजी वाड यांनी न्यायदान विषयक जे निवाडे संपादीत केलेले आहेत. (वाड डायरी, १३ वा खंड)

६) शकावल्या :

शकावल्यामध्ये एखाद्या महत्वाच्या घराण्या संदर्भात घडलेल्या घडामोडीची तिथी, वार, शके यानुसार नोंद केलेली असते. यालाच जंत्री किंवा शकावली असे म्हणतात. एखाद्या घराण्यासंदर्भात किंवा व्यक्ती चरित्रा संदर्भात महत्वाची माहिती यामधून मिळते. शकावल्याचे प्रमुख दोन प्रकार पडतात.

१. पौराणिक परंपरेचा प्रभाव असलेल्या शकावल्या.
२. राजकीय घडामोडी संदर्भातील शकावल्या.

याशिवाय कालखंडानुसार देखील शकावल्यांचे दोन प्रकारात विभाजन केले जाते.

१. शिवकालीन शकावल्या
२. शाहू छत्रपतीच्या बाजूच्या शकावल्या.

शकावल्यांच्यामध्ये दररोजच्या खर्चापासून ते राज्यव्यवस्थेपर्यंत अनेक गोष्टीचा उल्लेख असतो. मराठाकालीन अनेक शकावल्या आज उपलब्ध आहेत. यामध्ये जेथे शकावली, शिवापूर दमरातील शकावली, व सहा कलमी शिवापूरकर देशपांडे बखरीतील शकावली, गदाधर प्रल्हाद शकावली, घोडेगावकर व सहा कलमी शकावली या शकावल्या नसून ती टिपणे आहेत. जेथे शकावली भारत इतिहास संशोधन मंडळाच्या चतुर्थ अहवालात प्रसिध्द केलेली आहे. जेथे शकावली सर नदुनाथ सरकार यांनी इंग्रजीत

भाषांतरीत केलेली आहे. शकावल्यांची वर्णन पध्दती पौराणिक कथेसारखी असते संशोधकाने यांचा वापर जपून केल्यास उत्कृष्ट स्वरूपाचे संशोधन होण्यास मदत होते.

७) चरित्र ग्रंथ :

इतिहासलेखनात चरित्र ग्रंथ दुय्यम संदर्भ साधन म्हणून वापरले जातात. चरित्रग्रंथ एखादी व्यक्ती जीवंत असताना किंवा त्यांच्या मृत्यू नंतर लगेच लिहिलेले असतात. चरित्रग्रंथ आत्मचरित्रापेक्षा वेगळे असतात. आत्मचरित्र ही स्वतः लिहिलेले असतात व चरित्रग्रंथ हे दुसऱ्या व्यक्तीनी लिहिलेले असतात. प्राचीन कालखंडात चरित्र लेखनांची परंपरा आपल्याकडे फारसी प्रचलित नव्हती. विशाखा दत्ताने रचलेले 'बुध्दचरित्र' बाणभट्टाचे 'हर्षचरित्र' पहावयास मिळतात. मध्यपूर्व व मध्ययुगीन कालखंडात अरबी, तुर्की, फार्सी भाषेत चरित्र ग्रंथ लिहिले गेले. उदा. तारीखे रशीदी, हुमायुनामा, अकबरनामा, शहाजानांमा, परमानंदाचे शिवभारत, मराठा काळात लिहिलेल्या अनेक प्रकारच्या बखरी हे एक प्रकारचे चरित्रग्रंथच आहेत. आधुनिक काळात अनेक व्यक्तींवर हजारो चरित्र ग्रंथ समकालीनानी लिहिले आहेत. उदा. डॉ. बी. आर. आंबेडकरांचे चरित्र.

८) प्राचीन व मध्ययुगीन वाङ्मय साहित्य :

भारतातील विविध राजघराण्यातील सत्ताधिकांनी प्राचीन काळापासून अनेक विद्वानांना व साहित्यिकांना राजाश्रय दिलेला दिसतो. या विद्वानांनी संस्कृत, प्राकृत, मराठी, हिंदी, कन्नड, तेलगु, तामिळ अशा अनेक भाषामध्ये विविध प्रकारची काव्ये, कथा, नाटके, कादंबऱ्या इत्यादी लेखन केले. या वाङ्मयीन अभिव्यक्तीच्या मांडणीवर अथवा वर्णनावर तत्कालीन समाजाचा प्रभाव पडलेला दिसतो. उदा. विशाखा दत्ताचे 'मुद्राराक्षस' व 'देवीचंद्रगुप्तम' भासाचे 'स्वप्नवासवदस्त', कालिदासाचे 'मालविकाग्निमित्र', श्रीहर्षाचे 'रत्नावली' व 'प्रियदर्शिका' ही नाटके इतिहासाचे साधन म्हणून महत्त्वाचे आहे. दक्षिण भारताच्या इतिहासाला उपयुक्त ठरणारे तमिळ साहित्य की जे 'संगम साहित्य' म्हणून ओळखले जाते. पांड्य, चोल, चेर इत्यादी राजवटीच्या कालखंडातील आदान गुरु, कुरदोगे, परिपाडल, रेगुत्तर, भट्टीरण, पदीदुयन्तु, कलितोगे व पुरूनारुल इत्यादी आठ संग्रहाचा समावेश आहे. याशिवाय 'इलोगो' या कवीने लिहिलेले 'शिलपादीकारम' हे महाकाव्य, याशिवाय संगम साहित्यामधील 'मणिमेखला' हे महाकाव्य, व 'जीवकचिंतामणी' इत्यादी संगम साहित्यातील शेवटी दिलेल्या टिपणीवरून त्या काळातील राजांच्या वंशावळीवर प्रकाश टाकता येतो. या साहित्याच्या मदतीने दक्षिण भारतातील प्रशासन व्यवस्थेवर प्रकाश टाकता येतो. या काळातील युध्दपध्दती, करपध्दती, अन्नधान्य, शेती, व्यापार, उद्योग चलन व्यवस्था इत्यादी संबंधी माहिती मिळते.

मध्ययुगीन कालखंडातीलही ललित साहित्य उपलब्ध आहे. अकबरांच्या दरबारातील महेश ठाकूर यांचे 'अर्वदेशवृत्तांत', पद्मसुंदरचे 'अकबरशाही शृंगार', 'दर्पण', देविमल यांचे 'हिरा सौभाग्य', जगन्नाथ पंडिताचे 'जगदाधारण', 'भामिनी विलास', 'राजागंगाधर' इत्यादी काव्ये. याशिवाय मुघल काळातील हिंदी, बंगाली,

ओरिसा, गुजराती या भाषेतील अनेक प्रकारचे वाङ्मय उपलब्ध आहे. या साहित्यामधून तत्कालीन राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनावर प्रकाश टाकण्यास मदत होते.

ब) पुरातत्वीय साधने :

लिखित साधनांच्या बरोबर शिलालेख, ताम्रपट, स्तंभालेख, नाणी, मूर्ती, भांडी, चित्रे, इमारतीचे अवशेष व भिंतीचित्रे यासारखी भौतिक साधने इतिहासलेखणासाठी उपयुक्त ठरतात. संस्कृतीच्या या विविध साधनांच्यावरून सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक व राजकीय परिस्थितीवर प्रकाश टाकता येतो. १८ व्या शतकात सर विल्यम जोन्स यांनी भारतात पुराणवस्तू संशोधनाची सुरुवात करून संशोधकांना इतिहासाचा अमूल्य ठेवा उपलब्ध करून दिला. लिखित साधनांच्या तुलनेने पुरातत्वीय साधने तुलनेने कमी आढळतात. हे जरी खरे असले तरी ही साधने वाङ्मयीन साधनापेक्षाही विश्वासाह असतात आणि आहेत. या साधनांमधून प्राप्त झालेली माहिती वस्तुनिष्ठ असल्याने याच्या मदतीने इतिहासाचे विश्लेषण करणे सोपे जाते. या कालखंडातील शिलालेख, ताम्रपट, नाणी, राजवाडे व गढ्या, किल्ले, शस्त्रास्त्रे, वस्त्रे, अलंकार, चित्रे, नकाशे व काष्ठशिल्प इत्यादींचा प्रामुख्याने पुरातत्वीय साधनांमध्ये समावेश होतो.

इतिहासलेखनासाठी अलिखित म्हणजे पुरातत्वीय साधनांना पुरावा म्हणून विशेष महत्वाचे स्थान आहे. कारण लिखित साधनांच्यामध्ये फेरफार अथवा बदल केला जावू शकतो. मात्र पुरातत्वीय साधनांमध्ये ते शक्य नसते. लिखित साधनांच्या प्रमाणे ही साधने जरी बोलकी नसली तरी लिखित साधनांच्यामध्ये जी पोकळी किंवा उणीव राहिलेली असते ती भरून काढण्यासाठी अथवा ज्या काळातील अथवा घटनेशी संबंधीत लिखित साधने उपलब्ध होवू शकत नाहीत त्यावर प्रकाश टाकण्यासाठी पुरातत्वीय साधने विशेष महत्वाची असतात. समकालीन घटना व वाटचालीचा तो पुरावा असतो.

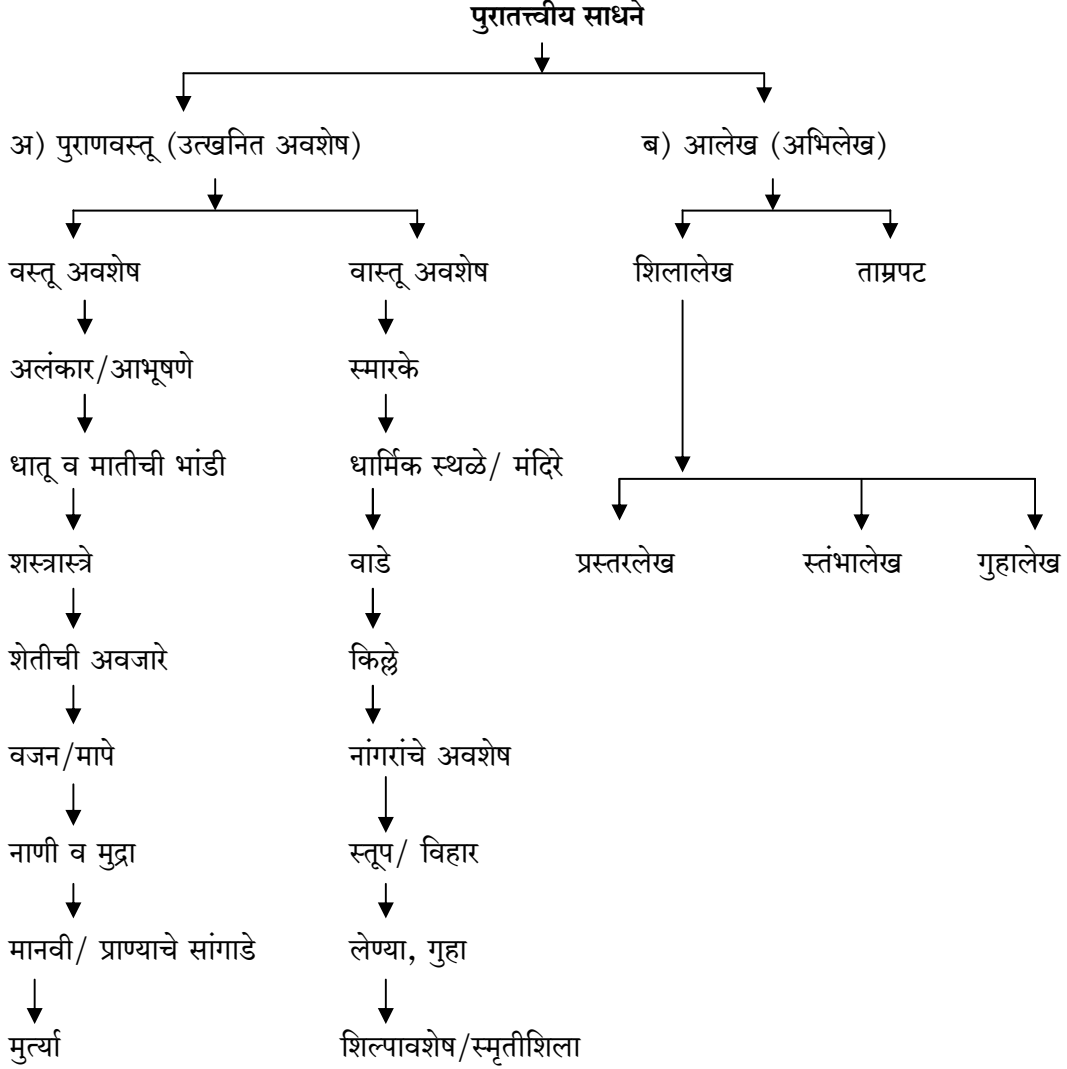
इतिहासपूर्व व प्रागैतिहासिक कालखंडाच्या संदर्भात पुरातत्वीय साधने महत्वाची ठरतात. या पुरातत्वीय साधनांना 'भौतिक' साधने असेही संबोधले जाते. पुरातत्वीय साधने प्रत्यक्ष घटना स्थळावर किंवा विविध ठिकाणच्या संग्रहालयांमध्ये संवर्धित केलेली आपणास पहावयास मिळतात. पुरातत्वीय साधने समकालीन असल्याने ती अधिक विश्वसनीय व उपयुक्त मानली जातात. उत्खननात सापडणारे अवशेष एखादी वस्ती, गाव, नगर, किल्ल्याचे अवशेष, मंदिराचे अवशेष इत्यादी स्वरूपातील असतात. पुरातत्वीय साधने म्हणजे पुरावे एकतर जमिनीवर उपलब्ध असतात अथवा जमिनीच्या खाली गाडलेल्या अवस्थेत असतात आणि ते उत्खननात सापडतात. याशिवाय नदीच्या पात्रात अथवा नदीच्या खोऱ्यातदेखील पुरातत्वीय अवशेष सापडतात. अशा अवशेषांचा अभ्यास पुरातत्वशास्त्रात केला जातो

ब) पुरातत्वीय साधनांचे प्रामुख्याने दोन प्रकारात वर्गीकरण केले जाते

अ) पुरातत्वीय वस्तू:

ब) पुरातत्वीय वास्तू:

अभ्यासाच्या दृष्टीकोणातून जरी वरीलप्रमाणे दोन प्रकारात वर्गीकरण केले जात असले तरी खालील प्रमाणे पुरातत्वीय साधने आढळून येतात.

पुरातत्वीय वस्तू अथवा वास्तूच्या स्वरूपात जी साधने उपलब्ध होतात त्याच्यामधून इतिहासाच्या पाऊलखुणा आढळतात. या वस्तू अथवा वास्तूच्या माध्यमातून अभ्यासकास तत्कालीन सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, आर्थिक व राजकीय परिस्थितीवर प्रकाश टाकणे शक्य होते. यामधील काही प्रमुख साधनाचा या ठिकाणी अभ्यास करावयाचा आहे.

१) पुराणवस्तू/उत्खनित अवशेष :

मानवी संस्कृती व मानवी विकासाचे भूतकालीन अवशेष असतात त्याला उत्खनित अवशेष असे म्हणतात. मानवी जीवनातील विविध प्रकारच्या नित्योपयोगाच्या वस्तू म्हणजे गतकालीन समाज जीवनाचा

एकप्रकारे आरसा असतो. ज्या वस्तूच्या माध्यमातून समकालीन सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक जीवनाचे चित्र प्रतिबिंबित झालेले असते. ज्या ठिकाणी उत्खनन होते त्या उत्खननामध्ये तत्कालिन संस्कृती अथवा वसाहतीचे विविध थर आढळतात. या थरांच्यामध्ये विविध प्रकारच्या मानवी वापरातील वस्तू आढळतात. यामध्ये भांडी, खापरे, अलंकार, शस्त्रास्त्रे, खेळणी, मणी, कलाकुसरीच्या वस्तू, मानवी सांगाडे, विविध प्राण्याचे सांगाडे, धार्मिक साहित्य, मूर्त्या अशा कितीतरी प्राप्त वस्तूच्यावरून त्या थरांचा कालखंड निश्चित करता येतो. तत्कालीन संस्कृतीचे आकलन होण्यास मदत होते. उत्खननात प्राप्त मानवी व प्राण्याचे सांगाडे यावर रासायनिक प्रक्रिया कार्बन १४ व रेडिओ कार्बन रासायनिक प्रक्रिया करून त्यांचा काळ, वय, वंश त्यांच्या मृत्यूचे कारण, प्राण्याचे प्रकार इत्यादी अक्यात होण्यास मदत होते.

उत्खनीत अवशेषामध्ये प्राप्त झालेली मातीची भांडी अथवा खापरे अतिशय महत्वाची असतात. असे म्हटले जाते की, मातीची खापरे ही पुरातत्व विद्येची मुळाक्षरे आहेत. मातीची भांडी मानव हजारो वर्षांपासून वापरत आहे, परंतु ते बनविण्याचे तंत्रज्ञान प्रत्येक देशात वेगवेगळे असलेले आढळते. या मातीच्या भांड्यावरून व त्यावरील चित्रकलाकृतीवरून तत्कालीन मानवी संस्कृती, जीवनमान, व्यवसाय, कलात्मक जीवन, इत्यादी प्रकाश पडतो.

शेतीची अवजारे, शिकारीसाठी वापरली जाणारी हत्यारे व युद्धातील विविध शस्त्रास्त्रे यावरून तत्कालिन कृषक जीवन कशाप्रकारे होते, तो कशाप्रकारची शेती करित असावा किंवा शेतीचे तंत्रज्ञान काय असावे या संबंधी माहिती मिळते. शिकारीच्या हत्यारावरून आदिम अवस्थेपासून मानवी जीवनात झालेला बदल शिकारीच्या पध्दती व हत्यारावरून तो कशाप्रकारे व कोणत्या प्राण्याची शिकार करित असावा या संबंधी माहिती मिळते. विविध प्रकारची हत्यारे व शस्त्रास्त्रामधून धातू व तंत्रज्ञानात झालेला बदल अभ्यासण्यास मदत होते.

उत्खनीत अवशेषामध्ये दैनंदिन वापरातल्या असंख्य वस्तू प्राप्त होतात. यामध्ये सौंदर्य प्रसाधने, धान्याचे कण, बांगड्या, अलंकार, खेळणी इत्यादी स्वरूपाच्या अनेक वस्तू आढळून येतात. दैनंदिन वापरातल्या वस्तूतून सामान्य माणसाचा इतिहास रेखाटला जाऊ शकतो. सामान्य माणसापासून ते राजे-रजवाड्यापर्यंतच्या वस्तू उत्खननातून प्राप्त होतात. मुलाच्या खेळण्यावरून तत्कालीन दळणवळणाच्या साधनाची कल्पना येवू शकते. विविध प्रकारच्या अलंकारातून त्या-त्या काळातील कलात्मकता कळते, शिवाय ते अलंकार विशिष्ट काळाचा निर्देश करणारे असतात. कारण कलाकुसरीचाही विशिष्ट काळातील एक पोत असतो, यामधून तत्कालिन सांस्कृतिक इतिहास कळतो.

२) वास्तू अवशेष :

प्राचीन काळापासून भारतामध्ये विविध प्रकारचे स्थापत्य विकसित झालेले दिसते. हजारो वर्षांच्या वाटचालीतले हे स्थापत्य अवशेष आज उद्ध्वस्त अवस्थेत कोणवा क्वचित प्रसंगी सुस्थित आढळतात. स्तूप, विहार, लेणी. मंदिरे, नगरे, मशिदी, किल्ले, राजवाडे, वाडे, गढया इत्यादी अवशेष काळाच्या ओघात नामशेष झाले किंवा गाडले गेले अथवा परकीय आक्रमणामुळे व पर्यावरणीय आपत्तीमुळे उद्ध्वस्त झाले.

भारतात विविध ठिकाणी उत्खनने झालेली आहेत. तक्षशिला, कालीबंगल, नालंदा, लोथल, नागार्जुन का माम तर जो दायमाबाद इत्यादी ठिकाणांमधून प्राचीन संस्कृतिचे वास्तू अवशेष प्राप्त झालेले आहेत.

भारतातील विविध स्थापत्य कलांचा विकास लेण्यामधून झाला. बिहार, चैत्यगृहे, गुहा मंदिर हे लेण्याचे उपप्रकार आहेत. अजिंठा, वेरूळ, कार्ले, भाजे, पितळखोरे, नाशिक, धारापुरी, औरंगाबाद, बाधा, बादामी, उदयगिरी, हातिगुंफा इत्यादी असंख्य लेण्या आज अस्तित्वात आहेत. विविध कालखंडातील राजघराण्यांच्या राजाश्रयाने निर्माण झालेल्या लेण्या व बिहार यांच्यावर त्या-त्या राजाने ज्या धर्माला राजमान्यता दिली त्याचा प्रभाव आढळतो. लुबिणी, राजगृह, कुशिनगर, श्रावस्ती, वैशाली, गया, सारनाथ, नालंदा, साची, भारहूत व अमरावती इत्यादी ठिकाणचे स्तूप बौद्ध धर्माबद्दलची माहिती देतात. प्राचीन गुहा शिल्पातून मंदिरस्थापत्यशैलीचा उदय झाला व त्यानंतर मोठ्या संख्येने विविध पंथीयांची व धर्माची मंदिरे बांधण्यात आली. ऐहोळ, पट्टडकल, वेरूळ इत्यादी ठिकाणची मंदिरे भारतातील अतिप्राचीन मंदिरे मानली जातात. गुप्त काळाच्या नंतर भारतात मंदिराच्या संख्येत लक्षणीय वाढ झालेली दिसते. गुप्त, प्रतिहार, पाल, चालुक्य, राष्ट्रकूट, पल्लव, चोल, पांड्य, यादव व होयसळ इत्यादी राज्यकर्त्यांच्या काळात मंदिर स्थापनेस चालना मिळाली. हेमाडपंथी, ओडिसी, द्रविडी शैलीची मंदिरे या काळात अस्तित्वात आली. या मंदिरांच्यामधून धार्मिक इतिहासबरोबर स्थापत्य कलेचा अभ्यास करण्यास हे महत्त्वाचे साधन आहे. प्राचीन भारतीय कलावस्तू किंवा वास्तुशिल्पे ही प्रामुख्याने धार्मिक स्वरूपाची होती. धर्म किंवा धर्मोपदेशक हे समाजाचे आधारस्तंभ मानले गेलेले असल्याने एखाद्या विशिष्ट काळात ज्या धर्माचे प्राबल्य असेल त्याला त्या पंथाचे नाव देण्याची प्रथा सुरु झाली. यातून बौद्ध, जैन, शैव, वैष्णव, शाक्त इत्यादी बरोबर ज्या कलेवर परकीय आक्रमणांचा प्रभाव पडला त्या काळामधून धार्मिक, कथा, समजूती, परंपरा, आचार, विचार, रूढी इत्यादी अभ्यास करण्यासाठीचे महत्त्वाचे आहे.

मुघल कालखंडातील इतिहासाचे आणखी एक महत्त्वाचे भौतिक साधन म्हणजे विविध राजवाडे व गढ्या आणि किल्ले हे आहे. या पुरातत्त्वीय साधनाच्या माध्यमातून मुघल स्थापत्य कलेचा इतिहास जाणून घेणे सोपे होते. मुघल बादशाहाना स्थापत्य कलेची आवड असल्याने त्यांनी इतर वस्तूंबरोबरच राजवाडे, गठ्यांची बांधकामे मोठ्या प्रमाणावर केली. शेरशहाने बांधलेला पुराणा किल्ला, अकबराच्या काळात बांधलेला आग्र्याचा किल्ला, लाहोरचा किल्ला, याशिवायत्याने अजमेर, मेरठ, कटक, इत्यादी ठिकाणी किल्ले बांधलेले आहेत. शाहाजहानच्या काळात बांधलेला लाल किल्ला जग प्रसिद्ध आहे. निजामशाही व आदिलशाही कालखंडातील अनेक किल्ले आज दक्षिण भारतात आपले अस्तित्व टिकवून आहेत. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आपल्या किल्ल्यांच्या बळावरच मुघल आणि आदिलशाहा सारख्या शत्रूंना नामोहरण केले आहे.

३) शिल्पावशेष :

प्राचीन काळापासून भारतात अस्तित्वात आलेल्या मूर्ती, कला अवशेष, चित्रकलेला पाश्चात्य अभ्यासकांनी इतिहासाचे एक साधन म्हणून पाहिलेले आहे. या अवशेषावरून त्यांनी भारतीय कला परंपरांचा

इतिहास शोधला. कलेची वैशिष्ट्ये जगासमोर आणली. शिल्पावशेषांच्या माध्यमातून इतिहास, मुर्तीशास्त्र, कला, अभिव्यक्ती इत्यादी ची समीक्षा या अवशेषांच्या माध्यमातूनच केलेली आहे. इतिहासाचे एक साधन म्हणून या शिल्पावशेषाला महत्त्व आहे. शिल्पावशेषात मूर्तिशास्त्राचा चित्रपरंपरेचा अभ्यास केला. त्यातून सामान्य जीवन, केशभूषा पध्दती, वेशभूषा पध्दती, अलंकारभूषणे, वापरात असलेली निरनिराळी वारे इत्यादी अभ्यास व त्याचे प्रार्थासास सिध्द केलेले आहे. अभिव्यक्तीची अनेक माध्यमे आहेत. यामधील शिल्पकला हे ही एक आहे. या कालाभिव्यक्तिमा तत्कालीन समाजाचे प्रतिबिंब सहजपणे उतरलेले दिसते. त्या दृष्टीकोणातून शिल्पकला किंवा त्याचे अवशेष तत्कालीन समाजाच्या व्यवहाराचे महत्त्वपूर्ण पुरावे ठरतात. या पुराव्यांच्या माध्यमातून तत्कालीन समाजजीवनाचा इतिहास रेखाटला जाऊ शकतो. चित्र रेखाटणे किंवा दैनंदिन जीवनातील प्रसंग दगडावर कोरून ठेवणे ही मानवी प्रवृत्ती संपूर्ण जगभर पहावयास मिळते. म्हणूनच हे अवशेष विस्मरणीय व अस्सल दर्जाचा पुरावा मानला जातो.

४) आलेख/अभिलेख :

प्राचीन काळी लिहिलेला अथवा कोरलेला मजकूर म्हणजे अभिलेख अथवा पुराभिलेख पुरातत्वीय साधनांच्यामध्ये अत्यंत महत्त्वाचे व अविनाशी साधन म्हणून याचा उल्लेख केला जातो. ताम्रपट, स्तमालेख, गुहालेख, प्रस्तरलेख इत्यादी प्रकार यामध्ये आढळतात. इतिहासलेखन व पुर्नलेखनासाठी अतिशय उपयुक्त व विश्वसनीय साधन म्हणून याचा उपयोग होतो. कारण शिलालेख अथवा ताम्रपटावरील नोंदी स्पष्टपणे व निःसंदिग्धपणे कोणतीही खाडाखोड न करता केलेल्या असतात. या लेखाच्यामधून धर्माज्ञा, धर्मोपदेश, राजज्ञा, राज्यकृत्ये, राजसूती, आज्ञापत्रे, बतनपत्रे, नीतीतत्त्वे, पदव्या, वंशावळी इत्यादी संबंधी माहिती कोरलेली आढळते. सदर विषयाच्या अनुशंगाने संशोधकास तत्कालीन राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक व सांस्कृतिक परिस्थितीवर प्रकाश टाकण्यास मदत होते.

५) शिलालेख व स्तंभालेख :

प्रांभीच्या काळातील शिलालेख छोट्या शिळा, स्तंभ किंवा लेण्यामधून कोरलेले दिसून येतात. सम्राट अशोकाच्या काळात स्तंभालेखाचा उपयोग खूप मोठ्या प्रमाणात झाला. किंबहुना हे शिलालेख अथवा स्तंभलेख म्हणजे मौर्यकालीन इतिहासचे सर्वोत्तम साधन मानले जाते. मौर्य, गुप्त, सातवाहन, राष्ट्रकूट, वाकाटक, शिलाहार व यादव इत्यादी राजघराण्यांचा मोठा इतिहास आपणास या शिलालेखांच्या माध्यमातून कळतो. सम्राट अशोक, राजा खारबेल, सम्राट गौतमीपुत्र सातकर्णी, चालुक्य सम्राट द्वितीय पुलकेशी इत्यादी कार्यावर या शिलालेखांच्या माध्यमातून प्रकाश पडलेला आहे. गुप्तकाळापूर्वी उभारलेल्या छोट्या-मोठ्या स्तंभालेखाची संख्या १५०० पेक्षा अधिक आहे. गुप्त काळानंतर उभारलेल्या किंवा कोरलेल्या स्तंभलेखांची भाषा बहुतांशी संस्कृत आहे. विविध प्रसंगी राजे-महाराजे अशा प्रकारचे शिलालेख कोरत असत. यामध्ये स्तंभलेख, प्रस्तरलेख, लघुप्रस्तर व गुहालेखांचा समावेश होतो. ग्रंथाच्या तुलनेत शिलालेख प्रामुख्याने ब्राह्मी व खरोष्ठी लिपीतील आहेत. सन १७८४ मध्ये सुरु झालेल्या एशियाटीक सोसायटीने प्राचीन भारतीय शिलालेख ताम्रपट व जुनी हस्तलिखिते याचा अभ्यास करण्यासाठी सन १७८८ मध्ये 'एशियाटीक रिसर्चस'

नावाचे नियतकालिक सुरू केले. ब्रिटीश अधिकारी जेम्स प्रिन्सेस यांनी 'ब्राम्ही' व 'खरोष्ठी' लिपीचा अभ्यास करून शिलालेख वाचण्यास सुरुवात केली. शिलालेख अथवा स्तंभालेखांच्या खालील विषयास अनुसरून काही शिलालेख आढळतात.

१. व्यापारी स्वरूपाचे शिलालेख: उदा. मंदसोर येथील राताकुमारगुरव बघुवर्मन यांचा शिलालेख १२. धार्मिक स्वरूपाचे शिलालेख : उदा. सम्राट अशोकाचे शिलालेख

२. दानात्मक स्वरूपाचे अथवा अर्पण स्वरूपाचे उदा. कान्हेरीगुंफा, नाशिक, कार्ले, भाजे इत्यादी ठिक शिलालेख.

३. प्रशासकीय स्वरूपाचे शिलालेख : उदा. सम्राट अशोकाचे कलिंग येथील शिलालेख

४. राजांच्या स्तूतीपर आलेख : उदा. जुनागड व मिसारी येथील दगडी स्तंभावर कोरलेला स्कंदा शिलालेख अलाहाबाद येथील समुद्रगुप्ताचा स्तंभालेख, मंदसोर येथील राजा यशोवर्धन यांचा शिलालेख व हाथीगुफा येथील राजा खारवेलचा शिलालेख इत्यादी.

प्रा. ई. जे. रैप्सन शिलालेखाचे महत्त्व विशद करताना म्हणतात की, “ शिलालेखातून आपल्या देशाची समकालीन, राजकीय, सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती संबंधी विश्वसनीय माहिती मिळते.

प्राचीन भारताच्या तुलनेत मध्ययुगीन कालखंडात आढळणाऱ्या शिलालेखांचे प्रमाण फारच कमी आहे. सदरचे शिलालेख किल्ले, राजवाडे, पडक्या इमारती, कबरी आणि देवालयावर आढळतात. शिलालेखावरून सुलतानांची नावे, कालखंड, राज्याच्या सीमा इत्यादींची संबंधी माहिती मिळते. यामधून तत्कालीन प्रशासकीय, आर्थिक व सामाजिक, आर्थिक इतिहासाशी संबंधीत माहिती प्राप्त होते.

६) ताम्रपट/अभिलेख :

शिलालेखाप्रमाणे ताम्रपटसुद्धा अत्यंत विश्वसनीय साधन मानले जाते. मानवी जीवनात जसा धातुचा वापर होऊ लागला. तेव्हापासून तांब्याचा वापर ताम्रपट तयार करण्यासाठी होऊ लागलेला दिसतो. तांब्याच्या जाड पत्र्यावर अक्षरे कोरून ताम्रपट तयार केला जातो. शिलालेखांच्या तुलनेत ताम्रपटाची संख्या अधिक आहे. ताम्रपटाचा वापर मुख्यत्वे दानपत्रे व जमीन विषयक हकपत्रे यासाठी केलेला दिसतो. सामान्यतः एक ताम्रपट एकाच विषयासाठी वापरण्याचा प्रघात दिसतो. याशिवाय राजघराण्यांच्या वंशावळी, राज्यविस्तार, पराक्रम, राज्यारोहण इत्यादी प्रसंगांचे वर्णन करण्यासाठी ताम्रपटांचा वापर होत असल्याचे दिसते. गुप्त, वाकाण, चालुक्य, राष्ट्रकूट, शिलाहार व यादव कालीन ताम्रपट आढळतात. वाकाटक घराण्याचा इतिहास केवळ ताम्रपटामधून आढळतो. विविध राजवटीतील अनेक विद्वान लोकांना, धर्मसंस्थांना, विद्यापीठांना देण्या अथवा जमीनदान दिलेल्या आहेत. राजांनी केलेल्या दानांची नोंद ठेवणे हा जरी ताम्रपटाचा प्रमुख उद्देश असला तरी अशा ताम्रपटातून तत्कालीन राजे, राजघराणी, त्यांचा काळ, दान देणाऱ्या, घेणाऱ्या व्यक्तीची नावे, राज्याच्या चतुःसीमाबरोबरच सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक व राजकीय माहिती मिळवण्याचे महत्वाचे साधन आहे.

चिनी प्रवाशी फाहीयान यांने बौद्ध मठामध्ये अनेक ताम्रपट पाहिले की ज्याच्यावरती जमीन दान दिल्याचा उल्लेख होता, त्यामध्ये काही बुद्ध कालीन होते. सुएनत्संग या दुसऱ्या चिनी प्रवाशाने कनिष्काने बोलवलेल्या सभेमध्ये बोलण्यासाठी केलेले भाषण तीन ताम्रपटाच्यावरती कोरलेले होते असा उल्लेख करतो. नंतर या ताम्रपटांना दगडी पेट्यांमध्ये ठेवून त्यावर स्तूप बांधण्यात आले. शिलालेख किंवा ताम्रपटांचा इतिहास लेखनांच्या कोनातून विचार केला संदर्भ साधन म्हणून त्याचे महत्व अनन्य साधारण आहे. यातील नोंदी सविस्तर असतात. धार्मिक लेख किंवा दानपत्रे ही राजकीय इतिहास लेखनास पूरक ठरतात. या ताम्रपटाच्यामधून तत्कालिन, तिथी, वार, नक्षत्र, वर्ष इत्यादीचा संदर्भ असल्याने संबंधित मजकुराची कालनिश्चिती करण्यात मदत होते.

ताम्रपटावरील नोंदी स्पष्टपणे व निःसंदिग्धपणे कोणतीही खाडाखोड न करता केलेल्या असतात. या लेखाच्यामधून धर्माज्ञा, धर्मोपदेश, राजज्ञा, राज्यकृत्ये, राजसूती, आज्ञापत्रे, वतनपत्रे, नीतीतत्वे, पदव्या, वंशावळी इत्यादी संबंधी माहिती कोरलेली आढळते. विजयनगर साम्राज्याची माहिती मिळविण्यासाठी तर शिलालेख, ताम्रपट व नाणी हे अत्यंत महत्त्वाचे साधन आहे. विजयनगर काळात चार प्रकारचे आलेख होते. 'शासनम्', 'जयपत्रम्', 'आज्ञापत्रम्' आणि 'प्रज्ञापत्रम्'. साधारणतः जमीन दान देण्यासाठी शासनम् दिले जात असे. यांची नोंद दगडांवर, भिंतीवर अथवा ताम्रपटावर केली जात असे. कायदेशीर बाबींमध्ये दिलेले निर्णय जयपत्रममध्ये, सरकारी अधिकाऱ्यांना दिलेल्या राजाज्ञा आज्ञापत्रममध्ये, प्रज्ञापत्रममध्ये राजाचे जाहीरनामे, तर ताम्रपटात केलेल्या दानधर्माचा उल्लेख आढळतो. ताम्रपटात दान देणाऱ्याचे नाव, ठिकाण, त्याची वंशावळ, दानाचे स्वरूप, दान घेणाऱ्या व्यक्तीचे नाव इत्यादीचा उल्लेख आढळतो. प्राचीन भारताच्या तुलनेत सुलतानशाहीमधील ताम्रपट फार कमी संख्येने आढळतात.

७) नाणी :

पुरातत्वीय वस्तुमध्ये अधिक खात्रीशीर व विश्वसनीय साधन म्हणून नाण्यांच्या अथवा विविध मुद्रांचा उल्लेख केला जातो. प्राचीन काळापासून ते आधुनिक काळापर्यंतच्या इतिहास लेखनासाठी 'नाणी' महत्त्वाची भूमिका बजावतात. समकालीन विविध राजकीय राजवटीचा पुरावा म्हणून नाणी इतिहासलेखनात साधन म्हणून वापरली जातात. सन १२ व्या शतकात काल्हणाने आपल्या 'राजतरंगिणी' मध्ये नाण्याचा वापर इतिहासाचे साधन म्हणून सर्वप्रथम केला. 'नाणकशास्त्रात' नाण्याचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास केला जातो. सन १७९० मध्ये भारतीय नाण्यांचे अध्ययन करण्यास सुरवात झाली. सन १८२४ मध्ये कर्नल टॉड ह्याने नाण्यांविषयी एक लेख प्रकाशित केला. कर्नल व्हेन्चुरा व चार्लस मॅसन यांनी अनेक नाणी जमा केली. सन १८३७ साली विल्सन ह्याने भारतीय नाण्यांची एक यादी केली तर कर्नल टॉमसने सन १८५८ मध्ये जॉन प्रिन्सेपचे 'एसेज ऑन इंडियन अँटिक्विटीक्स' संपादित करून भारतीय नाणकशास्त्रात मोलाची भर घातली. अलेक्झांडर कनिंगहॅम ह्याने नाणकशास्त्राचा पाया घातला. सन १८८६ मध्ये एलियटचा 'कॉइन्स ऑफ सर्दन इंडिया' व सन १८९७ मध्ये रॅपसनचा 'इंडियन कॉइन्स' हे ग्रंथ प्रकाशित झाले. भारतामध्ये सन १७८४ मध्ये स्थापन झालेल्या एशियाटीक सोसायटी ऑफ बेंगाल या संस्थेने भारतीय नाणकशास्त्राचा पाया घातला. यानंतर भारतीय नाण्यावर संशोधन सुरु झाले. यापैकी इलिटने 'द कॉइन्स ऑफ सर्दन इंडिया' हे भारतीय

नाण्यावरील पहिले पुस्तक लिहिले. भारतीय संशोधकांच्या पैकी सी. आ. सिंघल, प्रो. ए. एस. आळतेकर, डॉ. के. पी. जायस्वाल, वि. वा. मिराशी, डॉ. परमेश्वरीलाल गुप्ता, डॉ. डी. डी. कोसंबी यांनी नाणकशास्त्रावर अभ्यास केलेला आहे.

८) वस्त्रे, धातू कलावस्तू :

मुघल काळात ओरिसा, बंगाल, गुजरात, खंबायत, बुराहणपूर, लाहोर, जौनपूर, अलाहाबाद, बनारस, पाटणा, अवध, ढाक्का, लखनौ इत्यादी कापडनिर्मिती केंद्र होती. विशेष प्रकारच्या रेशीम कापडासाठी पैठण, आग्रा, खंबायत ही शहरे प्रसिद्ध होती. लाहोर मधील 'ओर्मेसिन' आणि 'मच्छिवारा वाफता' हे कापड प्रकार प्रसिद्ध होते. सरहिद येथे लालशालू आणि चिटाचे कापड तयार होत होते. बनारस येथील 'मिरीरकुल' हे कापड प्रसिद्ध होते. अकबराने लोकर उत्पादनाला उत्तेजन दिलेले दिसते. आज मुघल काळातील कोणत्याही स्वरूपाची वस्त्रे प्राप्त होत नसली तरी तत्कालीन चित्रावरून याची माहिती प्राप्त होते. भारतातील वेगवेगळ्या प्रांतांत भिन्न प्रकारची वेशभूषा अस्तित्वात होती. कपडावरून व्यक्तीचा समजतील दर्जा कळून येतो. विविध प्रथा, परंपरा, सण-उत्सव यातील वैविध्य वस्त्रावरून समजून घेण्यास मदत होते. विविध स्तरातील स्त्री-पुरुष यांच्यातील विविध वस्त्र प्रकार याचे आकलन होते.

९) बाग-बगीचे व कालवे :

मुघल कालखंडात अनेक बाग-बगीचे तयार करण्यात आले. यावर पर्शियन बागांचा प्रभाव जाणवतो, याला चारबाग पद्धती म्हणतात. मुघल बादशहानी दिल्ली, आग्रा आणि इतर ठिकाणी फळा-फुलांच्या बागा लावल्या. जहांगीरने बादशहाने काश्मीरमध्ये 'शालिमार उद्यान' 'निशांत बाग' निर्माण केली. दिल्ली मधील 'हुमायूँ का मकबरा बाग', आग्रा मधील ताजमहाल बाग, आर्म बाग, मेहेताब बाग, रामबाग, जहराबाग, पिंजोर मधील यादवेन्द्र बाग, इलाहाबाद मधील खुसरो बाग इत्यादींचा उल्लेख करता येईल. शहाजहान द्वारा निर्मित 'अंगुरीबाग' प्रसिद्ध आहे. मुघल बादशहांच्या बरोबर राजस्थानमधील राजपूत राजांनी जोधपूर, उदयपूर, बिकानेर आणि जयपूर इत्यादी ठिकाणी अनेक बाग-बगीचे तयार केले. या काळात कालवे व बंधारे बांधून शेतीला व जनतेला पाणीपुरवठ्याची सोय केली जाई. पंजाब, सिंध, लाहोर, गोवळकोंडा इत्यादी ठिकाणी तलाव बांधून शेतीला पाणीपुरवठ्याची सुविधा पुरवण्यात आल्याचे उल्लेख मिळतात. मेवाड मधील 'धेवर' सरोवर प्रसिद्ध होते. मुघल काळातील बाग-बगीचे, धरणे व कालवे काही उत्तम स्थितीत तर काही अवशेषरूपाने पहावयास मिळतात. तत्कालीन मुघल कालखंडाच्या इतिहासलेखनासाठी ही सर्वांत विश्वसनीय समजली जाते. या वरून इतिहास संशोधक तत्कालीन बांधकाम कला, स्थापत्य तंत्रज्ञान, पाणी व्यवस्थापन, शेती पद्धती, आवड-निवड, अभिरुचि इत्यादीवर प्रकाश टाकण्यास मदत होते.

१०) शस्त्रास्त्रे व अवजारे :

पुरातात्विक साधनांच्या मध्ये विविध प्रकारची शस्त्रास्त्रे आणि शेतीची अवजारे यांचा समावेश होतो. भारत आणि परदेशातील विविध वस्तुसंग्रहालयांच्यामध्ये शस्त्रास्त्रे आणि अवजारे पाहावयास मिळतात. तत्कालीन युद्धशास्त्राचा आणि शेतीचा अभ्यास करण्यासाठी ही साधने महत्वाची आहेत. बाबराने

पानिपतच्या युद्धात पहिल्यांचा तोफाचा वापर केला, बंदुकांचा वापर सुरू झाला. पारंपरिक युद्धं शास्त्रात खूप मोठे बदल घडून आला. किल्ला स्थापत्य शास्त्रात झालेला बदल आणि शास्त्रास्त्रे याचा या वस्तु अवशेषावरून अभ्यास केला जाऊ शकतो, त एक महत्वाचे साधन आहे. मुघल काळातील ढाल, तलवार, भाला, धनुष्यबाण, कट्यार, खंजीर, दांडपट्टा, सुरा-बरचा, वाघनखे, बंदुका, तोफा, जिरेटोप, चिलखत, शिंगाडा इत्यादीसारखी अनेक शस्त्रास्त्रे पहावयास मिळतात. या शस्त्रास्त्राच्याद्वारे तत्कालीन लढाईमध्ये कोणकोणती शस्त्रे वापरली असून त्या लढाईचे तंत्र कसे होते यावरही प्रकाश टाकता येतो. मुघलकालीन शेतीशी संबंधित विविध आवजारांच्यावरून शेती पद्धतीचा अभ्यास केला जाऊ शकतो.

११) गुहाचित्रे (चित्रकला) :

मानवी भावनांच्या अभिव्यक्तीचे एक साधन म्हणून आपल्या मनातील भाव-भावनांचे सुंदर चित्रण दगड धातू, गुहा व लाकडावर कोरीव अथवा रंगाच्या माध्यमातून चित्रे रेखाटलेली दिसतात. आदिमानवाला भाषा येण्यापूर्वी तोंडातील स्वरांनी केवळ विकारच दर्शविता येत असावेत. मानवी बुद्धीच्या विकासाबरोबर त्याला विचाराचीही अभिव्यक्ती करण्याची गरज वाटली असावी. शब्दशून्य विचार आकाराने व्यक्त करता येतो. जेथे शब्द नसतो किंवा शब्दच संपतो तेथे कलेचा प्रारंभ होतो. भाषेचा विकास होण्यापूर्वी स्वाभाविकपणे मानव कलेकडे वळला. मानवी संस्कृतीच्या इतिहासावर प्रकाश टाकण्यासाठी गुहाचित्रे अथवा चित्रकला हे प्रमुख साधन आहे.

१२) नकाशे :

इतिहासलेखनासाठी व ऐतिहासिक घटना विशद करण्यासाठी नकाशांचा उपयोग होतो. ए. ए. मिलर यांन 'The Dissection Analysis of Maps' या ग्रंथात नकाशाचे महत्त्व विशद करताना म्हणतात की, "I refer to the map as a tool in reality it is a whole bag of tools, containing more ingenious devices than boy scouts knife and if properly Used it will open almost any geographic problem" वरील विधानावरून नकाशाचे महत्त्व लक्षात येते. रोमन संस्कृतीच्या काळात नकाशे तयार करण्याच तंत्रात प्रगती झाली. टॉलेमीने लिहिलेल्या 'जिऑग्राफिया' या ग्रंथात विविध नकाशे पहावय मिळतात. भारताचा पहिला नकाशा टॉलेमीने रेखाटला, त्यानंतर सर थॉमस रो यांने मुघल साम्राज्याचा नकाशा काढला. भारताचा पहिला अधिकृत नकाशा सन १७५२ मध्ये डी-ऑनव्हील यांने काढला. ब्रिटिश काळात 'सर्वे ऑफ इंडिया' या विभागाची स्थापना झाली. त्यांच्या मार्फत अधिकृत नकाशे तयार केले जाऊ लागले. कर्तोग्राफी (Cartography) या विषयामध्ये नकाशा शाखाचा अभ्यास केला जातो.

अ) मौखिक साधने :

इतिहासलेखन व आधुनिक संदर्भ साधनांचे क्षेत्र अधिक विस्तारत आहे. इतिहासलेखनात नवनविन विचार प्रवाहांचा अंतर्भाव झालेला आहे. वंचितांचा इतिहास, ऑनल्स, संरचनावादी, स्थानिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, खाद्य संस्कृतीचा इतिहास इत्यादी नवनविन प्रकारचे इतिहासलेखन प्रवाह एकाच घटनेचे विविध अंगांनी इतिहास लेखन करताना दिसतात. या नविन विचारप्रवाहांनी नव्याने ऐतिहासिक साधनांचे महत्त्व,

चिकित्सा, विश्लेषण अथवा प्रचलित साधनांचा नव्या पध्दतीने वापर करण्यास सुरुवात केलेली आहे. यामध्ये मौखिक परंपरा आणि साधनां अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे. मौखिक साधने किंवा मौखिक इतिहास म्हणजे इतिहास लेखनासाठी उपयुक्त ठरणान्या व्यक्तिगत, कौटुंबिक, समूहिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि दैनंदिन जीवनातील महत्त्वपूर्ण घटनांसंबंधी मौखिक स्वरूपातील माहितीचा संग्रह आणि अभ्यास होय. लिखित साधनांपेक्षा मौखिक साधनांची विश्वासाहता कमी मानली जात असली, हे जरी खरे असले तरी जेथे लिखित साधनाचा अभाव असतो तेथे मौखिक साधने काळजीपूर्वक उपयोगात आणता येतात. मानवी समाजात काही समूहाकडे-जमातीकडे लिखित साधनांचा अभाव होता अथवा त्यांना लेखन कलेची माहिती नव्हती. त्याचप्रमाणे लेखन कलेची माहिती असून देखील काही समूहांनी आपली माहिती मौखिक परंपरेनेच पिढ्यानपिढ्या संक्रमित केली आणि पाठांतराद्वारे पिढ्यानपिढ्या त्यांचे जतन देखील केले. अशा पद्धतीने ज्ञान, स्मृति, भूतकालीन घटना, पारंपारिक कथा-गाणी, पारंपारिक कायदे यांचे ग्रहण, संवर्धन आणि संक्रमण होत राहिले. पारंपारिक कथा, दंतकथा, मिथके, म्हणी, पोवाडे, ओव्या, गाणी इत्यादींचा अंतर्भाव मौखिक परंपरेत केला जातो. मौखिक परंपरेतून मिळालेल्या माहितीची लिखित अथवा पुरातत्त्वीय साधनांशी पडताळणी करून इतिहासकार त्या माहितीचा वापर करतात. अशा पडताळणीमुळे माहितीच्या सत्यासत्यताची तपासणी करता येते.

मौखिक इतिहासाचे महत्त्व :

ऐतिहासिक घटना किंवा घडलेले प्रसंग बऱ्याच वेळा लिहून ठेवलेले नसतात किंबहुना ते त्यांना शक्यही नव्हते. कारण प्राचीन काळापासून साक्षरतेचे प्रमाण अल्प होते. त्यामुळे त्या घटना किंवा प्रसंगांची नोंद झाली नाही. परंतु मौखिक साधनांच्या मधून ते प्रतिबिंबित झालेले दिसते. मौखिक परंपरेत प्रसंग किंवा घटना सारखीच असते परंतु सांगणारी व्यक्ती वेगळी असते, त्यामध्ये तो स्वतः ची भर घालून अधिक रंजकता आणण्याचा प्रयत्न करत असतो किंवा केलेला असतो. त्यामुळे घटना व प्रसंग सारखाच असतो परंतु त्यातील नावे वेगवेगळी असतात. तो प्रसंग किंवा घटना अनेक मौखिक साधनांच्या माध्यातून वर्षानुवर्षे सांगण्याचे काम चालू असते. त्यामुळे प्रसंगातील वस्तूनिष्ठता लुप्त होते. परिणामी मौखिक साधनांचा इतिहास लेखनामध्ये फारसा उपयोग होत नाही, त्याचे महत्त्वही राहत नाही, हे जरी खरे असले तरी अशा मौखिक साधनांच्या माध्यमातून जी माहिती प्राप्त होते अथवा त्यामधून जो अर्थबोध होतो त्या माहितीच्या आधारे पूर्वी घडलेल्या घटनांच्या ऐतिहासिक सत्यापर्यंत जाता येते. जेव्हा एखाद्या महत्त्वाच्या घटनेविषयी कोणताही लिखित अस्सल पुरावा किंवा साधन उपलब्ध होत नाही तेव्हा अशा मौखिक साधनांच्या आधाराने काही अंशी त्या घटनेवर प्रकाश टाकणे शक्य होते. मौखिक साधनांच्यामधून मिळालेल्या ऐतिहासिक माहितीची तर्क संगत दृष्टीकोणातून चिकित्सा किंवा अभ्यास करून त्या संबंधीत घटनेचा उचीत अन्वयार्थ काढता येतो. मौखिक साधनांच्या माध्यमातून परंपरागत चालत आलेल्या सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, राजकीय इतिहासावर प्रकाश टाकण्यास मदत होते. त्याचबरोबर तत्कालीन आचार-विचार, रुढी-परंपरा, आहार-विहार इत्यादी संबंधी माहितीही मिळते.

मौखिक इतिहासाचे भारतातील संशोधन पारंपरिक साधने :

१) पोवाडे :

पोवाडा म्हणजे एखाद्या घटनेवर अथवा व्यक्तीवर आधारित काव्य स्वरूपात आवेशयुक्त भाषेत निवेदन करणारे कवन. गायनाद्वारे मनोरंजनात्मकदृष्ट्या पोवाडा सादर करणाऱ्या व्यक्तीस 'शाहीर' असे म्हणतात. बहामनी राज्याच्या अमलापासून 'शाहीर' हे नाव अरबी-फारसी भाषेतून मराठीत रुढ झाले. पोवाडा हा विरांच्या पराक्रमाचे, विद्वानांच्या, बुद्धिमत्तेचे, सामर्थ्याचे, गुण-कौशल्याचे काव्यात्मक वर्णन अथवा स्तुती स्वरूपात असते. पोवाड्यामधील अनेक वर्णन ऐतिहासिक सत्याला धरून असल्यामुळे त्याचा एक मौखिक साधन म्हणून वापर केला जातो. बखरीपेक्षा पोवाड्यास वरचे स्थान असावे असे मत वि. का. राजवाडे यांनी व्यक्त केलेले आहे. पोवाड्याचे छत्तिसगडी पोवाडे, कच्छमधील भाट व वादी यांचे पोवाडे, सिंधचे पोवाडे, मराठी पोवाडे इत्यादी प्रांतिक भाषेनुसार प्रकार आढळतात. मराठी भाषेतील ३०० ऐतिहासिक पोवाडे उपलब्ध असून त्यापैकी शिवकालीन ०४, शाहूकालीन ०३, पेशवेकालीन १५० व उर्वरित इंग्रजी कालखंडातील आहेत. मराठ्यांच्या इतिहासावरील पोवाड्यांचे संकलन इत्यादी संपादन शाळीग्राम, य. न. केळकर यांनी केलेले आहे, दिनेशचंद्र सेन यांनी 'Ballads of Eastern Begal Mai Manisng' या ग्रंथात बंगाल प्रांतातील पोवाड्यांचे संकलन आहे.

इतिहासाचे साधन म्हणून पोवाड्यांचा मर्यादीत प्रमाणात उपयोग होतो. राजकीय इतिहासापेक्षा तत्कालीन सांस्कृतिक जीवनांचे प्रतिबिंब पोवाड्यातून ठळकपणे उमटलेले दिसते. अफझल खानचा वध, सिंहगडाची स्वारी, सवाई माधवरावाचा मृत्यु, संभाजी महाराज, महाराणी ताराबाई, तुळाजी आंग्रे, संताजी-धनाजी, बाजीप्रभू देशपांडे, तानाजी मालुसरे व पहिला बाजीराव यांच्यावरील पोवाडे उपलब्ध आहेत. पेशव्यांच्या काळात अनंत फंदी (१७४४-१८५३), शाहीर परशुराम (१७५४-१८४४), रामजोशी (१७५८-१८१३), प्रभाकर (१७६९-१८४३), सगनभाऊ (१७७४-१८४०) व होनाजी बाळा इत्यादी प्रसिध्द शाहीर होवून गेले. पोवाड्यांची परंपरा मौखिक पध्दतीने एका-पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे जात असल्याने बऱ्याच वेळा मूळ पोवाड्यातील काही कडवी विसरली जाऊन त्या ठिकाणी दुसरी कडवी आलेली दिसतात. शिवाय पोवाडे हे मनोरंजनाचे साधन असल्याने त्यामध्ये रंजकता आणण्यासाठी अतिशयोक्ती, पाल्हाळ, दंतकथा, विभूतीपूजा ज्याच्यावर पोवाडा रचावयाचा आहे त्याच्या विषयी वाटणारा आदर किंवा आकस यामुळे पोवाड्यातून त्याचा विपर्यास झालेला दिसतो. तरी ही पोवाडे हे एक ऐतिहासिक साधन म्हणून महत्त्व आहे .

२) म्हणी आणि वाक्प्रचार :

लौकिक अर्थाने अनेक म्हणी व वाक्प्रचार बोली भाषेच्या रूपाने व्यवहारात प्रचलित असतात. त्यापैकी काही म्हणी व वाक्प्रचार ऐतिहासिक घटना व प्रसंगावर आधारित असतात. वाक्प्रचार आणि म्हणी हा मौखिक वाङ्मयाचा अमोल ठेवा आहे. कणभर शब्दात मणभर आशय प्रकट करणे हे या म्हणींचे वैशिष्ट्य आहे. भाषिक इतिहासाच्या दृष्टीने वाक्प्रचार आणि म्हणींचे महत्त्व आहे. वाक्प्रचार व म्हणी हा जीवनातील अनुभवांचा अर्क असतो. तो एक भाषिक, अल्पाक्षरी जीवनानुभव असतो. एखादा विशिष्ट प्रसंग लोकांच्या

मनावर चांगलाच परिणाम घडवून आणतो. हा प्रसंग जितका संस्मरणीय असेल, त्या प्रमाणात त्यावर आधारीत एखादी म्हण अथवा वाक्प्रचार अस्तित्वात येतो व बराच काळ अस्तित्वात राहतो. ऐतिहासिक प्रसंगावरून किंवा पुरुषांच्या नावावरून तयार झालेल्या म्हणी पुढे काही शतके जनमानसावर प्रभाव टाकतात. म्हणीला भाषा संप्रदाय यांचे मर्यादीत स्थान असते. एखादी म्हण अथवा वाक्प्रचार एखाद्या गावापूरता किंवा भौगोलिक प्रदेशापुरता मर्यादीत असतो. म्हणी साधारणतः दंतकथा, पुराणकथा किंवा विशिष्ट ऐतिहासिक प्रसंगावर आधारीत असतात. काही म्हणींचा अर्थ सरळ असतो तर काहींचा अर्थ विरोधी, उपरोधी अथवा निषेधी स्वरूपाचा असतो.

शिवकालीन प्रसंगावर आधारीत काही म्हणी आजही टिकून आहेत. उदा. 'होता जीवा म्हणून वाचला शिवा', 'गड आला पण सिंह गेला', 'आधी लगीन कोंडाण्याचे मग रायबाचे', 'बचेंगे तो और भी लडेंगे' इत्यादी याशिवाय काही म्हणी व वाक्प्रचार ऐतिहासिक दंतकथेवर आधारीत असतात, उदा: 'हा सुर्य हा जयद्रथ', 'सतीचे वाण' (ही म्हण/वाक्प्रचार दासकन्या सतीच्या दंतकथेवर आधारीत आहे.) म्हणीप्रमाणे काही वाक्प्रचारही ऐतिहासिक घटनेवर आधारित असतात. उदा. 'लष्कराच्या भाकरी भाजणे', 'तोफेच्या तोंडी देणे', 'सुळावर देणे', 'सुळावरची पोळी', 'हुतात्मा होणे', 'इतश्री होणे' इत्यादी स्वरूपाच्या म्हणी व वाक्प्रचारातून काही ऐतिहासिक प्रसंग तत्कालीन न्यायनिवाडा, सामाजिक, सांस्कृतिक, प्रथा परंपरांच्यावर प्रकाश टाकतात. वाक्प्रचार आणि म्हणींतून जातिव्यवस्थेवरही प्रकाश पडतो.

म्हणी व वाक्प्रचार यांचेही संकलन करण्याचा पहिला प्रयत्न म्हणून 'ज्ञानसिंधू' छापखान्याने सन १८४२ मध्ये केला. म्हणीचा पहिला संग्रह 'कुडूकवही' (फुर्डक वही) या नावाचा काढला. सदाशिव विश्वनाथ यांनी 'सर्व देशांतील निवडक म्हणी' या नावाने चार हजारांवर म्हणींचा संग्रह सन १८५८ मध्ये प्रसिद्ध केला 'सर्व देशांतील' असे म्हटले असले तरी मुख्यत्वे इंग्रजी व मराठी म्हणींचा संग्रह हेच त्याचे स्वरूप आहे. गंगाधर गोविंद सापकर ह्यांनी १८७२ मध्ये 'मराठी प्रचारातील म्हणी' चा एक संग्रह प्रकाशित केला. रेव्हरंड ए. मॅनवॉरिंग यांच्या 'मराठी प्रोव्हर्भ' (Marathi Proverbs) या मराठी म्हणींच्या संग्रहातून येथील जनसामान्यांची विचारपद्धती व स्वभावधर्म यांवर चांगला प्रकाश पडतो. गुणवत्तेच्या दृष्टीने मॅनवॉरिंगचे हे काम अधिक वाखाणण्याजोगे आहे. यानंतर सन १९०० मध्ये म्हणींचा पहिला कोश गणेश नारायण देशपांडे यांनी तयार केला.

३) लोकपरंपरा : (लोककथा/दंतकथा आणि प्रथा परंपरा)

पारंपारिक सांस्कृतिक आशय असलेली व मौखिक परंपरेने जतन केली जाणारी कथा म्हणजे 'लोककथा' होय. समग्र लोक साहित्याप्रमाणे लोककथा ही सुध्दा समूहनिर्मित व समूहरहित असते. मौखिक परंपरेने एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे ती संक्रमित होत असते व पिढ्यान् पिढ्या जतन केली जाते. लोक कथा या प्रवाही व परिवर्तनशील असतात आणि भौगोलिक प्रदेशानुसार त्यांची रूपेही बदलतात. वि. का. राजवाडे यांनी पारंपारिक कथासाठी सर्वप्रथम 'लोककथा' हा शब्द वापरला. लोककथांना विविध सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक व पारंपारिक रूढी परंपरांचे आशय असतात. उदा. ब्रह्मकथा, पंचतंत्र, जातककथा,

वेताळ पंचविशी इत्यादी. मेरी फ्रिअरचे 'ओल्ड डेक्न डेज' (१८६८), मध्ये काही पारंपारिक लोककथाचे संकलन केलेले आहे. तर रिचर्ड टेंपल यांनी राजपूताना व पंजाबमधील पारंपारीक मौखिक लोककथा 'लीजण्ड्स् ऑफ पंजाब' या ग्रंथात संकलित केलेल्या आहेत दंतकथा ही संज्ञा स्थानिक अथवा ऐतिहासिक आख्यायिकांना वापरली जाते. इंग्रजीतील 'Legend' या शब्दाला मराठीत 'दंतकथा' हा समानार्थी शब्द जातो. दंतकथा म्हणजे असंबद्ध व पुष्कळदा विस्मृत इतिहास असे लोकसाहित्याचे विशारद मानतात. हे जरी खरे असले तरी दंतकथेत इतिहासाचा अगदी सुक्ष्म का असेना भाग अथवा धागा असतो. श्रीधरांनी लिहिलेल्या 'पांडवप्रताप' या ग्रंथात प्रथम 'दंतकथा' हा शब्द वापरला. श्रीधरांनी दंतकथा हा शब्द 'तोंडो-तोंडी' सांगितलेल्या गोष्टी ज्यांना पुराव्याचा लेखी आधार नाही या अर्थाने वापरलेला आहे. दंतकथेचा प्रभाव जनमानसावर कायम राहतो. दंतकथेमध्ये सत्य व कल्पित यांची अशी सरमिसळ केलेली असते की, वस्तुस्थिती त्यापेक्षा वेगळी असते.

राघोबा मोरोबा यांनी सन १८५५ मध्ये केलेले 'Tales of King Vikrama of Ujjain' प्राकृत भाषेतील हरिदास यांच्या पुस्तकाचे इंग्रजीत केलेले भाषांतर हे मराठी माणसाने केलेले गोष्टींचे पहिले संकलन असले तरी, भारतातील मौखिक कथांच्या मौखिकता आणि लोकसाहित्य संकलनाचा पाया मेरी फ्रिअर हिने घातला. सन १८६८ मध्ये तिने 'ओल्ड डेक्न डेज' या आपल्या पुस्तकास भारतातील कथांचे प्रातिनिधिक स्वरूपाचे संकलन केले. त्यातून महाराष्ट्रातील काही ऐतिहासिक दंतकथा आणि काही लोककथा हाती लागतात.

सेतूमाधवराव पगडी यांनी अशाच दंतकथेवर आधारीत 'इतिहास व कल्पित' हा ग्रंथ लिहिलेला आहे. ना. गो. चापेकरांनी 'बदलापूर' या पुस्तकामध्ये चंद्रहासाची कातोडी दंतकथा संकलित केलेली आहे. त्र्य. श. शेजवलकरांनी वि. ग. भिडे यांच्या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत मोत्याच्या कणिसाची दंतकथा दिलेली आहे. भटक्या यहुश्याच्या मीडसच्या दंतकथेच्या धर्तीवर श्री शं. ग. दाते यांनी 'लोककथा व लोकगीते' या ग्रंथात 'राजा धिंग माया शिंग' ही दंतकथा संकलित केलेली आहे. याशिवाय राजपूतान्यामधील 'खेमरोजी आभलदे' राजा हुण व त्याची पत्नी पिंगला यांच्यावरील 'पिंगलेची कथा' इत्यादी प्रसिध्द ऐतिहासिक दंतकथा आहेत. दंतकथेचा उगम वस्तुस्थितीत असला तरी त्या वस्तुस्थितीला अधिक उठाव किंवा रंजकता यावी म्हणून त्या घटना अथवा व्यक्तीला दैवत्व किंवा देवतास्वरूप देण्याचा प्रयत्न केलेला असतो असे सरोजिनी बाबर यांचे मत आहे. दंतकथेच्या आधारे इतिहासलेखन करताना अधिक खबरदारी घेतली जाते. जरी दंतकथेतून काही ऐतिहासिक घटनांचा बोध होत असला तरी दंतकथा या विपस्त असतात. प्रत्येक भाग, जिल्हा, तालुका व त्या तालुक्यातील गावा-गावात अशा काही दंतकथा प्रचलित असतात, की त्यांचा संदर्भ काही ऐतिहासिक घटनेशी असतो. बऱ्याच दंतकथा वंशपरंपरेने चालत आलेल्या असतात. अशा दंतकथांचा शोध घेवून त्यांचा ऐतिहासिक अन्वयार्थ लावण्याचा प्रयत्न केल्यास नवीन इतिहास समोर येण्याची शक्यता असते.

आर्थर क्रॉफर्डचे 'लीजंड्स् ऑफ कोकण' (१९०९) हे पुस्तक दंतकथांचा सुरेख संग्रह आहे. यात अगदी जुन्या पुराणकथा व शिवाजी महाराज, पेशव्यांच्या व इंग्रजांच्या सत्तेच्या अनुषंगाने निर्माण झालेल्या नव्या दंतकथा यांचे गमतीदार मिश्रण आहे. भाषाविज्ञान, लोकसाहित्य व सामाजिक इतिहास या दृष्टींनी या

संग्रहाचे महत्त्व विशेष आहे. जेम्स कॅम्बेलचे 'स्पिरिट बेसिस ऑफ बेलीफ अँड कस्टम' (१८८५) हे पुस्तक 'इंडियन अँटिकरी' मधून क्रमशः टिपणांच्या स्वरूपात पहिल्यांदा प्रसिद्ध झाले. कॅम्बेलचे हे काम म्हणजे तत्कालीन उच्चवर्णीय व कनिष्ठवर्णीय हिंदू प्रजेच्या मनात खोलवर रुजलेल्या समजुतीचा शोध आणि विश्लेषण आहे. कॅम्बेलने हिंदूमधील प्रथाप्रघातांचे निरीक्षण करताना विशेषतः जन्म, विवाह, स्त्रीत्व, गरोदरपण, अंत्यसंस्कार यांवर विशेष भर दिला आहे.

बी. ए. गुप्ते यांनी लिहिलेले 'हिंदू हॉलिडेज अँड सेरेमोनीज, विथ डेजरटेशन ऑन ओरिजन, फोल्क्लोरे अँड सिंबोल' (१९१०) Hindu Holidays and Ceremonies, with dissertations on origin, folklore and symbols हे पुस्तक महाराष्ट्रातील हिंदू जातीजमातीत त्या काळी प्रचलित असणाऱ्या व्रतवैकल्यांची, उपवास तापासांची, सणाउत्सवांची माहिती आहे. या अनुषंगाने लेखकाने अनेक कहाण्यांचे भाषान्तर केले आहे. श्रावणी रविवार, आज्ञेपाडवा, चैत्रगौरी, चंपाषष्ठी आणि आदित्यराणुबाईची कहाणी, खंडोबा आणि बनाईची कहाणी, गोपद्याची कहाणी व गोपाद्यपूजा, महालक्ष्मीची कथा आणि महालक्ष्मीचे व्रत, सोमवाराचे व्रत, नागपंचमीचे व्रत व नागपंचमीची कथा यांसारख्या अनेक तपशिलांनी युक्त असणारे हे पुस्तक सांस्कृतिकदृष्ट्या मौल्यवान माहिती पुरविते. ए. एम. टी. जॅक्सन आणि आर. ई. एन्थोवेन यांच्या Folklore of konkan (1915) for Folk-Lore of Bombay (1924) निर्देश येथेच करावयास हवा. जॅक्सनचा नाशिकला वध झाल्यावर लोकसाहित्याच्या संकलनाच्या कामाची जबाबदारी एन्थोवेन यांच्यावर येऊन पडली. जॅक्सन यांची टाचणे (Folklore notes on the Konkan and Gujarat) एन्थोवेन यांनी इंडियन अँटिकवेरीत दोन लेखांत प्रसिद्ध केली.

सी. ए. किंकेड यांचे "Deccan Nursery Tales' (१९१४) हे पुस्तक पुराणातील, मध्ययुगीन व स्थानिक स्वरूपाच्या अनेक गोष्टींचा संग्रह आहे. मुलांना आकर्षक वाटतील अशा गोष्टींच्या या संग्रहातील कथानिवेदन व शैलीही वेधक आहे. रविवार, सोमवार, मंगळवार, बुधवार आणि गुरुवार, शुक्रवार, शनिवार अशा वारांच्या गोष्टी, महालक्ष्मी व दोन राण्या, बेटावरील राजवाडा, नागोबा-सापांचा राजा, सोनेरी मंदिर यांसारख्या एकंदर सतरा गोष्टी येथे आहेत.

४) लोकगीते :

मौखिक परंपरेने चालत आलेल्या अनेक विविध गीतप्रकारांचा समावेश 'लोकगीते' या संज्ञेत होतो. पारंपारिक गीतांना लोकगीते हा शब्द प्रयोग सर्व प्रथम वि. का. राजवाडे यांनी वापरला. प्राचीन काळापासुन प्रचलित असलेला 'गाथा' प्रकार हा लोकगीताचाच प्रकारमनाला जातो लोकगीताचाच एक प्रकार मानला जातो. लोकगीत अथवा लोकगाथा हा मौखिक परंपरेने चालत आलेला प्रदीर्घ कथनपर गीत काव्याचा प्रकार वि. का. राजवाडे यांनी 'सज्जनगडचे एक लोकगीत' 'Flock Song of Sajjangad' हा लेख लिहून लोकगीतातून आलेली ऐतिहासिकता अथवा इतिहासाचे अंग शोधण्याचा प्रयत्न केला. यानंतर लोकगीताच्या माध्यमातून सामाजिक इतिहासाचे संशोधन ठरण्याच्या उद्देशाने सन १९१५-२५ या काळात भारत इतिहास संशोधन मंडळाने वार्षिक माध्यमातून लोकगीतांचा संग्रह प्रसिद्ध केला. यामध्ये वि. का. राजवाडे व श्री

मुंडले यांनी धनगरांच्या ओव्या इत्यादी संपादन केले आहे. महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागातील धनगरांच्या दोन मौखिक ओव्यांचा अभ्यास प्रा. अँन फेल्डहाउस आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी केला आहे. ह्या ओव्यांचे ध्वनिमुद्रण प्रसिद्ध जर्मन अभ्यासक गुंथर सोन्थायमर यांनी सन १९७० मध्ये केले होते. ओवी धनगर लोकांच्या बिरोबा आणि धुळोबा ह्या देवांबद्दल आहेत. याओव्यांचा सखोल अभ्यास करून धनगर लोकांचे जीवन अनुभव, सामाजिक चालीरीती, मूल्यं, संकल्पना, भौतिक परिस्थिती व मानसिकते बद्दल महत्त्वाची आंतरदृष्टी मिळते. धनगरांचा भौगोलिक प्रदेश, त्यांची अर्थव्यवस्था, जात आधारित श्रम-विभागणी आणि त्यांचे राजकीय जीवन याचे संदर्भ कळतात. मौखिक साधनांचा अभ्यास करून प्रा. अँन फेल्डहाउस यांनी धनगर समूहाचे जग आणि जीवन वाचकासमोर प्रकट केले आहे.

ना. गो. चापेकरांनी महाराष्ट्रातील मुसलमान स्त्रियांच्या ओव्या इत्यादी संपादन केले आहे. ना. गो. चापेकरांनी महाराष्ट्र साहित्य पत्रिके मध्ये वासुदेव गीते, गोसावी गीते, इत्यादी संकलन केलेले आहे. एखाद्या ऐतिहासिक घटनेवर अथवा प्रसंगावर व व्यक्तिवर आधारित भारतातील विविध प्रांतिक भाषेतील मौखिक परंपरेने चालत आलेली लोकगीते आजही मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध आहेत. या लोकगीतातून तत्कालिन सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, रुढी, परंपरा इत्यादी संबंधी माहिती मिळण्यास मदत होते. लोकगीतामधून प्रतिविधीत झालेला इतिहास खरा असेलच असे ठाम सांगता येत नाही यामध्ये काही प्रमाणात विपर्यस्त माहिती येण्याची शक्यता असते.

मौखिक परंपरेचे धोके :

युरोपमधील बऱ्याच पत्रकारांनी आणि इतिहासकारांनी समकालीन इतिहासलेखनात साहित्य म्हणून अशी अनेक पुस्तके दिली आहेत ज्यामुळे आपल्याला इतिहास पुन्हा समजण्यास भाग पाडले आहे. इतिहासाची मौखिक परंपरा दीर्घकाळ टिकणारी आहे, परंतु ती कधीतरी नोंदविली जाणे देखील आवश्यक आहे. अशा स्रोतांचा धोका देखील कमी नाही, कारण बऱ्याच वेळा लोक आपल्या समुदायाचा अभिमान बाळगण्यास अतिशयोक्तीही करतात. पण त्यात सत्याचा काही अंश नक्कीच आहे. हा तुकड्याची चाळण करून तो समोर आणण्याची जबाबदारी इतिहासकारांची आहे.

स्वयं अध्ययन प्रश्न क्र. १

अ) रिकाम्या जागा भरा.

- १) The Preface to History हा ग्रंथ कोणत्या लेखकाचा आहे.

अ) प्रा. कार्ल गुस्तावसन	ब) प्रा. आर्थर मार्विक
क) प्रो. गॉसचॉक	ड) प्रो. इ. एच. कार
- २) पेशवे दसराचे संपादक कोण आहेत.

अ) गो. स. सरदेसाई	ब) वि. का. राजवाडे
क) स. मा. गर्गे	ड) ग. चि. वाड

संदर्भ साधने देत असतात. मात्र त्यातून मिळणाऱ्या माहितीचे परीक्षण करणे आवश्यक असते. कारण अशा कागदपत्रांमध्ये फेरफार झाली असल्याची शक्यता नाकारता येत नाही. कारण इतिहासकार हा वर्तमान काळात संशोधन करित असतो तर संशोधनाचा विषय आणि त्या विषयातील घटना या कित्येक वर्षे अगोदर म्हणजे भूतकाळात घडलेल्या असतात. त्यामुळे ती घटना पुन्हा घडविता येत नाही. म्हणून इतिहासकाराला साधनांची यथार्थ माहिती मिळवण्यासाठी साधनांचे परीक्षण किंवा चिकित्सा करावी लागते. या संदर्भात प्रो. बी. शेख अली यांनी आपल्या 'History it's Theory and Method' असे म्हंटले आहे की, 'संशोधन ही एक प्रक्रिया आहे. यामध्ये कागदपत्रांचे परीक्षण केले जाते. ज्याप्रमाणे एखादा डॉक्टर मानवी शरीराची चिरफाड करून त्यातील असाधारण असा भाग काढून टाकतो. त्याप्रमाणे इतिहासकार परीक्षणाच्या आधारे पुराव्यातील दोष काढून टाकतो. परीक्षणाचा मुख्य हेतू हाच असतो की आपल्या लेखनातील चुका टाळणे व सत्य जाणून घेणे'. संशोधकाने प्राप्त मूळ साधने तत्कालीन आहेत की नाही हे ठरविणे आवश्यक असते. संदर्भ साधनांच्या परीक्षणाचा टप्पा चिकित्सक व विश्लेषणात्मक स्वरूपाचा असतो. संदर्भ साधनांच्या चिकित्सेचे दोन टप्पे आहेत, यामध्ये बहिरंग व अंतरंग परीक्षण समावेश आहे. बहिरंग परीक्षणामध्ये कागदपत्राचा लेखक कोण, काळ कोणता व स्थळ याबद्दलची सत्यता तपासली जाते. तर अंतरंग परीक्षणाच्या माध्यमातून कागदपत्रांच्यामधील मुख्य मजकुराची विश्वसनीयता तपासली जाते. याशिवाय अंतरंग परीक्षणामध्ये सकारात्मक व नकारात्मक परीक्षण देखील केले जाते.

अ) बाह्य अथवा बहिरंग परीक्षण (External Criticism) :

संदर्भ साधनांच्या चिकित्सक परीक्षणातील बहिरंग परीक्षण हा पहिला टप्पा आहे. यामध्ये कागदपत्रांची विश्वसनीयता सिद्ध केली जाते. प्राप्त साधने अथवा कागदपत्रे, अवशेष, अधिकृत आहेत की अनधिकृत आहेत? अस्सल आहेत की नकली आहेत? कागदपत्रांचा लेखक कोण, त्याचा कालखंड कोणता, कागदपत्र लिहिलेली लिपी, भाषाशैली, हस्ताक्षर याच्या आधारे बहिरंग परीक्षण केले जाते. याशिवाय लिहिण्यासाठी वापरलेली शाही, कागदाचा रंग, धातु इत्यादी संबंधी विविध शास्त्रांचा आधार घेऊन शोध घ्यावा लागतो. बहिरंग परीक्षणात खालील बाबींचा समावेश केला जातो.

१) कागदपत्रातील विषय :

संशोधकाने संशोधनासाठी ज्या विषयाची निवड केलेली आहे त्याच विषयाची कागदपत्रे आहेत का? हे प्रथम पाहिले जाते. संशोधनाचा विषय शिवकालीन आहे आणि संदर्भ साधने जर पेशवेकालीन असेल तर तो प्रथम दर्शनीच आपल्या संशोधनास उपयोगी नाही हे निश्चित करता येते. थोडक्यात ज्या काळाशी निगडीत आपला विषय आहे त्याच काळाचा प्रथम विचार केला जातो.

२) कागदपत्रांचा अस्सलपणा :

संदर्भ साधनांच्या अथवा कागदपत्रांच्या परीक्षणातील दुसरी पायरी म्हणजे प्राप्त कागदपत्रांचा अस्सलपणा/खरेपणा ठरविणे. संशोधकाने संशोधनासाठी निवडलेली कागदपत्रे, हस्तलिखिते मूळ स्वरूपाची आहेत की नकल केलेली आहेत याचा शोध घेणे. कारण प्रत्येक कालखंडात लिहिण्याच्या पद्धतीत बदल

झालेला आहे. प्रत्येक कालखंडातील लेखन पद्धती वेगळी असते, अक्षराचे वळण वेगळे असते, काही शब्द त्या-त्या काळात रूढ झालेले असतात. वरील निकषावरून प्राप्त साधनांची शहानिशा करता येते. कागदपत्रावर वेगवेगळ्या काळातील शिकव्यावरूनही काळ ठरविण्यास मदत होते. एखाद्या हस्तलिखिताची एखादी प्रत सापडल्यानंतर त्याच्या इतर काही प्रती उपलब्ध आहेत का याचा प्रथम शोध घ्यावा लागतो.

३) लेखकाची सत्यता :

अनेकदा जुन्या कागदपत्रातील प्रारंभीचा भाग नष्ट झाला असण्याची शक्यता असते. परिणामी लेखकाची ओळख होत नाही. बर्याचदा हे जाणीवपूर्वक केलेले असते. त्यामुळे अशा कागदपत्राचा लेखक हा समकालीन आहे की नाही हे ठरविणे अवघड होते. आपल्या लेखनाला महत्व मिळावे यासाठी प्रसिद्ध व्यक्तीच्या नावाचा वापर करून लेखन केलेले असण्याची शक्यता असते. आशावेळी मजकूरातील आशय, वापरलेले शब्द पाहून कागदपत्राची सत्यता पडताळाणे महत्वपूर्ण ठरते.

४) शिकका मारण्याची पद्धत :

विविध कालखंडातील राजवटीत अथवा शासकीय कागदपत्रावर विशिष्ट ठिकाणी शिकका मारण्याची पद्धत होती आणि आजही आहे. अशा प्रकारचा शिकका न दिसल्यास अथवा हा शिकका इतरत्र मारला असल्यासही त्या कागदपत्राच्या बाबत शंका उपस्थित होते त्या कागदपत्राच्या सत्यतेबद्दल शंका निर्माण होते. त्यामुळे हा कागद त्याच काळातील आहे का की नंतर तयार केलेला आहे हे ठरवणे महत्वाचे असते.

५) लेखनकाळ :

कालगणनाशास्त्र, भाषा शास्त्र, लिपिशास्त्र आणि हस्तालेखाशास्त्र यासारख्या सहाय्यकरी शस्त्रांच्या मदतीने आपल्याला लेखकाचा लेखनकाळ समजण्यास मदत होते. संशोधक ज्या कालखंडाचा अभ्यास करीत असतो त्याच कालखंडातील कागद असेल तर लेखकही त्याच कालखंडातील असणे अपेक्षित असते. अनेकदा एखादी घटना घडल्यानंतर म्हणजे उत्तरकालीन कागदपत्रे असतात. त्यामुळे लेखनकाळ कोणता आहे हे ठरवल्याने कागदपत्राची सत्यता समजू शकते.

६) स्थळ :

अंतरंग परीक्षणातील शेवटची पायरी म्हणजे संदर्भ साधनांचे अथवा कागदपत्राचे स्थळ निश्चित करणे. अनेकदा कागदपत्रात स्थळांचा स्पष्ट उल्लेख नसतो. ज्या ठिकाणी एखादी घटना घडली आहे अशा ठिकाणाच्या जवळील भौगोलिक बाबी म्हणजे नद्या, पर्वत, गाव किंवा इतर माहितीचा उपयोग होतो. याशिवाय प्रदेशानुसार शब्द ही वेगवेगळे असतात. त्यामुळे भाषिक बदलाच्या आधारेही संशोधकस घटनेचे स्थळ निश्चित करता येते.

ब) अंतर्गत अथवा अंतरंग परीक्षण (Internal Criticism) :

अंतर्गत अथवा अंतरंग परीक्षणाला संदर्भ साधनांच्या परीक्षण प्रक्रियेतील दुसरा टप्पा आहे. बाह्य परीक्षणापेक्षा अंतर्गत परीक्षणाला संशोधनामध्ये अधिक महत्त्वाचे स्थान आहे. अंतरंग परीक्षणाच्या माध्यमातून कागदपत्रातील मजकूराची सत्यता तपासण्यात येते. संदर्भ साधन अथवा कागदपत्रांचा लेखक, काळ व स्थळ या बाह्य परीक्षणाची माहिती घेतल्यानंतर सदर कागदपत्राच्या आतील आशय खरा आहे का? हे अंतर्गत परीक्षणामध्ये तपासावे लागते. कागदपत्रातील मजकूराची चिकित्सा केली जाते. म्हणजे लेखकाने आपल्या पत्रात अथवा लेखात काय म्हटले आहे, तसे म्हणण्यामागची त्याची भूमिका काय आहे? त्याचे कोणाविषयी काय मत आहे, लेखकाची वैचारिक भूमिका काय आहे, मजकूरातील शब्दार्थ व गर्भितार्थ इत्यादी बाबींचे यामध्ये परीक्षण केले जाते. मिळालेली माहिती अथवा कागदपत्राची गुणवत्ता तपासणे हाच या परीक्षणाचा मुख्य हेतू असतो. डॉ. के. एन. चिटणीस या संदर्भात असे म्हणतात की, 'आंतरिक परीक्षणाचा हेतू कागदपत्रांमध्ये आत शिरून त्यांचे विश्लेषण करणे व शेवटी सत्य घटना जगापुढे आणणे हाच असतो.' अंतर्गत परीक्षणाचे सकारात्मक (वास्तववादी) परीक्षण (Positive Criticism) आणि नकारात्मक परीक्षण (Negative Criticism) असे दोन प्रकार आहेत.

अ) सकारात्मक परीक्षण :

सकारात्मक (वास्तववादी) परीक्षणामध्ये कागदपत्रातील आशय समजावून घेण्याचा प्रयत्न असतो. म्हणजेच शब्दांचा लौकिक अर्थ व खरा अर्थ समजावून घेतला जातो. लेखकाने कागदपत्रामध्ये मांडलेली सर्वच मते खोटी असतीलच असे नाही. यातील काही भाग खरा असू शकतो हा सकारात्मक विचार यामध्ये असतो. मात्र संशोधकाला भाषेचे उत्तम ज्ञान असणे आवश्यक असते. कारण काळानुसार व प्रदेशानुसार भाषा बदलत असते. त्यामुळे शब्दांचे वाच्यार्थ व गर्भितार्थ समजणे आवश्यक असते. एखाद्या काळामध्ये प्रचलित असलेला शब्द नंतरच्या काळात लुप्त झालेला असतो. किंवा एखाद्या प्रदेशात वापरत असलेल्या शब्दाला दुसऱ्या प्रदेशात दुसरा शब्द प्रचलित असतो. याशिवाय शहरी व ग्रामीण भागानुसारही शब्दांचे अर्थ वेगवेगळे असतात. कागदपत्राचा लेखक जे काही म्हणत असतो त्यामागची त्यांची भूमिका काय आहे हे प्रथम संशोधकाने जाणून घेतले पाहिजे. यासाठी त्याने कागदपत्राच्या भाषेची चिकित्सा केली पाहिजे. गरज भासल्यास शब्दकोशाचा ही वापर केला पाहिजे. थोडक्यात सकारात्मक परीक्षणात लेखामधील अथवा कागदपत्रातील विधानांचा खरा अर्थ समजावून घेतला जातो.

ब) नकारात्मक परीक्षण :

नकारात्मक परीक्षणाला इतिहासलेखनशास्त्रात उच्चप्रतीचे परीक्षण (Higher Criticism) असे म्हणतात. नकारात्मक परीक्षणामध्ये संकलित कागदपत्रांमधील प्रत्येक कागदपत्र हे खोटे आहे असे गृहीत धरून अथवा संशय घेऊनच सत्याचा शोध घेतला जातो. संशोधकाने जिथे-जिथे शक्य आहे तिथे संशय व्यक्त केला पाहिजे. जोपर्यंत योग्य पुरावा मिळत नाही तोपर्यंत प्रत्येक विधानाबाबत शंका घेतली पाहिजे हा नकारात्मक परीक्षणाचा मुख्य हेतू असतो. त्यासाठी संशोधकाने लेखनकर्त्याची पात्रता, लेखनामध्ये सत्य

सांगण्याची त्याची पात्रता आहे का?, त्याने केलेल्या निवेदनात तंतोतंतपणा अथवा खरेपणा आहे काय?, लेखनकर्त्याची वैचारिक पार्श्वभूमी कोणती आहे? त्याने कोणत्या परिस्थितीमध्ये सदरची विधाने अथवा विचार व्यक्त केले आहे याच विचार या ठिकाणी करणे आवश्यक असते.

१) लेखनकाळ :

संशोधकाने कागदपत्रातील घटनेचे वर्णन लेखन कर्त्याने केव्हा आणि कोणत्या परिस्थित केले आहे यावर कागदपत्राचे महत्त्व ठरते. एखादी घटना घडून गेल्यानंतर बऱ्याच कालावधीनंतर त्या घटनेचे लेखन केलेले असेल तर, संबंधित लेखकाला घटनेचे विस्मरण होण्याची शक्यता अधिक असते. परिणामी घटना, स्थळ, काळ, वेळ आणि व्यक्ती याबाबत लेखनकर्त्याची गफलत होऊ शकते. लिखाणकाळ हा घटना घडल्यानंतर लगेचच असेल तर लिखाणाची विश्वासार्हता अधिक असते.

२) लेखकाचा आश्रय :

प्राप्त कागदपत्रातील लेखनकर्त्यास जर राजाश्रय असेल, लेखक शासकीय सेवेत असेल अथवा एखाद्या राजकीय पक्षाचा सदस्य असल्यास त्या लेखनकर्त्याची विधाने व्यक्तिनिष्ठ असण्याची शक्यता असते. कारण त्याच्यावर असलेल्या राजाश्रयामुळे त्याला आपली मते मोकळेपणांनी मांडता येत नाहीत. नकारात्मक परीक्षणात वरील बाब संशोधकाने बारकाईने पाहणे महत्त्वाचे ठरते.

३) लेखकाची सामाजिक पार्श्वभूमी :

लेखनकर्ता कोणत्या समाजातील कोणत्या वर्गाचे प्रतिनिधित्व करतो अथवा त्याचा आर्थिक स्तर काय आहे, अथवा तो कोणत्या सामाजिक गटाचे प्रतिनिधित्व करतो याचाही प्रभाव त्यांच्या लिखाणावर असू शकतो ही बाब संशोधकाने तपासली पाहिजे.

४) लेखकाची पात्रता :

ज्या लेखनकर्त्याने संबंधित कागदपत्रे लिहिली आहेत त्याची पात्रता काय आहे. ज्या घटनेचे वर्णन लेखामध्ये आलेले आहे ती घटना त्याने स्वतः जवळून पाहिली आहे का? स्वतः अनुभवली आहे का? हे तपासले पाहिजे. यावरून संशोधकाला लेखकाची पात्रता समजून येऊ शकते.

५) बौद्धिक क्षमता :

एखाद्या घटनेची सत्य माहिती देण्यासाठी लेखकाकडे बौद्धिक क्षमता असावी लागते. कारण विषयाचे ज्ञान नसेल तसा अनुभव नसेल बौद्धिक पात्रता नसेल तर संबंधित लेखनकर्त्याकडून घटित घटनेचे वर्णन अथवा इतिवृत चुकीचे होण्याची शक्यता असते.

६) लेखकाचा प्रामाणिकपणा :

संशोधक ज्या साधनांचे परीक्षण करणार असतो, त्या साधनाच्या लेखनकर्त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाची, सभोवतालच्या परिस्थितीची, त्याची वैचारिक व बौद्धिक पातळी, त्याची मानसिकता या संबंधिची माहिती

करून घेणे आवश्यक असते. या माहितीच्या आधारे संशोधकाला संदर्भ साधनांची विश्वसनीयता ठरविण्यासाठी मदत होते.

७) विचारसरणी :

लेखनकर्त्यांवर राष्ट्रवादी, बुद्धिवादी, कल्पनावादी, अतिरेकी अशा विविध विचारांचा प्रभाव असण्याची गृहीत धरावी लागते. त्यामुळे संबंधित लेखनकर्त्यांवर विशिष्ट विचारसरणीचा प्रभाव तर नाही ना याचीदेखील तपासणी केली पाहिजे. कारण या विचारसरणीचे प्रतिबंध लिखाणामध्ये उमटत असते.

८) धार्मिक प्रभाव :

व्यक्तीवर असलेला धार्मिक प्रभाव त्याच्या लिखाणावरही पडण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. लेखनकर्त्यांवर कोणत्या धार्मिक विचारांचा प्रभाव आहे का नाही याची माहिती असणे आवश्यक असते. अशा व्यक्तीकडून विनाकारण दुसऱ्या धर्माबद्दल विशिष्ट प्रभाव असण्याची शक्यता असते.

९) लेखकाचा हेतू :

एखादे विधान करण्यामागे लेखकाचा कोणता हेतू आहे हे ही समजून घेणे अपेक्षित असते. अतिशयोक्तीपूर्ण विधान करण्यामागे, प्रौढी मिरविण्यासाठी किंवा आपण ज्याच्या आश्रयास आहे त्याची वाह वाह मिळविण्यासाठी अशी विधाने केलेली आहेत का? यामागे लेखकाचा हेतू काय आहे हे ही तपासवे लागते.

१०) सत्य सांगण्याची क्षमता :

एखादी घटना लेखनकर्त्यांनी पाहिली अथवा अनुभवली असल्यास त्याचे वर्णन कागदपत्रांमध्ये जसेच्या-तसे येण्याची खात्री देता येत नाही. लेखक आपल्या सोयीनुसार त्यातील काही भाग लिखाणातून वगळण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. काही वेळा लेखकाने घटना प्रत्यक्ष पाहिली नसेल, परंतु उत्तम प्रतिभाशक्ती असेल तर त्या घटनेचे वर्णन हुबेहूब करेल, घटना प्रत्यक्ष पाहिल्यासारखे वर्णन करू शकेल. त्यामुळे लेखनकर्त्यांची सत्य सांगण्याची क्षमता तपासली पाहिजे.

११) घटनेचा साक्षीदार :

कागदपत्राचा लेखनकर्ता एखाद्या घटनेचा प्रत्यक्षदर्शी जर असेल तर त्या घटनेचे वर्णन अचूक व बिनचूक असण्याची शक्यता असते. लेखक घटनेचा प्रत्यक्षदर्शी आहे की त्याने ती माहिती ऐकीव माहितीच्या आधारे लिहिलेली आहे हे पाहणे आवश्यक आहे.

१२) लेखकाची अभिरुची :

लेखनकर्त्यांची विशिष्ट एखाद्या घटनेत अभिरुची नसेल तर ज्या घटनेचे लिखाण त्याने केले असेल तर त्याचे वर्णन तो मनापासून करणार नाही हा दृष्टीकोण तपासले पाहिजेत. याच्या बरोबर उलट जर लेखकाला संबंधित विषयाची आवड असेल तर त्या घटनेचे वर्णन तो हुबेहूब करेल.

थोडक्यात लेखनकर्ता जरी प्रामाणिक असला तरी त्याच्याकडून कळत नकळत लिखाणात चुका होण्याची शक्यता असते. त्या चुका लक्षात घेऊन संशोधकांनी कागदपात्राचे परीक्षण करणे गरजेचे असते. मूळ कागदपत्रांचे परीक्षण करताना बहिःरंग परीक्षणाद्वारे लेखाचे स्थळ, काळ, लेखक याची निश्चिती करण्यात येते. तर अंतरंग परीक्षणाच्या माध्यमातून सकारात्मक परीक्षणामध्ये लेखाचा वाच्यार्थ व मूळ अर्थ समजून घेतला जातो. नकारात्मक परीक्षणामध्ये लेखकाची लेख लिहिण्यामागची भूमिका तपासली जाते म्हणजे लेखकाचा प्रामाणिकपणा तपासला जातो.

स्वयं अध्ययन प्रश्न क्र. २

अ) रिकाम्या जागा भरा

- १) संदर्भ साधनांच्या परीक्षणाचे किती प्रकार आहेत.
 अ) दोन ब) तीन क) चार ड) पाच
- २) बखरीतील भाषेवर कोणत्या भाषेचा प्रभाव आहे.
 अ) फारशी ब) उर्दू क) कन्नड ड) राजस्थानी
- ३) संशोधन प्रक्रियेमध्ये पहिली पायरी कोणती आहे.
 अ) विषयाची निवड ब) साधनांची क्रमवारी क) मांडणी ड) पुरव्यांनाचे संकलन
- ४) कोणत्या टप्प्यात लेखकाची सत्यता तपासली जाते.
 अ) बहिःरंग परीक्षण ब) अंतरंग परीक्षण क) मांडणी ड) सादरीकरण प्रक्रिया
- ५) संशोधकाचे वैयक्तिक पूर्वगृह असल्यास इतिहासलेखनावर काय परिणाम होतो.
 अ) वस्तुनिष्ठ लिखाण ब) व्यक्तिनिष्ठ लिखाण
 क) एकांगी लिखाण ड) तर्कसंगत लिखाण
- ६) कागदपत्र ज्या काळातील आहेत त्या काळातील कोणती माहिती संशोधकास असणे आवश्यक आहे.
 अ) लोक जीवन ब) धार्मिक जीवन क) भाषिक ड) भौगोलिक
- ७) संशोधकाने आपल्या लिखाणात काय आणणे जरूरी असते.
 अ) वस्तुनिष्ठता ब) व्यक्तिनिष्ठता क) एकांगीपणा ड) आपुलकी
- ८) कागदपत्राच्या परीक्षणानंतर जी माहिती संशोधकाच्या हाती येते त्यास काय म्हणतात.
 अ) घटिते ब) साधने क) गृहीतके ड) यापैकी नाही

९) अन्वयार्थ हा संशोधांकाचा..... आहे.

अ) डोळा ब) मेंदू क) श्वास ड) यापैकी नाही

१०) नकारात्मक परीक्षणाला इतिहासलेखनशास्त्रात कोणत्या प्रतीचे परीक्षण म्हणतात.

अ) उच्चप्रतीचे ब) दुय्यम प्रतीचे क) तृतीय प्रतीचे ड) उच्च कोटीचे

१.३ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ :

सूक्ष्म : सूक्ष्म घटक अथवा भाग अथवा प्रसंग अथवा घटना.

अभिजन : उच्च स्थानावरील लोक अथवा श्रेष्ठ (सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक व राजकीय)

सबाल्टर्न : वंचित, तळागाळातील व्यक्ती अथवा समूह.

मौखिक : पाठांतराच्या माध्यमातून परंपरेने चालत आलेले.

मुलाखत : तोंडी पद्धतीने माहिती प्राप्त करण्याचे तंत्र.

सर्वेक्षण : समस्येचे शास्त्रशुद्ध पद्धतीने केलेले परीक्षण.

पुराभिलेख : विविध माध्यमातून लिहिलेले कोरीव लेख

पुरातत्वविद्या : प्राचीन वस्तू आणि वास्तूंचा अभ्यास करणारे शास्त्र

ताम्रपट : तांब्याच्या पत्र्यावर कोरलेले लेख

भौतिक साधने : पुरातत्वीय अवशेष

दिने-ए-इलाही : सम्राट अकबराने पुरस्कृत केलेला धर्मसंप्रदाय.

खलिफा : प्रेषितांचा वारस

टांकसाळ : नाणी तयार करण्याचा कारखाना अथवा ठिकाण

१.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्न व प्रश्नांची उत्तरे

* स्वयं अध्ययन प्रश्न क्र. १ ची उत्तरे

१) अ) प्रा. कार्ल गुस्तावसन

२) अ) गो. स. सरदेसाई

३) अ) माझी जीवनगाथा

४) अ) किताब- उल-रहेला

५) अ) कार्बन

६) अ) एशियाटीक रिसर्चेस

७) अ) चार

८) अ) अरबी-फारसी

९) अ) वि. का. राजवाडे

१०) अ) आर्थर क्रॉफर्ड

११) अ) धनगर

* स्वयं अध्ययन प्रश्न क्र. २ ची उत्तरे

१) अ) दोन	२) अ) फारशी
३) अ) विषयाची निवड	४) ब) अंतरंग परीक्षण
५) अ) वस्तुनिष्ठ लिखाण	६) क) भाषिक
७) अ) वस्तुनिष्ठता	८) अ) घटिते
९) क) श्वास	१०) अ) उच्चप्रतीचे

१.५ सारांश :

ऐतिहासिक घटनांचा अन्वयार्थ ज्याच्या आधारे काढता येतो अथवा ज्यांच्यामधून इतिहास लेखनासाठी उपयुक्त सत्य माहिती मिळते अशा वस्तू अथवा वास्तू, लिखित अथवा अलिखित साधनांना सर्वसाधारणपणे इतिहासाचा पुरावा किंवा संदर्भ साधन असे म्हटले जाते. इतिहासलेखनशास्त्राच्या दृष्टीकोणातून ऐतिहासिक लेखनास पुरावा किंवा संदर्भ देणे महत्त्वाचे असते. यासाठी साधने अतिशय महत्त्वाची असतात. इतिहास लेखनाचे स्वरूप आधुनिक काळात बदलत चालले आहे. त्या दृष्टीकोणातून मौखिक साधनांना महत्त्व प्राप्त झाले आहे. अशा प्रकारची साधने संशोधकास एखादा प्राप्त झाली की त्या साधनांचे चिकित्सक परीक्षण करणे गरजेचे असते. यामध्ये बहिरंग परीक्षण व अंतरंग परीक्षण महत्त्वाचे असते. या परीक्षणाच्या माध्यमातून कागदपत्रांची विश्वसनीयता तपासली जाते.

१.६ सरावासाठी स्वाध्याय

अ) टिपा लिहा:

- १) पोवडे
- २) ताम्रपट
- ३) मौखिक इतिहासाचे महत्त्व
- ४) वास्तू अवशेष
- ५) नाणी
- ६) नकारात्मक परीक्षण
- ७) लोकपरंपरा

ब) खालील प्रश्नांची सविस्तर चर्चा करा.

- १) इतिहासलेखनाचे साधन म्हणून प्राथमिक साधनांचे महत्त्व सांगा.
- २) इतिहासलेखनाचे साधन म्हणून पुराभिलेखीय साधने सांगा.
- ३) मौखिक इतिहासाचे भारतातील संशोधन पारंपरिक साधनांची माहिती द्या.

- ४) इतिहासलेखनाचे साधन म्हणून दुय्यम साधनांचे महत्व सांगा.
- ५) बहिरंग परीक्षण म्हणजे काय ते सांगा
- ६) अंतरंग परीक्षण म्हणजे काय ते सांगा

१.७ संदर्भ ग्रंथ व अधिक वाचनासाठी पुस्तके :

- १) नाडगोडे, गुरुनाथ., सामाजिक संशोधन पद्धती, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, १९८६.
- २) कुंभोजकर, ग. वि., संशोधन पद्धती व संख्याशास्त्र, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, १९८९.
- ३) कोठेकर, शांता, इतिहास तंत्र आणि तत्वज्ञान, नागपूर, २००५
- ४) वांबूरकर, जास्वंदी., (संपा.) इतिहासातील नवे प्रवाह, डायमंड प्रकाशन
- ५) टिकेकर, अरुण., (संपा.) शहर पुणे: एका सांस्कृतिक संचिताचा मागोवा, खंड पहिला, निळुभाऊ लिमये फौंडेशन, पुणे, २०००
- ६) दिक्षित, राजा., इतिहास वाडःमय, संपादक जाधव, र. ग., मराठी वाडःमयाचा इतिहास, खंड, ७, भाग तीन, पुणे २०१०
- ७) विद्या, व्यवहारे, लोकसाहित्य आणि लोक संस्कृती, प्रतिमा प्रकाशन, २००२
- ८) ढेरे, रा. चि., लोकसाहित्य: शोध आणि समीक्षा, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे २००९
- ९) खोले, विलास, मराठीतील मौखिक साहित्याचे संकलन, मौखिता आणि लोकसाहित्य (संपा.) वाकोडे मधुकर, करोगल सुषमा, साहित्य अकादमी, २००८
- १०) पाटील, अवनीश, स्थानिक इतिहास संशोधनाची सहाय्यक पद्धती, भारतातील स्थानिक इतिहास आणि सांस्कृतिक ओळख, नदाफ, हाजी., (संपा.) ज्ञानजोत प्रकाशन, कोल्हापूर, २०२०
- ११) भांडारकर, पु. ल., सामाजिक संशोधन पद्धती, महाराष्ट्र ग्रंथ निर्मिती मंडळ, नागपूर, १९७६.

घटक ४
वस्तुसंग्रहालय : इतिहासाचे साधन
('Museum' as a Source of History)

अनुक्रमणिका

- ४.१ उद्दिष्टे
- ४.२ प्रास्ताविक
- ४.३ विषय विवेचन
- ४.३.१ वस्तुसंग्रहालयाची व्याख्या, स्वरूप आणि प्रकार
- ४.३.२ छत्रपती शिवाजी महाराज वस्तुसंग्रहालय
- ४.३.३ टाऊन हॉल वस्तुसंग्रहालय, कोल्हापूर
- ४.४ सारांश
- ४.५ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- ४.६ स्वयंअध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ४.७ सरावासाठी स्वाध्याय
- ४.८ संदर्भ आणि अधिक वाचनासाठी ग्रंथ

४.१ उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपणास -

- वस्तुसंग्रहालयाचा अर्थ समजावून घेता येईल.
- वस्तुसंग्रहालय शास्त्र म्हणजे काय ते स्पष्ट करता येईल.
- इतिहासाच्या अभ्यासासाठी वस्तुसंग्रहालयाचे असणारे महत्त्व लक्षात येईल.
- मुंबई येथील छत्रपती शिवाजी महाराज वस्तुसंग्रहालय (प्रिन्स ऑफ वेल्स) याचा अभ्यास करणे शक्य होईल.
- टाऊन हॉल वस्तुसंग्रहालय, कोल्हापूर याचा अभ्यास करणे शक्य होईल.

४.२ प्रास्ताविक

नवनवीन शोध लावून समाजाचे प्रगती साधणे ही जशी काळाची गरज आहे त्याप्रमाणे आज पर्यंत मानवाने निसर्गाशी किंवा मानवनिर्मित संकटाशी मुकाबला करून आपल्या प्रगतीचे जे टप्पे पार केले आहेत ते टप्पे समाजासमोर देशासमोर ठेवणे ही सुद्धा काळाची गरज आहे. ते ठेवण्यासाठी अनेक पर्याय आहेत

पैकी एक पर्याय म्हणजे 'वस्तुसंग्रहालय' होय. वस्तुसंग्रहालयाच्या माध्यमातून जर आपण आपला प्राचीन इतिहास, परंपरा, वारसा इत्यादी समाजापुढे ठेवू शकलो तर समाजामध्ये आपल्या परंपरेविषयी अभिमान निर्माण होईल, तसेच भविष्यकाळ उज्वल बनवण्याची इच्छा निर्माण होईल. हे लक्षात घेऊनच समाज व शासनाकडून वस्तुसंग्रहालय उभारण्यात येत असतात. मानव हाच मुळात संग्रह प्रिय प्राणी आहे. व्यक्तीच्या अनेक छंदातून अनेक वस्तूचा संग्रह होत असतो. या वस्तू वस्तुसंग्रहालयामध्ये प्रदर्शित करून ठेवल्या तर त्या ऐतिहासिक अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी उपयुक्त असतात. या वस्तू समाजाच्या ज्ञानामध्ये भर टाकण्याचे काम करत असतात. व्यक्तीच्या, समाजाच्या सौंदर्य विषयक दृष्टिकोनाबाबत मार्गदर्शन करतात. म्हणून वस्तू संग्रहालय ही आधुनिक काळात ज्ञान केंद्रे झालेली आहेत.

४.३ विषय विवेचन

४.३.१ वस्तुसंग्रहालयाची व्याख्या आणि स्वरूप

वस्तुसंग्रहालयांना इंग्रजीमध्ये 'Museum' हा शब्द आहे. 'म्युझियम' या शब्दाचा उगम 'Muses' या शब्दातून झाला आहे. 'म्युझेस' ही ग्रीक पुराणातील एक देवता आहे. तर 'वस्तुसंग्रहालय म्हणजे वस्तु + आलय ठेवण्याचे ठिकाण म्हणून ते वस्तुसंग्रहालय. ग्रीक रोमन परंपरेमध्ये असे मानले जाते की म्युझेस ही ग्रीक पुराणातील 'झेऊस' व 'मेनेओसीन' या देवतेचे अपत्य आहे. 'म्युझ' या शब्दाचा ऑक्सफर्ड डिक्शनरीमधील अर्थ मुक्त प्रेरणा, दैवी प्रेरणा सर्जनशील प्रभावांना उत्तेजन देणारी देवता असा आहे. म्हणजेच कोणतीही साहित्य कृती किंवा कलात्मक निर्मिती यासाठी 'म्युझेस' या देवतेचीच आराधना केली पाहिजे. प्रो. सौ. बक्शी आणि द्विवेदी यांच्या मते अशा नऊ म्युझेस आहेत. त्यांची नांवे पुढीलप्रमाणे -

१. कॅलोप (Calope) महाकाव्याची प्रेरणा.
२. क्लिओ (Clio) इतिहासाची प्रेरणा किंवा देवता
३. इरॅटी (Erato) गेय काव्य
४. युटेरपो (Euterpe) बासरीवादनाची देवता
५. मेल पोमीन (Mel Pomene) शोकांतिकेची देवता
६. टर्पिसकोअर (Terpsichore) नृत्यदेवता
७. पॉलिहिर्मोनिया (Polyhymnia) मूक अभिनयाची देवता
८. थालिय (Thalia) हास्यरसाची देवता
९. युरानिया (Urania) खगोलशास्त्राची देवता

थोडक्यात, म्युझेस देवतेचा संबंध विविध प्रकारांनी विविध लोककला, नाट्यकला, काव्य, संगीत, कलात्मक वस्तु, बुद्धिमत्ता व शास्त्रीय ज्ञानाची कास या सर्व बाबींशी जोडला जातो. थोडक्यात वस्तू

ठेवण्याच्या ठिकाणाला 'वस्तुसंग्रहालय' असे म्हणतात. वस्तुसंग्रहालयाच्या उगमाकडे पाहिले की असे दिसून येते की, वस्तुसंग्रहालय हे शास्त्र आहे. विद्वानांच्यात वस्तुसंग्रहालय हे शास्त्र आहे की कला याबाबत साशंकता निर्माण झालेली होती. या संदर्भात असे लक्षात येते की, शास्त्रीय दृष्टिकोणातून केलेले ज्ञान संग्रहित केले जाते. ज्ञानाच्या त्या विभागाला शास्त्र असे म्हणतात. हा निकष वस्तुसंग्रहालयांना लागू होत असल्याने वस्तुसंग्रहालय हे शास्त्रच आहे. विद्वान व्यक्तींनी आपापल्या दृष्टिकोणातून वस्तुसंग्रहालयाच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे केल्या आहेत.

वस्तुसंग्रहालयांबद्दल वेगवेगळ्या अनेक प्रकारच्या व्याख्या केलेल्या आहेत व त्यांच्यामध्ये सतत बदल होत आहे, त्या पुढीलप्रमाणे -

१) **सर एफ केन्यास (१९२७) :** 'मानवी जीवनामध्ये ज्या गुणात्मक मूल्यमापनाची आवश्यकता असते, त्यांच्याशी संबंधीत प्रदर्शित केलेल्या वस्तूंना पाहून बघणाऱ्यामध्ये सौंदर्यबोध, जिज्ञासा व आपल्या भूतकाळाविषयी आस्था निर्माण होते. अशा वस्तूसंग्रह स्थळांना वस्तुसंग्रहालय असे म्हटले जाते. 'सर एडवर्ड पी. अलेक्झेंडर: 'वस्तुसंग्रहालय ही एक जटील संस्था आहे. तिची व्याख्या करणे सोपे कार्य नाही. कारण तिची व्याख्या करण्याच्या पार्श्वभूमीमध्ये आपला आपला दृष्टिकोन राहतो. जो व्याख्या करण्याची आवड व नावड यांच्यावर अवलंबून असतो.'

२) **ए. सी. पार्कर :** 'आधुनिक विचारधारेनुसार वस्तुसंग्रहालय ही एक अशी संस्था आहे, जिचे मुख्यतः मानव, प्रकृती मानव लौकिक क्रियाविषयक विस्तारीत माहिती प्रस्तुत करणे कार्य आहे. लेखकांच्या मतानुसार वस्तुसंग्रहालयास एका अशा रूपामध्ये स्वीकार केला पाहिजे की, जे आपल्याकडील संकलित वस्तूंच्या आविष्कारामध्ये सक्रिय भूमिका येते. वस्तुसंग्रहालयांना दुर्मिळ कलापूर्ण वस्तुसंग्रहालयाचे केंद्र मानले जाते. संकलित असलेल्या विलक्षण वस्तू स्वतः अबोल आहेत, ज्यामध्ये अनेक अद्भुत कथा साठलेल्या आहेत. ज्यांना पाहण्यामुळे बघणाऱ्यांच्या ज्ञानात भर पडते. या कला वस्तूंना अनेक सूचना, लेख, आलेख यांच्या माध्यमातून वस्तुसंग्रहालय संस्थेकडून एक व्यवस्थित रूप दिले जाते. ज्यांच्यामुळे पाहणारे शिक्षित होण्याबरोबरच आनंदीत होण्याचा अनुभव घेतात.'

३) **डॉ. जॉन्सन :** 'ज्ञान व जिज्ञासा निर्माण करणाऱ्या वस्तूंचे संग्रह स्थळ म्हणजे वस्तुसंग्रहालय होय.'

४) **सर आशुतोष मुखर्जी (१९९४) :** 'वस्तुसंग्रहालय ही एक अशी संस्था आहे की जिच्यामध्ये वस्तूंचे संकलन करून सुरक्षित ठेवले जाते. ज्यांचा उपयोग जनसामान्यांना त्यांची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी विषयक ज्ञान मिळवून देवून आनंद देण्याच्या हेतूने केला जातो.'

५) **सर आर्थर किथ (१९५०) :** 'संग्रहालय हे एक असे ग्रंथालय आहे कि ज्यांच्या कपाटामध्ये मानवी मेंदूकडून व्यक्त झालेले विचार मुद्रीत, वस्तुरूपाच्या नैसर्गिक कार्याचे मूळ रूप प्रामाणिकपणे संग्रहित केले जाते. सर आर्थर किथच्या म्हणण्यानुसार, वस्तुसंग्रहालय ही एक जिवंत शिक्षण संस्था असून ती कला, इतिहास, प्रकृती, विज्ञान, कृषी, संस्कृती इत्यादी विविध विषयांचा ज्ञान प्रत्यक्ष, प्रामाणिक व मृत वस्तूंच्या

माध्यमातून सादर करते. हे एक बहुमुखी ज्ञानाच्या पुस्तकांसारखे असून विविध क्षेत्रांशी संबंधित शाखेच्या पुस्तकातील अध्यायासारखे आहे. ज्यांना विषयांनुसार व क्रमवार सजविले आहे.'

६) डी. एफ. निकिलयस : 'उपलब्ध नसणाऱ्या वस्तूंचे गुप्त स्थळ म्हणजे वस्तुसंग्रहालय होय.'

७) बेंजामिन गिलमैन (१९२३) : 'वस्तुसंग्रहालय वास्तवामध्ये विविध वस्तू व प्रदर्शनाच्या सामुग्रीचा संग्रह होय. वस्तुसंग्रहालय हे ललित कलाशी संबंधित विविध वस्तू कायम स्वरूपी प्रदर्शन प्रदर्शित असणारे ठिकाण होय. ज्यांच्या माध्यमातून विविध कला वस्तूपासून संपूर्ण कला क्षेत्रासंबंधी सर्व वैशिष्ट्ये व्यक्त केली जातात.'

८) डॉ. जॉर्ज ब्राऊन : 'वस्तुसंग्रहालय हे एक चांगले शिक्षण देणारे असून ते संग्रहीत वस्तूंचे संपूर्ण विवरण सादर करत असते.'

९) युनिव्हर्सल इंग्रजी शब्दकोष : 'संग्रहालय हे एक अभ्यास केंद्र, ग्रंथालयाबरोबरच महाविद्यालय व जनसंख्या आहे. जिथे सामान्य तसेच विद्वान व्यक्ती ज्ञान प्राप्तीसाठी व मनोरंजनासाठी एकत्र येतात.'

१०) आंतरराष्ट्रीय संग्रहालय परिषद (आयकॉम) (१९५१) : 'वस्तुसंग्रहालयाची संज्ञा अशा संस्थेस दिली जाऊ शकते, जिच्यामध्ये सांस्कृतिक वैज्ञानिक कला वस्तूंचे संरक्षण व प्रदर्शन मुख्यतः ज्ञान, शिक्षण व मनोरंजनाच्या उद्देशाने केले जाते.'

Any permanent Institute which conserves and display for study, education and enjoyment, collection of objects of cultures or scientific significance.

येथे 'आयकॉम' ने अभ्यास व शिक्षण व्यतिरिक्त आनंद व मनोरंजन देणारी सांस्कृतिक व वैज्ञानिक महत्वाच्या कलावस्तूंचे संकलन व संरक्षण करणाऱ्या संस्थांना वस्तुसंग्रहालयाची मान्यता दिली आहे. वस्तुसंग्रहालयांची वरील व्याख्येमध्ये १९५६ मध्ये आयकॉम सुधारणा करून वस्तुसंग्रहालय शब्दांची व्यापक अर्थातून व्याख्या केली.'

११) आयकॉम संविधान अनुच्छेद १ व २ (१९५६) - वस्तुसंग्रहालय अशा संस्थेस म्हटले जाऊ शकते की, जिच्याकडून लोकांच्या आवडीनुसार संरक्षित केलेल्या विविध उपक्रमाद्वारे त्यांच्या विकासासाठी व विशेषतः कलात्मक, ऐतिहासिक, वैज्ञानिक व तांत्रिक वस्तूंचा संग्रह, वनस्पती व प्राणी उद्याना बरोबरच मत्स्य जलाशय इ. आनंद आणि शिक्षण देणाऱ्या सांस्कृतिक मूल्यांच्या कला वस्तूंच्या अवशेषांना संकलित करून जनतेसाठी प्रदर्शित करण्याच्या उद्देशाने केले जाते.

१२) एस. टी. सत्यमूर्ति (१९६३) : 'वस्तुसंग्रहालयांस आधुनिक युगामध्ये असे व्याख्यानित केले जाऊ शकते की, ज्यामध्ये अशा वस्तू संरक्षण केले जाऊ शकते. ज्या निसर्गाचा आविष्कार व मानवी संरचनेची उत्तम पद्धतीने व्याख्या करते व ज्यांचा उपयोग ज्ञान मिळविण्याबरोबरच मानवी संस्कृतीचा प्रसार व प्रचार करण्यासाठी व सामान्य जनतेस संस्कारीत करणाऱ्यांच्या हेतूने केला जाऊ शकतो.'

१३) सत्यप्रकाश (१९६४) : 'संग्रहालय ही केवळ एक अशी संस्था आहे, ज्यामध्ये मानवाचा इतिहास व त्यांची कलात्मक, सृजनशीलता यांची भौतिक वस्तुरूपातील आविष्कार प्रदर्शनाच्या माध्यमातून केला जातो.'

१४) एम. एल. निगम (१९६६) : 'वस्तूसंग्रहालय एक कारखाना आहे. जिथे वस्तूसंग्रह व निर्माण केल्या जातात, हे एक विद्यालय आहे जिथे वस्तू तयार करण्यास शिकविल्या जातात, ते एक उच्च शिक्षण संस्था व सांस्कृतिक मनोरंजनाचे एक असे स्थान आहे जेथे व्यक्ती आपली दिनचर्या, परिश्रम व व्यक्तिगत चिंतेपासून दूर जावून आनंद मिळविण्याविषयीची इच्छा पूर्ण करतो व त्यास एका मोठ्या क्षितीजाचा शोध लागल्याचा अनुभव येतो.'

१५) संयुक्त राष्ट्र अमेरिका (१९६९) : 'वस्तूसंग्रहालय ही एक स्थिर व अलाभकारी संस्था आहे. जिथे मुख्यत्वेकरून शैक्षणिक व सौंदर्याबोधकात्मक कार्यविषयक वस्तूंचे संकलन, जतन, संवर्धन, प्रदर्शन व संशोधन केले जाते.'

१६) बडापेस्ट (युगोस्लाव्होक्रिया) संरक्षण व वस्तूसंग्रहालय प्रक्रिया संस्था (१९७३) : 'वस्तूसंग्रहालय ही एक सांस्कृतिक संस्था आहे. जिथे कलात्मक संग्रह व संशोधन व शिक्षणाचे कार्य केले जाते.'

वर्तमान काळामध्ये वस्तूसंग्रहालय ही एक ज्ञानाची बहुमुखी संस्था म्हणून पाहिले जावू लागले आहे. जिथे क्षेत्र पूर्वीपेक्षा अत्यंत विस्तारीत होत गेलेले वरील व्याख्येवरून दिसून येते.

१७) आयकॉम (कोपेनहेगॅन) (१९७४) : 'एका अलाभकारी स्थिर संस्था जी समाजाची सेवा व विकासामध्ये सक्रिय असणारी व जनसामान्यास खुली असलेली, जिच्यापासून मानव व त्यांच्या वातावरणाशी संबंधित स्थूल प्रमाणांचा अभ्यास शिक्षण व आनंद प्राप्ती करण्याच्या दृष्टीकोनातून वस्तूंचे संग्रह, संरक्षण, संशोधन, संभाषण व प्रदर्शन करते ती संस्था म्हणजे वस्तूसंग्रहालय होय. 'आयकॉमद्वारे वस्तूसंग्रहालयाच्या या व्याख्येमध्ये जनसामान्यांसाठी वस्तूसंग्रहालय खुले करणे याला विशेषतः महत्त्व दिले आहे.

१८) बोल्टन (१९७६) : 'वस्तूसंग्रहालय हे वास्तविक दुर्मीळ वस्तूंचे कोषागार आहे. जे अशा प्रत्येक व्यक्तीसाठी आहे जे मानवी जीवनाविषयी दररोज वेगवेगळ्या पद्धतीने विचार करते.'

१९) केनिथ हडसन (१९७७) : 'संग्रहालय ही एक शिक्षण देणारी संस्था आहे, जी दृश्य दृक्श्राव्य तंत्राद्वारे आपल्या सांस्कृतिक वारशाचे संपादन, जतन व संवर्धन करते. ज्याचा उपयोग प्रदर्शनासाठी विविध क्षेत्रामध्ये केला जातो.'

या व्याख्येवरून असे दिसते की, कोणत्याही देशांचा विकास त्यांच्या संस्कृतीवर दिसून येत असतो. गतसालापासून चालत आलेली मानवी संस्कृती प्रचलित संस्कृतीची विविध शिल्पकला, चित्रकला, संगीत साहित्य व अभिनय, विज्ञान, तंत्रज्ञान इत्यादींना एकत्रित स्वरूपात आणून वस्तूसंग्रहालये गती त्यास देतात. मानवी संस्कृतीचा पूर्वीपासून चालत आलेल्या मार्गास प्रशस्त करून त्यांचा विकास दाखवण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य वस्तूसंग्रहालये करतात. त्यामुळे वस्तूसंग्रहालयांना भूतकाळातील सांस्कृतिक परंपरागत प्रतिकांचे संग्रह

जतन, संवर्धन व प्रदर्शन स्थळ बरोबरच शिक्षण, मनोरंजन इत्यादी संग्रहालयांविषयक विविध विकास घडत असल्याचे वरील व्याख्यात दिसून येते असे म्हटले गेले आहे.

स्वरूप :

वस्तुसंग्रहालय म्हणजे ऐतिहासिक ठेवा जतन व संवर्धन करण्याचे ठिकाण आहे. त्यामध्ये वस्तुसंग्रहालयाचा मालक, शासन व जनता हे तीन घटक महत्त्वाचे आहेत. परंतु या वरील तीन घटकांच्यामध्ये आणि वस्तुसंग्रहालयाच्या हेतूमध्येही बदल घडून येऊ शकतात. या सर्वांमध्ये एक महत्त्वाची बाब म्हणजे सर्व प्रकारच्या वस्तुसंग्रहालयातून आपल्या ज्ञानात वाढच होत असते. त्यामुळे वस्तुसंग्रहालय म्हणजे अशा सेवा पुरविणारे शासकीय, सार्वजनिक व ऐतिहासिक माहिती मिळविण्याचे ठिकाण की ज्याचा मुख्य उद्देश हा असतो की ज्या वस्तुसंशोधक व अभ्यासकासाठी अतिशय मौल्यवान, दुर्मीळ व अतिमहत्त्वाच्या व अपिरहार्य असतात. अशा सर्व वस्तूंचे विनाश, विध्वंस व हरवण्यापासून जतन व संरक्षण करणे.

प्राचीन कालखंड :

'वस्तुसंग्रहालय' या संकल्पनेचा उगम प्रथम युरोपमध्ये झाला. इ.स. पूर्वीच्या तिसऱ्या शतकात अलेक्झांड्रीयामधील टॉलेमी राजाने आपल्या राजवाड्यात पहिल्यांदा वस्तुसंग्रहालय सुरू केले. तेथील राजवाड्यातच अलेक्झांडर-द-ग्रेट याचा ग्रंथसंग्रह ठेवण्यात आलेला होता. परंतु इ.स.च्या दुसऱ्या शतकात ग्रीक लेखक पॉसॉनियस याच्या माहितीनुसार अथेन्स शहरात एका मोठ्या दालनात काही पेंटिंग्ज सार्वजनिक प्रदर्शनासाठी ठेवलेल्या होत्या. ही प्राचीन काळातील सार्वजनिक वस्तुसंग्रहालयाची सुरुवात होती. पुढील काळात ग्रीस व रोमन लोकांनी आक्रमण केले त्यावेळी तेथील मौल्यवान शिल्पे पळवून नेली आणि ती रोममध्ये वेगवेगळ्या ठिकाणी ठेवण्यात आली. या आक्रमणानंतरही ग्रीकमधील वस्तुसंग्रहालयाची असणारी परंपरा अस्तित्वात राहिलेली दिसून येते. हेलेनिक युगानंतर ख्रिश्चन युगाला सुरुवात झाली. त्यावेळी वस्तुसंग्रहालयाबद्दलची संकल्पना ही स्फूर्ती निर्माण करणारी व ज्ञानार्जन करणारी वास्तू अशी होती. पुढे अंधारयुगाच्या काळात ही संकल्पना मागे पडली. परिणामी ग्रीसमधील वस्तुसंग्रहालये मागे पडली. प्राचीन काळातील वस्तुसंग्रहालयांची ही संकल्पना आजच्या आधुनिक काळात उपयुक्त ठरणारी अशीच आहे.

मध्ययुगीन कालखंड :

या कालखंडात वस्तुसंग्रहालये जरी अस्तित्वात आली नसली तरी ख्रिश्चन धर्मगुरूंनी कलाकृतीच्या द्वारा धार्मिक भावना जागृत होतात, त्यामुळे ज्ञान प्राप्त होते. त्यासाठी चर्चेंसमध्ये विविध धार्मिक प्रसंगावरील, नीतीसंबंधीची चित्रे आणि कलाकुसर केलेली आढळते. त्याचबरोबर चर्चेंसमधीन भिंती, काचेच्या खिडक्या, तावदाने बावर धार्मिक कथांचे चित्रण केलेले दिसून येते. उदा. व्हेनिस येथील सेंट मार्क चर्चमध्ये तेथील भिंतीवर नितिकथांचे चित्रण केलेले दिसून येते, त्यामुळे तत्कालीन काळात चर्चही केवळ प्रार्थनेची ठिकाणे न राहता ती धार्मिक व नितीमतेची शिक्षण देणारी ठिकाणे ठरली. तर काही चर्चमध्ये ख्रिस्ती धर्मगुरूंचे अवशेष, मृतांचे अवशेष अनेक पेट्यांच्यामधून प्रदर्शित केले आहेत. उदा. जर्मनीत हाल या

चर्चमध्ये मृतांचे अवशेष पेट्यात ठेवण्यात आलेले आहेत. पुढे १४, १५, १६ व्या शतकामध्ये विद्येचे पुनरुज्जीवन झाले. या कालखंडात इटलीमधील राजघराणी, सरदारवर्ग, श्रीमंत इ.नी अनेक दुर्मीळ वस्तू आपल्या महालामधून, प्रासादामधून, दिवाणखान्यात सर्वांना दिसतील अशा तऱ्हेने ठेवण्यास सुरुवात केली होती. आपापल्या घराण्यातील या प्राचीन वस्तूंचा त्यांना अभिमान वाटत असे. यामध्ये प्रामुख्याने पुराण अवशेष, कलात्मक वस्तू, विविध भूसा भरलेले प्राणी, वनस्पतीचे नमुने इ. चा समावेश असे, अशा प्रकारचे प्रदर्शन करणारी इटलीमधील फ्लॉरेंस येथील Medici, माटुंगा येथील Gonzaga, फ्लोरा येथील Este, अर्बिनो येथील Monte इ. कुटुंबे आहेत. पुढील काळात वरील सर्व ठिकाणी वस्तुसंग्रहालये स्थापन करण्यात आली. याच कालखंडामध्ये आपणास वॉशिंग्टन येथील नॅशनल गॅलरी तसेच न्यूयॉर्क शहरातील मेट्रोलिटन म्युझियम ऑफ आर्ट उभारलेली दिसून येतात. तसेच ऑस्ट्रिया, रोम, फ्रान्स, कोपेनहेगेन, इंग्लंड, व्हिएन्ना इ. ठिकाणीही दुर्मीळ वस्तूंचे संग्रह उभारण्यात आले. यानंतरच्या कालखंडात कलादालनाचा (आर्ट गॅलरी) चा उगम झालेला दिसून येतो. इटलीमध्ये अशा आर्ट गॅलरीमधून नक्षीकामाच्या कलात्मक वस्तू, पदके, ब्राँझ धातूच्या मूर्ती, कलावस्तू, चित्रे, नग्नमूर्ती, व्यक्तिचित्रे इ. चा समावेश असे. तत्कालीन अनेक राज्यकर्त्यांनी आपापल्या राजवाड्यामधून मोठमोठ्या भिंतीवर चित्रकारांच्याकडून चित्रे काढून ती रंगवून घेतली होती. येथूनच आर्ट गॅलरी ही संकल्पना उदयास आली. त्यामुळे अगोदरचे Museo आणि Art Gallery ही सध्या वस्तुसंग्रहालयांची दोन पूर्वज म्हणता येईल.

आधुनिक कालखंड :

सन १७२७ मध्ये C. F. Neickelius या लेखकाने 'म्युझिओग्राफिक' (Museographic) हा ग्रंथ लिहिला. तो प्रदर्शन कसे मांडावे या विषयावरील पहिले हस्तपुस्तिका म्हणून ओळखले जाते. ही पुस्तक प्रसिद्ध झाल्यानंतर अनेक व्यक्तींचे लक्ष या विषयाकडे वळले. याच दरम्यान इंग्लंड येथील हेन्स स्लोन प्रसिद्ध संग्रहक यांनी स्वतःचा ब्लूमसबरी येथील संग्रह राष्ट्राला अर्पण केला. तत्कालीन सरकारने सन १७५९ ला कायदा करून हा संग्रह लोकांच्या अभ्यासासाठी खुला केला. त्यामुळे तो संग्रह ब्रिटिश म्युझियमचा पायाभूत संग्रह म्हणून ओळखला जातो. यानंतर वस्तुसंग्रहालयाचे जे स्वरूप बदलले ते फ्रेंच राज्यक्रांती नंतर (१७८९). इ. स. १७९३ मध्ये फ्रान्सच्या तत्कालीन सरकारने पॅरिसमधील राज्यकर्त्यांच्या सर्व वस्तू एकत्र करून सार्वजनिक वस्तुसंग्रहालयाची स्थापना करण्यात आली. एवढेच नव्हे तर राष्ट्रीय संपत्तीचे जतन करण्यासाठी फ्रेंच सरकारने अलेक्झांडर लेनार यांच्या अध्यक्षतेखाली एकत्र समितीची स्थापना करून त्याद्वारे अनेक कला वस्तुसंग्रहालये स्थापन करण्यात आली. याच दरम्यान युरोपातील महत्त्वाच्या शहरांच्या ठिकाणी वस्तुसंग्रहालये उभारले. त्यामध्ये सन १८०२ ला बुडापेस्ट, १८१८ ला प्राग, १८९४ ला लंडन, सन १८३० ला बर्लिन, १८३६ ला म्युनिच इ. या वस्तुसंग्रहालयांची मुख्य वैशिष्ट्ये म्हणजे त्यामधील वस्तूंचे वर्गीकरण व त्यांची रचना शास्त्रशुद्धपणे करण्यात आली होती आणि ती सर्व संग्रहालये सर्वसामान्यांच्यासाठीही खुली ठेवण्यात आली होती. या दरम्यान नाणी, शिक्के, पदके, मृतांच्या थडग्यावरील दगड, कबरी, व्यक्तिचित्रे इ. वस्तू ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वाच्या मानल्या जाऊ लागल्या. ऐतिहासिक वस्तूंचा वेगळा स्वतंत्र असा संग्रह करण्यात येऊ लागला. फ्रान्समध्ये नेपोलियन बोनापोर्टने फ्रान्सचा प्रादेशिक विस्तार करण्यासाठी आक्रमक

धोरण स्वीकारले आणि युरोप आणि युरोपच्या बाहेर जेथे जेथे आक्रमणे केली त्या त्या ठिकाणाहून अनेक मौल्यवान वस्तू मायदेशी आणल्या. या मौल्यवान आणि पुरातन वस्तू सर्व जनतेने पाहण्यासाठी वस्तुसंग्रहालयात ठेवण्यात आल्या. या वस्तूंचे वर्णन व महत्त्व सांगणारी पुस्तिका प्रकाशित करण्यात आली. त्यामुळे अभ्यासकांना आणि जनतेला इतिहासाचे महत्त्व जाणवू लागले.

भारतीय वस्तुसंग्रहालये :

भारतामध्ये प्राचीन काळापासून श्रीमंत लोकांच्याकडे वस्तुसंग्रहालय असत. विशेषतः राजे, सरदार घराणी यांच्याकडे संग्रहालये असत. अशा संग्रहालयांना चित्रशाळा, विश्वकर्मा मंदिर अशा संज्ञा असत. ह्या संग्रहालयांची निर्मिती होत असताना एक बाब प्रकर्षाने जाणवते की, नालंदा, तक्षशिला इ. सारख्या ख्यातनाम विद्यापीठात समृद्ध असे ग्रंथ-संग्रह असत. परंतु या काळात तेथे वस्तुसंग्रहालये अस्तित्वात असल्याचा उल्लेख आढळून आलेला नाही. भारतात ब्रिटिश सत्ता सुरू झाल्यानंतर ब्रिटिश अधिकारी सर विल्यम जोन्स यांच्या प्रयत्नामुळे इ.स. १७८४ मध्ये बंगाल येथे पुरातत्वीय वस्तूंचा अभ्यास करण्यासाठी 'एशियाटिक सोसायटी ऑफ बेंगॉल' या संस्थेची स्थापना करण्यात आली. या संस्थेने इ.स. १८१४ ला मानववंशशास्त्र, भूस्तरशास्त्र, पुरातत्त्व, वनस्पतीशास्त्र, प्राणिशास्त्र इ. शी संबंधीत अशा वस्तुसंग्रहालयाची स्थापना केली. यानंतर खऱ्या अर्थाने भारतामध्ये वस्तुसंग्रहालय या संकल्पनेला सुरुवात झाली असे म्हणता येईल. सन १८५१ मध्ये मद्रास या ठिकाणी दुसऱ्या वस्तुसंग्रहालयाची निर्मिती करण्यात आली. याच वर्षी कलकत्ता येथे 'व्हिक्टोरिया म्युझियम' व अल्बट या दोन संग्रहालयांची निर्मिती करण्यात आली. मुंबईचे 'प्रिन्स ऑफ वेल्स' सध्या ते 'छत्रपती शिवाजी महाराज वस्तुसंग्रहालय' म्हणून ओळखले जाते. गव्हर्नर जनरल लॉर्ड कर्झनच्या काळात भारतात पुराणवस्तू संशोधन खात्याचा सरसंचालक सर जॉन मार्शल याच्या प्रोत्साहनामुळे अनेक पुराणवस्तूंची प्रदर्शन मांडण्यात आली होती. उदा. इ.स. १९०४ मध्ये सारनाथ व इ.स. १९१७ साली नालंदा येथे वस्तूंचे प्रदर्शन करणे या उद्देशाने वस्तुसंग्रहालयांची उभारणी करण्यात आली. इ.स. १९२७ पर्यंत मोहेंजोदडो, हडप्पा व तक्षशिला येथेही संग्रहालये सुरू करण्यात आली. पुण्यामध्ये 'लॉर्ड रे इंडस्ट्रियल म्युझियम' होते. याचेच पुढे 'महात्मा फुले वस्तुसंग्रहालय' असे नामकरण करण्यात आले. तसेच वाराणसी, गुवाहाटी इ. ठिकाणी वस्तुसंग्रहालये सुरू करण्यात आली. ब्रिटिशांच्या आधुनिक विचारसरणीमुळे इतिहासाच्या अभ्यासाला व संशोधनाला वेगळे वळण मिळाले व ही प्रक्रिया गतिमान झाली. लॉर्ड कर्झनने केलेल्या 'अॅन्शंट मॉनुमेंट्स अॅक्ट'मुळे भारतातील दुर्मीळ वस्तू, किल्ले यांच्या संरक्षणाची व्यवस्था करण्यात आली. पुढे भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर ही सर्व वस्तुसंग्रहाल पुरातत्त्व विभागाकडे सोपविण्यात आली. आज वस्तुसंग्रहालय हे स्वतंत्र शास्त्र विकसित झाले आहे. त्यामुळे भारतातील विविध विद्यापीठांमध्ये 'वस्तुसंग्रहालय' हा स्वतंत्र अभ्यासक्रम शिकविला जातो. इतिहासाचे संशोधन करित असताना ऐतिहासिक कागदपत्रांमध्ये ज्या रिकाम्या जागा असतात त्या भरून काढण्याचे काम पुरातत्वीय वस्तू करित असतात. म्हणजेच विशिष्ट तत्त्वानुसार जर वस्तूंची मांडणी केली तर तो विषय समजण्यास सोपा जातो. उदा. मानवाची प्रगती कशी झाली हे दाखवण्यासाठी आपण पुराण अश्मयुगाचे विविध टप्पे दाखविले तर मानवाची प्रगती

आपणास लगेच समजते आणि मानवी प्रगतीच्या इतिहासाचे टप्पे स्पष्ट होतात. उदा. प्रथम जुने अश्मयुग त्यानंतर नवे अश्मयुग.

आज मानवी जीवनाच्या सर्व अंगोपांगांना स्पर्श करून जाण्याचे सामर्थ्य इतिहास विषयाला प्राप्त झाले आहे. आज इतिहास विषयाचा संबंध अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, भूगोल, पुरातत्त्वशास्त्र, मानववंशशास्त्र, भाषाशास्त्र, तर्कशास्त्र, वाणिज्यशास्त्र, नीतिशास्त्र, तत्त्वज्ञान, कालगणनाशास्त्र इ. शास्त्रांशी प्रस्थापित झाला आहे. असेच इतिहासाचा पुरातत्त्वशास्त्राच्या माध्यमातून नैसर्गिक शास्त्रांशी जवळचा संबंध प्रस्थापित झाला आहे. ही सर्व शास्त्रे मानवांच्या विकासाचे चित्र स्पष्ट करण्यास मदत करित असल्याने पर्यायाने ती इतिहासाला पूरक अशा प्रकारची शास्त्रे ठरतात. त्यामुळे प्राचीन काळातील व्यक्ती, त्यांचा पोशाख, त्यांचे स्थापत्य, सांस्कृतिक जीवन, शेतीची अवजारे इ. ना महत्त्व प्राप्त झाले आहे. या सर्व वस्तूंचा उपयोग फक्त इतिहासकारालाच होतो असे नव्हे तर त्या त्या विषय-क्षेत्रातील लोक करू शकतात. त्याचबरोबर संशोधकाला संशोधन करित असताना ज्या कागदपत्रांची आवश्यकता आहे ती कागदपत्रे त्याला वस्तुसंग्रहालयात मिळतात. उदा. भारतात इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे इथे अनेक महत्त्वपूर्ण कागदपत्रांचा संग्रह करण्यात आला आहे.

आधुनिक काळात शिक्षणाच्या आणि ज्ञानाच्या कक्षा प्रचंड प्रमाणात रुंदावल्या आहेत. आज कोणत्याही शास्त्राचा स्वतंत्रपणे कोणत्या तरी विषयाशी संबंध प्रस्थापित झालेला असतो. त्यामुळे तशाच पद्धतीने संशोधक आपल्या संशोधनाचे कार्य करित असतो. उदा. आपणास गुप्तकालीन आर्थिक स्थितीचा आढावा घ्यावयाचा असेल तर वस्तुसंग्रहालयातील संग्रहित केलेली नाणी मोठ्या प्रमाणात उपयुक्त ठरतात. थोडक्यात, वस्तुसंग्रहालयामध्ये वस्तू मिळविणे, त्या मांडणे, त्यामधून एक सूत्र तयार करणे ही महत्त्वाची भूमिका असते. वस्तुसंग्रहालय हे ठिकाण शिक्षण, संशोधन, राष्ट्रीय उदात्तीकरण व सांस्कृतिक वारसा यांचा अभ्यास करण्याचे ठिकाण आहे. त्यामुळेच बातुसंग्रहालयाकडे शिक्षणाचे व प्रबोधनाचे एक प्रभावी साधन म्हणून पाहिले जाते. तसेच ती अविरतपणे ज्ञानदान करण्याचे महत्त्वपूर्ण काम करित असतात.

वस्तुसंग्रहालयांचे कार्य :

वस्तुसंग्रहालयाचे कार्य युनेस्को या युनोच्या एका घटकाने म्हणजेच आंतरराष्ट्रीय संघटनेने वस्तुसंग्रहालयाचे कार्य सांगितले आहे. ते पुढील प्रमाणे -

१. प्रदर्शनास योग्य वस्तू गोळा करणे.
२. संग्रहालयात गोळा केले वस्तूंचे रक्षण करणे.
३. संग्रहालयातील वस्तूंचे प्रदर्शन करणे.

वस्तुसंग्रहालयाच्या उद्दिष्टांमध्ये नमूद केलेले कार्य :

१. इतिहास संशोधकांना सहाय्यभूत ठरेल असे कार्य करणे म्हणजे पुरातत्त्वाच्या संबंधी वस्तूंची माहिती संबंधित संशोधकास देणे तसेच संशोधकाला पुराभिलेखागारमधील कागदपत्रे, हस्तलिखिते त्याच्या संशोधनासाठी पुरविणे.

२. वस्तुसंग्रहालयातील वस्तूंचे काय महत्त्व आहे याविषयीची माहिती लिहून, छापून ती ग्रंथरूपाने प्रकाशित करणे.
३. संग्रहालयातील दुर्मिळ व अनमोल वस्तूंचे नमुने तयार करून त्यांचे प्रदर्शन भरवणे.

वस्तुसंग्रहालयाची वैशिष्ट्ये :

आधुनिक काळात म्हणजे २१ व्या शतकात वैज्ञानिक प्रयोगशाळा, ग्रंथालय, संग्रहालय व विविध वस्तूंची वस्तु संग्रहालय यांना अत्यंत महत्त्व आहे. राष्ट्राचा किंवा समाजाचा सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी वरील गोष्टींची गरज आहे. वस्तुसंग्रहालयाबाबत अलीकडे लोकांच्या मध्ये जाणीव जागृती झाली आहे. वस्तुसंग्रहालयाची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील -

१. **दुर्मिळ व मौलिक वस्तू एकत्र आणता येतात :** वस्तुसंग्रहालयामध्ये प्रदर्शनास योग्य असणाऱ्या दुर्मिळ व मौलिक वस्तू एकत्र ठेवता येतात. उत्खनामध्ये मिळालेल्या प्राचीन वस्तू उदाहरणार्थ मोहेंजोदडो, सारनाथ, नालंदा, तक्षशिला इत्यादी ठिकाणी उत्खननात ज्या दुर्मिळ वस्तू मिळाल्या आहेत त्या एकत्रित ठेवल्यामुळे त्या काळातील प्राचीन इतिहासाची व मानवी प्रगतीची माहिती आपणास मिळते. भारतीय इतिहास व संस्कृती यावर नवा प्रकाश पडण्यास मदत होते. वस्तुसंग्रहालयामध्ये या दुर्मिळ वस्तू फक्त एकत्रितच ठेवल्या जातात असे नाही तर त्यांचे शास्त्रशुद्ध पद्धतीने जतन सुद्धा केले जाते.

२. **तलात्मक प्रदर्शन :** वस्तुसंग्रहालयामध्ये अनेक प्रकारच्या वस्तू, शस्त्रास्त्रे एकत्र ठेवून कलात्मक पद्धतीने प्रदर्शन केलेले असते. त्यामुळे व्यक्तीचे मनोरंजन होऊन त्याच्या ज्ञानात भर पडते. तलवारी अनेक प्रकारच्या असतात त्यांची मांडणी विशिष्ट पद्धतीने केलेली असल्यामुळे तलवारी तलवारींमधील सूक्ष्म फरक लक्षामध्ये येतो. वस्तुसंग्रहालयातील वस्तू पाहिल्यानंतर व्यक्तीच्या संकल्पना व समजुती स्पष्ट होतात. ज्ञानात भर पडते. ज्ञानाच्या कक्षा रुंदावतात.

३. **प्राचीन हस्तलिखिते व ग्रंथांचा संग्रह :** वस्तुसंग्रहालयात प्राचीन मध्ययुगीन व आधुनिक कालखंडातील दुर्मिळ ग्रंथांच्या हस्तलिखित पोथ्या, कागदपत्रे इत्यादी ठेवलेले असतात वस्तुसंग्रहालयामध्ये त्यांचे शास्त्रशुद्ध पद्धतीने दीर्घकाळ जतन करणे शक्य होते या हस्तलिखितानमधून प्राचीन इतिहास समाजासमोर येऊ शकतो.

४. **वस्तुनिष्ठ ऐतिहासिक साधनांचा खजिना :** वस्तुसंग्रहालयामध्ये असलेल्या सर्व वस्तू या ऐतिहासिक साधनांचा खजिना असतात. सर्व वस्तू या वस्तुनिष्ठ व वास्तव इतिहासाचा परिचय करून देत असतात. त्यामुळे वस्तुसंग्रहालयातील वस्तू या इतिहासाचे एक प्राथमिक अस्सल संदर्भ साधन म्हणून त्याचा उपयोग करता येतो. या प्राथमिक अस्सल संदर्भ साधनांमध्ये शिल्पे, कलाकृती, मूर्ती, शिक्रे, नाणी, ताम्रपट, शस्त्रास्त्रे, भांडी, अलंकार इत्यादी अनेक बाबींचा समावेश होतो या सर्व गोष्टी इतिहास संशोधनास प्राथमिक संदर्भ साधन म्हणून अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत.

५. गुणात्मक तत्त्वानुसार वस्तूंची मांडणी : वस्तू संग्रहालयामध्ये वस्तूंचे गुण त्यातील कलात्मकता व तत्व या बाबींचे निरीक्षण करून त्यांची मांडणी केलेली असते. एखाद्या विषयाचा अभ्यास कसा प्रगत होत गेला हे समजावून घेणे सोपे जाण्यासाठी त्या पद्धतीने त्या वस्तूंची मांडणी केलेली असते उदाहरणार्थ अश्मयुगापासून माणसाची प्रगती काळानुरूप कशी होत गेली याचे चित्र आपल्यासमोर उभा केलेले असते किंवा एखाद्या विशिष्ट विषयांमध्ये संशोधन कस कसे पुढे गेले याची मांडणी मॉडेल रूपाने केलेली असते.

वस्तुसंग्रहालयाचे प्रकार :

आधुनिक कालखंडात अनेक क्षेत्रांमध्ये नवनवीन संशोधन होत गेले तसतसे त्या विषयाचे किंवा त्या संशोधन क्षेत्राचे स्वरूप बदलत गेले त्या पद्धतीने वस्तुसंग्रहालयाचे सुद्धा स्वरूप प्राचीन कालखंडापासून बदलत आलेले आपल्याला दिसून येते. वस्तुसंग्रहालयाचा सुद्धा विकास होत गेला. वस्तुसंग्रहालयाच्या प्रकारामध्ये नवनवीन भर पडत असल्याचे दिसून येते. आज नवनव्या विषयाच्या संदर्भात नवनवीन वस्तू संग्रहालय अस्तित्वात येत आहेत. भविष्यात आणखी नवीन वस्तू संग्रहालयाच्या प्रकारांची त्यात भर पडत राहील. वस्तुसंग्रहालयाच्या प्रकारांचा अभ्यास करत असताना आपल्याला त्यामध्ये एकूण प्रमुख तीन आधार असल्याचे लक्षात येते.

१. प्रादेशिक स्तर : वस्तुसंग्रहालयाच्या उभारणीमधील प्रादेशिक स्तरावरून वस्तू संग्रहालयाचे प्रकार पडतात. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर वस्तुसंग्रहालयाच्या विकासाने गती घेतली. सन १९६५ मध्ये सेंट्रल अडवायझरी बोर्ड ऑफ म्युझियम या मार्फत भारतातील म्युझियमचा सर्वे करण्यासाठी एक कमिटी नियुक्त करण्यात आली. या कमिटीने म्युझियमचे पाच वर्गात विभाजन केले आहे

१. राष्ट्रीय वस्तू संग्रहालय, २. राज्य वस्तू संग्रहालय, ३. प्रादेशिक वस्तू संग्रहालय, ४. जिल्हा संग्रहालय, ५. स्थानिक संग्रहालय असे वस्तू संग्रहालयाचे विभाजन केले आहे.

२. वस्तुसंग्रहालये कोणी स्थापन केली आहेत – यानुसार सुद्धा वस्तू संग्रहालयाचे प्रकार केले आहेत.

१. केंद्र सरकार द्वारा स्थापित व निर्धारित वस्तू संग्रहालय, २. राज्य सरकार द्वारा स्थापित व निर्धारित वस्तू संग्रहालय, ३. स्वयंसेवी संस्था द्वारा स्थापित व निर्धारित वस्तू संग्रहालय, ४. स्थानिक स्वराज्य संस्था द्वारा स्थापित व निर्धारित वस्तू संग्रहालय, ५. खाजगी वस्तू संग्रहालय

३. वस्तुसंग्रहालयामध्ये कोणत्या प्रकारच्या वस्तू आहेत – यावरून सुद्धा वस्तू संग्रहालयाचे प्रकार पाडलेले आहेत.

वास्तविक इतिहासाच्या अभ्यासासाठी हेच प्रकार जास्त उपयुक्त असल्याचे दिसून येते

१. ऐतिहासिक वस्तुसंग्रहालय, २. पुरातत्वीय वस्तुसंग्रहालय, ३. कला वस्तुसंग्रहालय, ४. वनस्पती वस्तुसंग्रहालय, ५. वस्त्र वस्तुसंग्रहालय, ६. प्राणी संग्रहालय, ७. शस्त्रास्त्र वस्तुसंग्रहालय, ८. विज्ञान वस्तुसंग्रहालय, ९. व्यक्ती विशेष वस्तुसंग्रहालय, १०. संरक्षण विषयक वस्तुसंग्रहालय, ११. औद्योगिक वस्तुसंग्रहालय, १२. शेती विषयक वस्तुसंग्रहालय, १३. धावती वस्तुसंग्रहालय, १४. हस्तकला वस्तुसंग्रहालय, १५. मानव वंश वस्तुसंग्रहालय, १६. शास्त्रीय वस्तुसंग्रहालय, १७. ग्रंथ वस्तुसंग्रहालय,

१८. टपाल वस्तुसंग्रहालय, १९. तिकिटे वस्तुसंग्रहालय, २०. ग्रामीण वस्तुसंग्रहालय, २१. आरोग्य विषयक वस्तुसंग्रहालय, २२. शहरी वस्तुसंग्रहालय, २३. शिशु वस्तुसंग्रहालय

असे वस्तुसंग्रहालयाचे अनेक प्रकार आहेत. आधुनिक काळाबरोबर या प्रकारात अजून नव नवीन प्रकारांची भर पडत आहे.

स्वयं अध्ययन प्रश्न-१

अ) योग्य पर्याय निवडून वाक्य पूर्ण करा.

१. राष्ट्रीय वस्तुसंग्रहालयाची स्थापना इ.स. मध्ये झाली.
अ) १९४७ ब) १९४८ क) १९४९ ड) १९५०
२. समितीने भारतासाठी राष्ट्रीय संग्रहालय बांधण्याची कल्पना मांडली होती.
अ) बेअर ब) गेअर क) मेअर ड) डेअर
३. भारतीय कलेमध्ये यांच्या कारकिर्दीत कलेचा परमोच्च बिंदू गाठल्याचे दिसते.
अ) मौर्य ब) शुंग क) कुशाण ड) गुप्त
४. राष्ट्रीय संग्रहालयातील हे दालन सर्वात प्रतिष्ठेचे आहे.
अ) लघुचित्र ब) सजावटी कला वस्तू
क) पूर्व कलाकृती ड) उत्तर कलाकृती
५. कुशाण दालनातील प्रतिमांचा मुख्य विषय हा होता.
अ) चंद्रगुप्त ब) महावीर क) बुद्ध ड) विष्णु

ब) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. राष्ट्रीय संग्रहालय नवी दिल्ली याचे उद्घाटन कोणी केले?
२. हडप्पाकालीन दालनामधील सर्वात प्रसिद्ध कलाकृती कोणती आहे?
३. मेवाड लघुचित्रांचा विषय कोणता होता?
४. बौद्ध कलाकृती दालनामधील बुद्ध अवशेष कोठे सापडले आहेत?
५. म्हैसूर आणि तंजावर दालनामध्ये कोणत्या धार्मिक चित्रांचा समावेश आहे?

४.३.२ छत्रपती शिवाजी महाराज वस्तुसंग्रहालय :

छत्रपती शिवाजी महाराज वस्तुसंग्रहालय हे मुंबईतील तसेच भारतातील आणि जगातील सुद्धा एक प्रमुख वस्तुसंग्रहालय म्हणून ओळखले जाते. या वस्तू संग्रहालयाचा पायाभरणी समारंभ ब्रिटनमधील वेल्सचा राजकुमार 'प्रिन्स ऑफ विल्स' हेच प्रिन्स ऑफ वेल्स पुढे ग्रेट ब्रिटनचा राजा जॉर्ज पंचम म्हणून प्रसिद्धीस आले यांच्या हस्ते ११ नोव्हेंबर १९०५ रोजी झाला. त्यांच्या स्वागतासाठी मुंबई येथील पश्चिम किनाऱ्यावर 'गेट वे ऑफ इंडिया' नावाचे प्रवेशद्वार बांधण्यात आले. या प्रवेशद्वाराची उभारणी प्रसिद्ध वास्तुशास्त्रज्ञ

‘जॉर्ज विटेट’ यांनी केली. प्रिन्स ऑफ वेल्स च्या भेटीची स्मृती म्हणून त्यांच्या थोडे पुढे प्रिन्स ऑफ वेल्स म्युझियमची उभारणी करण्यात आली. हे म्युझियम उभे करण्याचे काम जॉर्ज विटेट यांच्याकडे देण्यात आले. कारण इंडोसर्सानिक वास्तुस्थापित्यातील ते तज्ञ म्हणून ओळखले जात होते. छत्रपती शिवाजी महाराज वस्तुसंग्रहालयाची इमारत इंडोसारसनिक शैलीचा उत्तम नमुना आहे. या शैलीत हिंदू व मुस्लिम स्थापत्य शैलीचा मिलाप झाला आहे. असे असले तरी या वास्तूत पश्चिमात्य वास्तू शैलीची वैशिष्ट्ये सुद्धा आढळतात.

या वास्तू संग्रहालयाच्या तीन मजली इमारतीचे बांधकाम इसवी सन १९१४ साली पूर्ण झाले पण जनतेसाठी ते १० जानेवारी १९२२ रोजी खुले झाले. सन १९१४ ते १९२२ या मधल्या काळात या इमारतीचा उपयोग ब्रिटिश शासनाने लष्करी दवाखाना व बालकल्याण केंद्र म्हणून केला. कारण हा कालखंड पहिल्या महायुद्धाचा होता. स्वातंत्र्यानंतर प्रिन्स ऑफ वेल्स म्युझियम चे छत्रपती शिवाजी महाराज वस्तुसंग्रहालय असे नामकरण करण्यात आले. या वस्तुसंग्रहालयाची इमारत तीन मजली असून ती आयताकृती आहे. या इमारतीवर मोठा गोलघुमट आहे. त्या गुमठाच्या चारी बाजूंना छोटे छोटे मिनार आणि त्यावर छोटे छोटे गोल घुमट आहेत. इमारतीच्या मध्यभागी मोठे प्रवेशद्वार आहे. प्रवेशानंतर मोठा हॉल आहे. या हॉलमध्ये महत्त्वाच्या कलात्मक वस्तू ठेवलेले आहेत. त्यात भारताच्या पाच हजार वर्षांच्या प्राचीन कला इतिहासाचे उत्तमोत्तम नमुने ठेवले आहेत .

वस्तुसंग्रहालयातील वस्तूंचा संग्रह :

वस्तुसंग्रहालयाच्या पायाभरणीपासूनच म्हणजेच इसवी सन १९०५ पासून कलात्मक वस्तू गोळा व एकत्रित करण्याचे काम सुरू होते. इसवी सन १९१५ मध्ये शेठ पुरुषोत्तम मावजी यांचा लघुचित्रांचा व कला वस्तूंचा संग्रह या वस्तू संग्रहालयास मिळाला. शेठ पुरुषोत्तम मावजी यांच्याकडे असणारा हा कलासंग्रह पूर्वी पेशव्यांचे कारभारी असणारे नाना फडणवीस यांच्या चित्रकला संग्रहाचा एक भाग होता. पुढे सध्या पाकिस्तानमध्ये असलेल्या ‘मिरपुरबास’ येथे जे उत्खनन झाले तेथील बुद्ध स्तूपाच्या ठिकाणी ज्या वस्तू मिळाल्या त्या वस्तू उत्खनन करणारे हेन्री कुझेन्स यांनी या वस्तू संग्रहालयास दिल्या. सर रतनजी टाटा यांनी इसवी सन १९२२ मध्ये आपला कलासंग्रह या वस्तू संग्रहालयास भेट दिला. त्यांचे अनुकरण करून सर दोराब टाटा यांनी १९३३ मध्ये आपला कलासंग्रह भेट म्हणून दिला त्यानंतर संग्रहालयामध्ये प्रामुख्याने युरोपियन तैलचित्रे व कलावस्तू, जपानी कलावस्तू, चेन्नई कलावस्तू, भारतीय व लघुचित्रे शस्त्रास्त्रे, वस्त्रे धातूच्या मूर्ती इत्यादींचा समावेश होता. १९३४ मध्ये सर अकबर हैदरी यांच्या कलासंग्रहालयातील कला व वस्तू या वस्तू संग्रहालयामध्ये भेट म्हणून दिल्या. याशिवाय वस्तू संग्रहालयाच्या प्रशासनाने अनेक प्रकारच्या कला वस्तू व चित्रे मिळवली. जागृत व सुज्ञ नागरिकांनी आपणाकडे असणाऱ्या ऐतिहासिक वस्तू या वस्तू संग्रहालयात दिल्या. आजरोजी वस्तू संग्रहालयाकडे जवळजवळ ५० हजार कला वस्तूंचा संग्रह आहे.

वस्तुसंग्रहालयातील दालने :

छत्रपती शिवाजी महाराज वस्तुसंग्रहालयाच्या तीन मजली इमारतीत अनेक दालने आहेत. संग्रहालयास मिळालेल्या विविध कला वस्तूंचे वर्गीकरण व पंजीकरण करून ही दालने या क्षेत्रातील तज्ञांच्या मार्गदर्शनाखाली तयार केली आहेत. कारण त्यातून भारताचा पाच हजार वर्षांचा इतिहास उलगडत आहे. वस्तुसंग्रहालयास भेट देणाऱ्या व्यक्तीस ज्ञान मिळावे त्याची उत्सुकता वाढावी तसेच त्याचे मनोरंजन व्हावे हा हेतू आहे. त्या कला वस्तूंचे प्रभावीपणे दर्शन व्हावे अशी उत्तम प्रकारचे व्यवस्था केली आहे. या वस्तु संग्रहालयाची अनेक कलादालने आहेत. त्या दालनांचा व त्यातील वस्तूंचा थोडक्यात आढावा पुढीलप्रमाणे आहे -

१. मार्गदर्शक दालन - तळमजला - मुख्यइमारत
२. शिल्पकला - तळमजला - मुख्यइमारत
३. प्रागैतिहास व पूर्व इतिहास दालन - पोट मजला - मुख्य इमारत
४. प्रकृती विज्ञान दालन - तळ मजला - विस्तारित इमारत
५. लघुचित्र दालन - पहिला मजला - मुख्य इमारत
६. शोभिवंत कला वस्तूंचे दालन - पहिला मजला - मुख्य इमारत
७. नेपाळ - तिबेट दालन - पहिला मजला - मुख्य इमारत
८. कार्ल व मेहेरबाई खंडालावाला दालन- पहिला मजला - विस्तारित इमारत
९. नाणी दालन - पहिला मजला - विस्तारित इमारत
१०. अतिपूर्वेकडील कला वस्तूंचे दालन - दुसरा मजला - मुख्य इमारत
११. युरोपीय चित्रांची दालने - दुसरा मजला - मुख्य इमारत
१२. शस्त्र दालन - दुसरा मजला - मुख्यइमारत
१३. कृष्ण दालन - पहिला मजला - मुख्य इमारत

अशाप्रकारे या छत्रपती शिवाजी महाराज वस्तुसंग्रहालयात १३ दालने आहेत त्यांची थोडक्यात माहिती पुढील प्रमाणे -

१. मार्गदर्शक दालन-तळमजला : हे दालन वस्तु संग्रहालयातील प्रशस्त व प्रमुख दालन आहे. या दालनात भारतातील टेराकोटा, ब्राँझ, लघुचित्रकाला, शोभेच्या कलाकृती तसेच अतिपूर्वेकडील कलाकृती ठेवल्या आहेत. या दालनातील खांब राजस्थानी देवळामधील खांबासारखे आहेत. पहिल्या मजल्यावरील लाकडाचे काम नाशिक जवळच्या एका वाड्यातून आणले आहे. या वस्तु संग्रहालयाच्या इमारतीचा गोल घुमट विजापूरच्या गोलघुमट्याची आठवण करून देतो. या दालनात रेवा खंजीर, मध्य प्रदेश रेवा संस्थान, सुरई -लखनऊ, उत्तर प्रदेश १०० फुलांनी सजलेली फुलदाणी, चिनीमातीवरील झीलई काम, युवतीचे शीर्ष - मृणमूर्ती - अखनूर काश्मीर ऋषभनाथाची चोविसी (काव्य) खानदेश, महाराष्ट्र, बाहुबली (कास्य)

कर्नाटक, विष्णूचे त्रिविक्रम रूप - (कास्य) बंगाल, भाविक - मृण्मूर्ती - सिंध पाकिस्तान इत्यादी कला वस्तूंचा संग्रह आढळतो.

२. **शिल्पकला-तळमजला-मुख्य इमारत** : शिल्पकला प्राचीन भारतीय समाजावर धर्माचा प्रभाव होता. त्यामुळे धार्मिकता ही प्राचीन भारतीय शिल्पकलेचे वैशिष्ट्य आहे. या दालनात महाराष्ट्र, कर्नाटक, मध्य प्रदेश, उत्तर प्रदेश, गुजरात व काश्मीर इत्यादी राज्यात सापडलेली प्राचीन शिल्पे प्रदर्शित केली आहेत. त्याशिवाय अफगाणिस्तान व पाकिस्तान येथे सापडलेली शिल्पे सुद्धा आहेत. या दालनात वैकुंठ चतुर्मुर्ती काश्मीर, द्वारपाल यक्ष (बेसोल्ट) औरंगाबाद महाराष्ट्र, बुद्ध आणि काश्याप ब्राह्मणाची भेट-(करडा शिष्ट दगड) गांधार पाकिस्तान, शिवगण (वालुकाश्म) सतना, मध्य प्रदेश, महिषासुरमर्दिनी (बेसाल्ट) घारापुरी महाराष्ट्र, शिव (बेसॉल्ट) मुंबई महाराष्ट्र, गरुड (डोलेराईट दगड) दोहद गुजरात, गणेश (बेसाल्ट दगड) ठाणे महाराष्ट्र, महेशमूर्ती (वालुकाश्म) मध्य प्रदेश, ब्रह्म (वालुकाश्म) विजापूर कर्नाटक, शांतिनाथ (संगमरावर) बेरावन, इत्यादी प्राचीन शिल्पे या दालनात आहेत .

३. **प्रागैतिहास व पूर्व इतिहास दालन-पोट मजला-मुख्य इमारत** : या दालनात पश्चिम भारतातील प्रागैतिहासिक काळातील दगडांच्या हत्यान्यांचा संग्रह तसेच हडप्पा व मोहेंजोदडो संस्कृतीतील उत्खननात मिळालेल्या वस्तू ठेवलेल्या आहेत. या उत्खननात फारच कमी दगडी शिल्पे मिळालेली आहेत. पण त्या संस्कृतीतील लोकांनी बनवलेली मातीची भांडी, मूर्ती, खेळणी, दागिने व मुद्रिका इत्यादी वस्तू सापडल्या आहेत. या वस्तू त्या काळातील लोकांच्या कलासक्त मनाची साक्ष देतात. या दालनात हडप्पा मोहेंजोदडो येथील उत्खननात सापडलेल्या वस्तूंचा मोठा साठा आहे. दालनाची मांडणी विद्यार्थीवर्गाची गरज लक्षात घेऊन केली आहे. दालनात अनेक कलाकुसर काढलेली भाजक्या मातीची भांडी, त्या भांड्यांचे फुटलेले अवशेष, मातीच्या मूर्ती, मातीचे मुखवटे, खेळणी, लहान मोठी विविध प्रकारची मानवाच्या उपयोगात असणारी भांडी, मडक्यापासून धान्य ठेवण्याच्या मोठ्या रांजणापर्यंतच्या वस्तू आहेत. बैलगाडीचे खेळणे इत्यादी, येथे स्त्री पुरुषांचे अलंकारही सापडले आहेत. ते वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. हे अलंकार तांबे, कास्य, शिंपले, हस्तिदंत, माती इत्यादी प्रकारच्या मन्याने बनवलेले आहेत. यात सोने-चांदी, कार्नेलियन आगेट, जास्पर इत्यादी विविध उत्पादनांचा वापरही केला आहे. येथे सापडलेले मणी, गोल, चपटे, निमुळते, दंडगोल इत्यादी विविध आकाराचे आहेत. येथे भाजक्या माती पासून बनवलेल्या विविध प्राण्यांच्या आकृत्या म्हणजेच बैल, म्हैस, मेंढा, टोकदार शिंगाचे हरिण, गेंडा, कुत्रा, मांजर, कासव, सुसर, पक्षांच्या आकाराची खेळणी, चक्रव्यूह इत्यादी प्रकारच्या वस्तू मातीत बनवून त्या भाजल्या आहेत. अशा प्रकारच्या वस्तू या दालनात आहेत.

४. **प्रकृती विज्ञान दालन** : भारतातच नाही तर सर्व जगभर लोक पावत चाललेली जंगले व प्राणी व पक्ष्यांच्या प्रजाती आपणास दिसत आहेत. म्हणून अशा प्राण्यांची नमुने या दालनात प्रदर्शित केले आहेत. यात सस्तन प्राणी, पक्षी, सरपटणारे प्राणी, उभयचर प्राणी, पहावयास मिळतात. येथे तग धरून राहिलेल्या दुर्मिळ असा गिधाड कुळातील 'जटायु गीधाड', इंगूल, किंवा काश्मिरी हरीण, पांढरा वाघ, मोठा भारतीय माळढोक, धनेश पक्षाच्या कुळातील महाधनेश इत्यादी प्राणी वैशिष्ट्यपूर्णरित्या प्रदर्शित केले आहेत.

५. लघुचित्र दालन-पहिला मजला-मुख्य इमारत : भारतात लघु चित्रकलेची सुरुवात प्राचीन धार्मिक ग्रंथातून झाली. प्राचीन ग्रंथ हे ताडाच्या पानावर लिहित. या पानांचा आकार १२ इंच लांब व तीन इंच रुंद असा असे. त्यामुळे यावरच चित्रे रेखाटली जात. तीच लघुचित्रे होत. ही चित्रे त्या काळातील धर्म, संस्कृती व समाज यावर प्रकाश टाकतात. त्या काळातील पोशाख, पागोटी, अलंकार इत्यादी विषयीची चित्रे रेखाटली आहेत. या दालनातील चित्रे १४ व्या शतकापासून १९ व्या शतकापर्यंत म्हणजे ६०० वर्षांच्या भारतातील विविध प्रांतातील धर्म, संस्कृती, सामाजिक, राजकीय स्थितीवर प्रकाश टाकतात. या चित्रामध्ये पुढील चित्रे आहेत. महावीरांचे केश, लोचनचे चित्र, महावीर आपला दैवी पोशाख ब्राम्हणाला भेट देत असल्याचे चित्र, १४ वे शतक, राधेच्या मनस्थितीचे वर्णन करणारी सखी चे चित्र-१६ वे शतक. गीतगोविंद या संस्कृत ग्रंथाची रचना कवी जयदेवने १२ व्या शतकात केली. या काळात राधा-कृष्ण या दैवी प्रेमीयुगुलाच्या मनःस्थितीचे रसभरित वर्णन कवी जयदेवने केले आहे. या काळातील अनेक प्रसंगावर आधारित भरपूर लघुचित्रे या दालनात आहेत. उदा. विरहामुळे राधेच्या मनःस्थितीचे वर्णन करणारी सखी, सखीसह बागेत वार्ताला करणारी चंदा, माळी व अस्वलाचा संवाद एक बागेत चालला आहे असे चित्र, अजमेरच्या दर्जात खैरात वाढताना जहांगीर बादशहा, काळवीट व हरीने या जोडीचे चित्र, राम परशुराम भेटीचे चित्र, वणवा कळंकृत करताना कृष्ण त्याच्यासोबत गाई गोपिका, गो धुली चित्र, घाणेरावचे राजे पद्मसिंह व त्यांचा दरबार चित्र, वियोग घटिका चित्र, छत्रपती शिवाजी महाराजांचे चित्र, नाथपंथी योगी गोरक्षनाथ व नागांना व योग्यांना वंदन करणारी स्त्री, हुक्का ओढणारा राजा, राधा- कृष्ण भेट इ. चित्रे दालनात आहेत.

६. शोभिवंत कला वस्तू दालन-पहिला मजला-मुख्य इमारत : कला आसक्त भारतीय लोकांनी हस्तिदंत, लाकूड, धातू व दगड यापासून अनेक शोभिवंत कलावस्तू बनवल्या आहेत. तसेच रोजच्या वापरात येणाऱ्या वस्तू सुद्धा या दालनात ठेवल्या आहेत. उदाहरणार्थ सुंदर नक्षीकाम केलेली हस्तिदंती दागिन्यांची पेटी, खास व वैशिष्ट्यपूर्ण अलंकाराचे नमुने, सुंदर नक्षीकाम केलेला लाकडी दरवाजा, सुगंधी चंदनाच्या लाकडातून विविध कलात्मक चंदनी लाकडाच्या वस्तू, अलंकार ठेवण्यासाठी बनवलेली जाळीदार नक्षीकाम केलेली दागिन्याची पेटी, लाकडी वाडगा, भिरुमल नायकाची प्रतिमा, दुर्मिळ व मौल्यवान वाडगा, भारतातील स्त्री पुरुष वापरत असलेली दागिने, दैवतांचे दागिने, सौभाग्य अलंकार जोडवे व इतर विविध दागिने इत्यादी दागिने या दालनात आहेत.

७. नेपाळ-तिबेट दालन-पहिला मजला-मुख्य इमारत : या दालनात बौद्ध धर्मातील वज्रायन पंथातील गूढ व तांत्रिक बाबींचे दर्शन घडते. तिबेट हा अतिउंचावरील जगाशी फारसा संबंध नसणारा गुढरम्य देश आहे. त्यांची संस्कृती हिमालयाच्या निसर्गाशी जोडलेली आहे. राजा साँग साँन ग्याम्पो काळात म्हणजे सातव्या शतकात तेथे बौद्ध धर्माचा प्रचार व प्रसार झाला. या दालनात अनेक तिबेटी बौद्ध देवतांच्या प्रतिमा आहेत. ध्यानस्थ बुद्ध, अवलोकितेश्वर, तारा, संरक्षक देवता, महासिद्ध व लामा इत्यादींचा समावेश आहे. तसेच नेपाळमध्ये हिंदू व बौद्ध धर्मीय लोक राहतात. या दालनात नेपाळी धातू शिल्पे, मंडल चित्रे, धार्मिक वस्तू, पटचित्र इत्यादींचा समावेश आहे. यात राजा साँग साँन गम्पोचे शिल्प आहे. कापडावरील लक्ष्म्यांची

चित्रे आहेत. यात बुद्धाचे कास्याची ध्यानस्थ बसलेले शिल्प आहे. प्रसिद्ध असे सोन्याचा मुलांमा दिलेले कास्याचे 'मैत्रेय' शिल्प प्रसिद्ध आहे.

८. कार्ल व मेहेरबाई खंडालावाला दालन-पहिला मजला-विस्तारित इमारत : कार्ल खंडालावाला हे या वस्तू संग्रहालयाचे विश्वस्त मंडळाचे अध्यक्ष होते. त्यांना कलेची उत्तम जाण होती. ते उत्तम लेखक व कला संशोधक होते. त्यांच्या संग्रहालयात त्यांनी अनेक चित्रे, कलाकृती, लघुचित्रे, काष्ठ चित्रे, मृणमूर्ती संग्रहालयास भेट दिल्या. म्हणून त्यांच्या स्मरणार्थ या दालनास त्यांचे नाव दिले आहे. या दालनात ध्यानस्थ उभा असलेल्या संकट मोचन श्री हनुमानाचे अप्रतिम असे कास्याचे शिल्प आहे. तसेच राणी तोडा लघुचित्र, राधेचे प्रतीक्षा करणारे कृष्णाचे चित्र, नगरशेट येथील राहूटीतील राजा बलवंत सिंहाचे चित्र, तसेच करूणेची देवता तारा हिचे तांब्याचे पण सोन्याचा मुलामा दिलेले शिल्प इत्यादी गोष्टी या दालनात आहेत.

९. नाणे दालन-पहिला मजला-विस्तारित इमारत : या वस्तू संग्रहालयात इ.स.पु. ७ व्या शतकापासून ते आजपर्यंत च्या नाण्याचा मोठा संग्रह आहे. या संग्रहालयास भारतीय पुरातत्त्व सर्वेक्षण विभागाकडून भेट म्हणून व विकत घेतलेल्या नाण्यांचा संग्रह आहे. या नाणी दालनात प्रवेश करतात संपत्ती व समृद्धीची देवता गजलक्ष्मीचे चित्र आहे. जनपद व १६ महाजनपदे कालीन पंचकर्म नाणी येथे ठेवली आहेत. मगधची नाणी, मौर्यकालीन नाणी, इसवी सन पूर्व चौथ्या शतकातील सिक्ंदरच्या भारतावरील स्वारीनंतर इंडो- ग्रीक, इंडो- बॅक्टरियल नाणी येथे प्रदर्शनात ठेवली आहेत. इसवी सन चौथे शतक गुप्त काळातील चंद्रगुप्त दुसरा याची सुवर्ण नाणी, मोगलकालीन बादशहाच्या काळातील नाणी, विशेषता जहांगीर बादशहाची नाणी, तसेच मराठा साम्राज्याचे संस्थापक छत्रपती शिवाजी महाराजांचे 'शिवराई' व 'सोन्याचा होन', पुढे भारतातील अनेक राजे व संस्थानांचे अधिपती यांची नाणी, शेरशाह सुरी पासून 'रुपया' या नाण्याचा प्रवास कसा झाला हे दर्शवणारे एक सुंदर व विशेष रुपयांचे प्रदर्शन इत्यादी या दालनात आहेत.

१०. अतिपूर्वेकडील वस्तूंचे कलादालन : या दालनात चीन व जपान मधील हजारो कलाकृतींचा संग्रह आहे. या सर्व वस्तू रतन व दोरा टाटा यांनी भेट म्हणून या संग्रहालयास दिले आहेत. या दालनात पोर्सलेन, सिरॅमिक, लाकरवियर, क्रिस्टल, लाकडी, धातू, इत्यादींपासून बनवलेल्या दुर्मिळ जपानी वस्तू ठेवले आहेत. त्यात अमरत्वाची देवता डाँगफान्ग शुओ, अत्यंत दुर्मिळ असे मोर व लांडोर यांची नक्षी असणारा खुजा (सुरईसारखे भांडे) टेबल स्क्रीन, धूपदाणीच्या आकारातील लाख व धातूपासून बनवली कला वस्तू, तपकिरीच्या विविध आकारांच्या व विविध रंगांच्या बाटल्या इत्यादी आहेत.

११. युरोपियन चित्रांचे दालन : या दालनातील सर्व चित्रे ही टाटा बंधूंनी या संग्रहालयास भेट म्हणून दिली आहेत. यात बोहिम्यान जिप्सीज (बोहेमियातील विमुक्त भटके लोक) ऍडोरेशन (सौंदर्याचे कौतुक), दि अडोरेशन ऑफ दि मेजाई (बाळ येशूने मेजाईला दिलेले दर्शन) फिडिंग डी पॅरोट (पोपटाला भरवणारी स्त्री) इत्यादी अप्रतिम चित्रे या दालनात प्रदर्शनासाठी ठेवली आहेत. या दालनात जागतिक चित्रकार की जे इटालियन, फ्लेमिश, डच आणि ब्रिटिश इत्यादी स्कूलसचे प्रतिनिधित्व करतात. भारतीय आदिवासी

पिस्तनजी बोमनजी व मकबूल फिदा हुसेन या बॉम्बे स्कूलच्या चित्रकारांची चित्रे सुद्धा या दालनात आहेत. या दालनात जमशेदजी टाटा यांचे उत्तम तैलचित्र आहे.

१२. शस्त्र दालन : मानवी इतिहासात शस्त्रास्त्राने महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. शस्त्रांचा उपयोग स्वसंरक्षण व आक्रमणासाठी केला जात असे. या दालनात हडप्पा संस्कृतीतील तांब्याची शस्त्रे, तलवारी, खंजीर, बाणाची टोके, भाला इत्यादी पहावयास मिळतात. लोखंडाचा शोध लागल्यानंतर शस्त्राच्या प्रगतीत, विकासात अमुलाग्र बदल झाला. मध्ययुगीनकाळातील उत्तम तलवारी, ढाली, भाले व इतर युद्ध साहित्य या दालनात प्रदर्शनासाठी ठेवले आहे. उदाहरणार्थ शहंशाह अकबराचे चिलखत व शीरस्त्राण, शहाजान बादशहाची ढाल, मुघलकालीन सर्व प्रकारचे शस्त्रास्त्रे कलात्मक रीतीने मांडली आहेत.

मराठा राज्याच्या स्थापनेनंतर मराठ्यांची शास्त्रास्त्रे, मराठी हे उत्तम तलवार बहादूर होते. सरळपात्याची लांब तलवार, बाकदार पात्याची शमशेर, सरळ पाते व खालच्या बाजूस जाड होत गेलेले ते खडग पट्टा म्हणजे सरळ लांब लवत्या पातीची दोन्ही बाजूस धार असणारी तलवार, कोपरापर्यंत ढाली प्रमाणे झाकणारी, मूठ असणारी तलवार हे मराठा योद्ध्यांचे आवडते हत्यार होते. याशिवाय विविध प्रकारची खंजिरे, कट्यारे बिछवा, वाघ नखे इत्यादी. तसेच विविध प्रकारचे भाले, ढाली, हत्यारे, बंदूक इत्यादी शस्त्रास्त्र या दालनात आहेत.

१३. कृष्ण दालन : या दालनात कृष्णाशी संबंधित अशा सर्व भारतीय कलात्मक वस्तू आहेत. कृष्णाच्या लीलांची चित्रे यात खोडकर कृष्ण, बाल कृष्णाच्या लिला, राधाकृष्ण कृष्ण, गोपिका, रास क्रीडा, दुर्जनांचे निर्दालन, महाभारत युद्ध, कुरुक्षेत्र, अर्जुनाचे सारथ्य, इत्यादी विषयांची चित्रे प्रदर्शित केली आहेत, उदाहरणार्थ बकासुर वध, नारायणी रूपी विष्णू, कालियामर्दन, राधाकृष्ण एकरूपता इत्यादी चित्रे आहेत.

अशा प्रकारे छत्रपती शिवाजी महाराज वस्तुसंग्रहालयात प्रमुख अशी तेरा दालने आहेत त्यामुळे पर्यटकांचे मनोरंजन होतेच, पण त्याबरोबर त्यांच्या ज्ञानात भर पडून त्यांच्या मानत इतिहासाविषयी आवड निर्माण होते.

स्वयं अध्ययन प्रश्न-२

अ) योग्य पर्याय निवडून वाक्य पूर्ण करा.

१. छत्रपती शिवाजी महाराज वस्तुसंग्रहालयाचे पूर्वीचे नाव होते.

अ) प्रिन्स ऑफ व्हेल्स

ब) प्रिन्स ऑफ आर्थ

क) प्रिन्स ऑफ वेल्स

ड) प्रिन्स ऑफ केन

२. छत्रपती शिवाजी महाराज वस्तुसंग्रहालयातील हे दालन आंतरराष्ट्रीय दर्जाच्या प्रदर्शनासाठी सुरू केले गेले.

- अ) जे खंडालावाला ब) प्रेमचंद रायचंद क) सर कावसजी ड) अकबर हैरी
३. प्राचीन धार्मिक ग्रंथातून चित्रकलेची सुरुवात झाली.
- अ) लघु ब) मध्यम क) सजावट ड) युरोपीय
४. कार्ल आणि मेहेरबाई खंडालावाला दालनामध्ये ध्यानस्थ उभे असलेले देवतेचे शिल्प आहे.
- अ) श्री शंकर ब) श्री गणपती क) श्री हनुमान ड) श्री राम
५. युरोपियन चित्र दालनातील सर्व चित्रे या बंधुंनी भेट दिली आहेत.
- अ) टाटा ब) बजाज क) खंडालावाला ड) अगरवाल
- ब) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.
१. छत्रपती शिवाजी महाराज वस्तुसंग्रहालयाचे बांधकाम कोणी केले?
२. छत्रपती शिवाजी महाराज वस्तुसंग्रहालय कोणत्या शैलीत बांधले आहे?
३. मुख्य इमारतीमधील तळमजल्यावरील शिल्पकला दालनामध्ये कोणत्या मंदिराच्या कोरीवकामाचे दगडी तीनपट मांडलेले आहे.
४. प्रकृतीविज्ञान दालनामध्ये कोणती चित्रे पहावयास मिळतात?
५. नेपाळ-तिबेट दालनात प्रवेश करताच कराचि दर्शन घडते?

४.३.३ टाऊन हॉल वस्तुसंग्रहालय कोल्हापूर

कोल्हापूरचे वस्तुसंग्रहालय हे शासकीय संग्रहालय आहे. हे कोल्हापूरमध्ये 'टाऊन हॉल' नावाची इमारत आहे तेथे उभे केले आहे. याची स्थापना ३० जानेवारी १९४६ रोजी झाली कोल्हापूर संस्थानांमध्ये असणाऱ्या पुरातत्त्व विभागाने पंचगंगा नदीच्या किनारी असणाऱ्या ब्रह्मपुरी येथे उत्खनन केले ते उत्खनन जतन करण्यासाठी संग्रहालय निर्माण केले. सन १९४९ मध्ये सध्याच्या टाऊन हॉलमध्ये हे संग्रहालय हलविण्यात आले. पुढील चार वर्षे या संग्रहालयामध्ये पुरातत्त्व हा एकच विभाग होता. १९५३ मध्ये चित्रकला कृतींचा विभाग सुरू करण्यात आला. कोल्हापूरला कलापूर म्हणजेच योग्य ठरेल असे येथे एका पेक्षा एक श्रेष्ठ चित्रकार होऊन गेले, बाबुराव पेंटर, आबालाल रहमान, माधवराव बागल, या चित्रकारांनी कोल्हापूरच्या चित्र विश्वाला कलेच्या क्षेत्रात मोठे स्थान मिळवून दिले आहे. हळूहळू संग्रहालयाची व्याप्ती वाढू लागली नवे विभाग सुरू झाले. सावंतवाडी, कागल इथून शस्त्रास्त्रे आणण्यात आली. त्यांचा एक स्वतंत्र विभाग करण्यात आला. सावंतवाडीहून लाकडी पुतळे, भरजरी पंखे, मातीची शोभिवंत भांडी, जुनी वस्त्रे, चंदनी मूर्ती आणल्या. सन १९५५ पासून या संग्रहालयास पुरातत्त्व संग्रहालय असे स्वरूप न राहता सर्वसाधारण संग्रहालयाचे स्वरूप आले. सन १९६८ मध्ये येथे चित्रकला कृती विभाग सुरू केला.

संग्रहालयातील विभाग खालीलप्रमाणे -

१. शिल्पाकृती विभाग :

यामध्ये विष्णू, लक्ष्मी नारायण, नरसिंह, श्रीकृष्ण, राम, श्री गणेश, जैन तीर्थकर, जैन यक्ष, यक्षणी, विरघळ यांच्या मूर्ती आहेत. विष्णूची मूर्ती काळ्या चकचकी दगडाची आहे. मूर्तीच्या मागील बाजूस कीर्तीमुख आहे. विष्णूच्या हातात शंक, चक्र, पद्म व गदा आहे. विष्णूची मूर्ती केशव पंथी दिसते. मूर्तीच्या मागे जी प्रभावळ दिसते त्यामध्ये दशावतार कोरलेले आहेत. लक्ष्मीनारायण मूर्तीमध्ये नारायण ललित आसनामध्ये बसलेला आहे. त्याच्या डाव्या बाजूस लक्ष्मी आहे. नरसिंहाच्या दोन मूर्ती आहेत. त्यापैकी एक लहान आकाराची आहे. तिच्यावरील कोरीव काम उल्लेखनीय आहे. यामध्ये लक्ष्मी नरसिंह दाखवले आहेत. तज्ञांच्या मते या मूर्ती अकराव्या किंवा बाराव्या शतकातील असाव्यात. श्रीकृष्णाची मूर्ती सतराव्या शतकातील असावी. या मूर्तीमध्ये श्रीकृष्ण वेणू वाजवताना दिसत आहे. पाठीमागे नागाची फणी आहे. कृष्णाच्या पायाजवळ कमळ दाखवले आहे. याशिवाय इतरही मूर्ती आहेत.

२. पुरातत्त्व विभाग :

कोल्हापूर हे तसे प्राचीन ठिकाण आहे. येथे मौर्य, सातवाहन, राष्ट्रकूट, चालुक्य, बदामी, यादव, शीलाहार, यांच्या राजवटी झाल्या. त्याच्या खुणा ब्रह्मपुरीच्या उत्खननात मिळाल्या आहेत. त्या वस्तू पुरातत्त्व विभागात ठेवण्यात आलेल्या आहेत. या अवशेषामध्ये मातीच्या भांड्याचे तुकडे, मणी, पंचरसी धातूंच्या वस्तू, दगडांच्या वस्तू, मातीच्या वस्तू, बांगड्यांचे तुकडे, लोखंडी वस्तू, नाणे, शिलालेख, ताम्रपट, इत्यादींचा समावेश होतो. मण्यामध्ये गोमेद, कारनोलिएन, गारनेट, अरगेट, अमेस्मिन्स, क्रिस्टल, लापीस, लाझुली, जास्पर, फियान्स, सोनेरी, मातीचे व काचेचे इत्यादी पंचरसी धातुच्या रोमन वस्तू ब्रह्मपुरी च्या उत्खननात सापडल्या आहेत. त्या येथील वस्तू संग्रहालयात आहेत.

३. शस्त्रास्त्र विभाग :

या विभागात गदा, मुद्गल, कट्यार, खंजीर, सुरी, भाला शूल, बाण, तोफा, गोफण इत्यादी वस्तू दिसून येतात. संग्रहालयामध्ये एकंदर ३९ तलवारी आहेत. त्या तीन प्रकारच्या आहेत. १. कमळाच्या पानाप्रमाणे गोलाकार २. मंडलाग्र ३. असिषष्टा. येथे एकंदर पाच तोफा, चार भाले, २६ बंदूका आहेत. याशिवाय ढाल, शिरस्त्राण, मशीनगन्स, गुप्ती इत्यादी आज सहसा न दिसणारी काही शस्त्रे आहेत.

४. चित्रकला कृती विभाग :

या विभागामध्ये बाबुराव पेंटर, आनंदराव मिस्त्री, आबालाल रेहमान, कृष्णराव मिस्त्री, भीमा सुतार, बाबा गजबर, रवींद्र मिस्त्री, जी.आर. मिस्त्री, रा.शी. गोसावी, दत्तोबा दळवी, माधवराव बागल, गणपतराव वडणवीकर, इत्यादींच्या चित्रकृती आहेत. त्यांची संख्या १३५ आहे. छत्रपती शिवाजी महाराज, पावनगडाचा देखावा, नळावर पाणी भरणारी स्त्री इत्यादी चित्रे अतिशय वास्तववादी आहेत. माधवराव बागलांची ३४ चित्रे या दालनात आहेत

५. संकीर्ण कलाकृती विभाग :

या विभागात मातीची रंगीत भांडी, कोरीव काम केलेली मातीची भांडी, चंदनाच्या मूर्ती आहेत. अशा मूर्तींमध्ये गणेश, कृष्ण, विष्णु, शिवगौरी, महिषासुरमर्दिनी यांच्या मूर्ती आहेत. धातूच्या ही काही मूर्ती आहेत.

अशा प्रकारे कोल्हापुरातील 'टाऊन हॉल' हे वस्तु संग्रहालय महाराष्ट्रातील एक प्रसिद्ध संग्रहालय आहे. इतिहासाचे अभ्यासासाठी प्राथमिक साधनांचा खाजीनाकच आहे. विशेषतः कोल्हापूरच्या प्राचीन, मध्ययुगीन व आधुनिक इतिहासावर प्रकाश टाकणारी साधने येथे उपलब्ध आहेत.

वस्तुसंग्रहालयाचे इतिहासाचे साधन म्हणून महत्त्व :

वस्तुसंग्रहालयाचे राष्ट्रीय जीवनातील महत्त्व अत्यंत उच्च प्रतीचे आहे. तथापी वस्तुसंग्रहालयाचा संबंध मुख्यत्वे करून भूतकाळाशी असतो भूतकाळातील घटनांची माहिती समाजास फारशी नसते ती जाणून घेण्यासाठी वस्तुसंग्रहालय उपयुक्त आहेत. वस्तुसंग्रहालयामध्ये ज्या वस्तू ठेवलेल्या असतात त्या इतिहासाची प्राथमिक संदर्भ साधन म्हणून महत्त्वाच्या आहेत. पुरातत्त्व वस्तुसंग्रहालय मधील वस्तू उत्खनामध्ये सापडलेल्या असतात त्यामुळे त्याचा ऐतिहासिक साधन म्हणून दर्जा उच्च प्रतीचा असतो. वस्तुसंग्रहालय मधून इतिहासाच्या अभ्यासाविषयी विद्यार्थ्यांमध्ये संशोधन वृत्ती निर्माण करता येते. विद्यार्थ्यांच्या संवेदना तीव्र होतात. संशोधनासाठी नवनवीन विषय सापडतात. इतिहास जपण्याची जाणीव निर्माण होते.

स्वयं अध्ययन प्रश्न-३

अ) योग्य पर्याय निवडून वाक्य पूर्ण करा.

१. सुरवातीच्या काळात टाऊन हॉल वस्तुसंग्रहालय येथे सुरू करण्यात आले.
अ) मंगळवारपेठ ब) बुधवारपेठ क) गुरुवारपेठ ड) शुक्रवारपेठ
२. टाऊन हॉल या वस्तुसंग्रहालयाची रचना शैलीतील आहे.
अ) गॉथिक ब) नैसर्गिक क) पिरॅमिड ड) ग्रीक
३. ब्रह्मपुरी येथील उत्खनन क्र. ५ व ६ हा कालीन आहे.
अ) पूर्व सातवाहन ब) उत्तर सातवाहन क) शिलाहार ड) बहामनी
४. इ.स. ९ व्या शतकात महालक्ष्मी देवालयातील काशी कुंडात ची मुर्ती सापडली.
अ) श्री नरसिंह ब) श्री बवानी क) श्री गणेश ड) बुद्ध

ब) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. १९४५-१९४६ मध्ये कोणत्या संस्थेच्या वतीन ब्रह्मपुरी येथे उत्खनन करण्यात आले?

२. कोल्हापूर वस्तु संग्रहालयाचा उद्देश कोणता ?
३. १९४९ मध्ये कोणत्या मोठ्या जागेत हे वस्तुसंग्रहालय हलविण्यात आले ?
४. ग्रीक रोमन कलेचा उत्कृष्ट नमुना म्हणून कोणती शिल्पाकृती या वस्तुसंग्रहालयामध्ये आहे ?
५. मध्ययुगीन कालखंडातील शिल्पांवर कोणत्या पद्धतीचा प्रभाव दिसतो ?

४.४ सारांश :

वस्तुसंग्रहालय हे मानवी विकासातील एक महत्त्वाची बाब आहे. 'वस्तुसंग्रहालय' ही संकल्पना व वस्तुसंग्रहालयाच्या निर्मितीमुळे मानवी इतिहासामध्ये एक महत्त्वाचे साधन म्हणून त्याचे अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. वस्तुसंग्रहालयामध्ये वस्तूंचा संग्रह एकत्र करून त्या वस्तू विशिष्ट पद्धतीने मांडणी करून व जतन करून ठेवल्या जातात. त्याचा उपयोग सर्वसामान्य लोकांचे मनोरंजन व ज्ञान तसेच इतिहास संशोधक, मार्गदर्शक यांना उपयोगी आहे. इतिहासाला इंग्रजीमध्ये 'म्युझियम' असे म्हणतात. वस्तुसंग्रहालयाचा उदय युरोपमध्ये झाल्याचे दिसून येते. आधुनिक कालखंडामध्ये जसजसे विविध विद्याशाखांचा विकास होत जाऊन त्याच्या उपशाखा निर्माण झाले आहेत तसेच वस्तुसंग्रहालयामध्ये सुद्धा विविध प्रकार निर्माण झाले आहेत. हे प्रकार वस्तुसंग्रहालयाच्या निर्मितीचा हेतू, वस्तुसंग्रहालयाचे निर्मितीचे प्रादेशिक ठिकाण, तसेच वस्तुसंग्रहालय कोणी स्थापन केली आहे यानुसार प्रकार पडले आहेत. हे प्रकार दिवसेंदिवस वाढतच आहेत आणि हे वस्तुसंग्रहालयाच्या विशेष विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहे. भारतामध्ये वस्तुसंग्रहालयाचे महत्त्व आणि विकास हा ब्रिटिश संपर्कमुळे झाला. भारतात विविध राज्यांच्या मुख्य शहरांमध्ये वस्तु संग्रहालय उभारले गेले आहेत. ही वस्तु संग्रहालय राज्य शासनाकडून, केंद्र शासनाकडून, तसेच स्वयंसेवी संस्थांकडून, वैयक्तिक धनाड्य लोकांकडून उभारली गेली आहेत. मुंबई या ठिकाणी 'छत्रपती शिवाजी महाराज वस्तुसंग्रहालय, मुंबई' हे जगप्रसिद्ध वस्तुसंग्रहालय आहे. महाराष्ट्राच्याच नव्हे तर भारताच्या प्राचीन, मध्ययुगीन इतिहासापासून ते आधुनिक इतिहासापर्यंत अनेक प्राथमिक संदर्भ साधनांच्या अनुषंगाने या वस्तु संग्रहालयाचे महत्त्व विशेष आहे. कोल्हापूरचे 'टाऊन हॉल' मधील 'शासकीय वस्तुसंग्रहालय' हे देखील कोल्हापूरच्या स्थानिक इतिहासाच्या अनुषंगाने तसेच महाराष्ट्राच्या प्राचीन, मध्ययुगीन इतिहासापासून आधुनिक इतिहासाच्या अनुषंगाने अत्यंत महत्त्वाचे आहे. वस्तुसंग्रहालयाकडे शिक्षणाचे व प्रबोधनाचे एक प्रभावी माध्यम म्हणून पाहिले जाते. इतिहास विषयाच्या संशोधक, अभ्यासकांसाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

४.५ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ :

१. वस्तुसंग्रहालय - वस्तूंचा संग्रह त्यांची जपणूक करणारे व अभ्यासासाठी अशा साधनांची उपलब्ध करून देणारी वास्तू म्हणजे वस्तु संग्रहालय.
२. पुराभिलेखागार - सरकारी दप्तखाणा
३. इतिहासाची साधने - इतिहास लिहिण्यासाठी वापरले जाणारे पुरावे/संदर्भ

४.७ सरावासाठी स्वाध्याय

अ) योग्य पर्याय निवडून विधाने पूर्ण करा.

१. म्युझियमचा उदय जगातील या..... खंडात झाला.
(अ) अमेरिका (ब) युरोप (क) आफ्रिका (ड) अशिया
२. 'म्युझियम' या शब्दाची उत्पत्ती या भाषेतून झाली आहे.
(अ) ग्रीक (ब) लॅटिन (क) इंग्रजी (ड) फ्रेंच
३. याच्या भेटीच्या स्मरणार्थ छत्रपती शिवाजी महाराज वस्तू संग्रहालय निर्माण केले.
(अ) लॉर्ड रिपन (ब) लॉर्ड कर्झन (क) प्रिन्स ऑफ वेल्स (ड) राणी एलिझाबेथ
४. छत्रपती शिवाजी महाराज वस्तू संग्रहालय..... साली जनतेसाठी खुले करण्यात आले.
(अ) १९२१ (ब) १९२२ (क) १९२३ (ड) १९२४
५. कोल्हापूरचे 'शासकीय वस्तू संग्रहालय' या इमारतीत आहे.
(अ) शहाजी पलेस (ब) शालिनी पलेस (क) टाऊन हॉल (ड) नवा राजवाडा
६. कोल्हापूरचे टाऊन हॉल वस्तू संग्रहालयामध्ये येथील उत्खननातील वस्तू आहेत.
(अ) ब्रह्मपुरी (ब) राधानगरी (क) लक्ष्मीपुरी (ड) राजारामपुरी

ब) टिपा लिहा

१. वस्तूसंग्रहालयाचा अर्थ
२. वस्तूसंग्रहालयाचे प्रकार
३. वस्तूसंग्रहालयाचे इतिहासाच्या अभ्यासासाठी महत्त्व
४. छत्रपती शिवाजी महाराज वस्तू संग्रहालय मुंबई.
५. कोल्हापूरचे टाऊन हॉल वस्तू संग्रहालय

क) सविस्तर उत्तरे लिहा.

१. म्युझियम ची व्याख्या सांगून त्याचे स्वरूप स्पष्ट करा.
२. छत्रपती शिवाजी महाराज वस्तूसंग्रहालयाची सविस्तर माहिती द्या
३. वस्तू संग्रहालयाचे इतिहासासाठी असलेले महत्त्व उपयोग स्पष्ट करा.
४. कोल्हापूरचे टाऊन हॉल वस्तू संग्रहालय सविस्तर माहिती द्या.

४.८ संदर्भ साधने व अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१. श. म. केतकर - संग्रहालय परिचय
२. शिवराममूर्ती सी. - संपादक- भारतीय संग्रहालयाची निर्देशिका

३. गणेश डॉ. आर - भारत के विविध संग्रहालय
४. डॉ. कटारे, डॉ. साखरे - पुरातत्व विद्या वस्तुसंग्रहालय शास्त्र आणि पर्यटन
५. शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, महाराष्ट्र - दूर शिक्षण केंद्र, बी. ए. भाग तीन इतिहास, सत्र पाच - पेपर नंबर ११ इतिहास लेखन परिचय (२०१५-१६)
६. छत्रपती शिवाजी महाराज वस्तुसंग्रहालय, - मुंबई पर्यटन आणि सांस्कृतिक मंत्रालय भारत सरकार
७. देसाई कल्पना, जोसेफ सेंट - द म्युझियम मुंबई मार्गदर्शक पुस्तिका -
८. मंजुळकर, वाघ - इतिहासाचे विभाग: पुरातत्व शास्त्र, वस्तुसंग्रहालय शास्त्र, पर्यटन

